П-169
И

Кир

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11
НОЯБРЬ

1945

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ—БАКУ

П-169

АЗӘРБАЙЧАН ССР ӘЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№11
НОЯБРЬ
1945

ГОД ИЗДАНИЯ ОДИННАДЦАТЫЙ

1893 П

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ — БАКУ

1945г. № 7. 118 стр. 6
Библиограф. в конце статей.
№ 8. август. 120 стр. с рис.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.
№ 9. сентябрь. 107 стр.
№ 10. октябрь. 128 стр. с рис.
№ 11. ноябрь. 104 стр.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.

П-169

1945г.
№ 7. 118 стр.
Библиограф. в конце статей.
№ 8. август. 120 стр. с рис.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.
№ 9. сентябрь. 107 стр.
№ 10. октябрь. 128 стр. с рис.
№ 11. ноябрь. 104 стр.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ӘЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№11
НОЯБРЬ
1945

ГОД ИЗДАНИЯ ОДИННАДЦАТЫЙ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ — БАКУ

П-169

1945г. № 7. 118 стр.
Библиограф. в конце статей.
№ 8. август. 120 стр. с рис.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.
№ 9. сентябрь. 107 стр.
№ 10. октябрь. 128 стр. с рис.
№ 11. ноябрь. 104 стр.
Библиограф. в конце статей и в
подстроч. примечан.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№11
НОЯБРЬ
1945

ГОД ИЗДАНИЯ ОДИННАДЦАТЫЙ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ — БАКУ

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1946

АЗИЗ АСКЕРОВ

Минеральные источники Конахкендского района

Летом 1939 года Главным курортным управлением Наркомздрава Азербайджанской ССР была организована экспедиция для исследования Халтанских горячих минеральных источников. Наряду с этими нами обследованы еще 17 минеральных источников и 3 родника Конахкендского района.

Экспедиция была снабжена полевой походной химической лабораторией, при помощи которой определялись на месте следующие ингредиенты: CO_2, CO_3, HCO_3, FeO, H_2S; кроме того, взятые из каждого источника пробы воды были подвергнуты полному лабораторному исследованию.

Прежде чем перейти к характеристике источников, дадим краткое описание геологии исследованного района.

Конахкендский район, общим протяжением около 65 *км*, представляет гористую местность и расположен в юго-восточной части Главного Кавказского хребта. Район пересечен, больших рек не имеет, в основном безлесен.

Геологическое строение района специально не исследовалось. Некоторые данные по его геологии можно найти в работах К. И. Богдановича (6 и 7), В. П. Ренгартена (18 и 19), М. Ф. Мирчинка (16) и А. А. Ализаде (1). Кроме того, за последнее время, в связи с проблемой мезозойской нефти северо-восточного Азербайджана, был произведен ряд геологических работ силами бакинских, московских и ленинградских геологов. Результаты обработки материалов в дальнейшем дадут полное представление о геологическом строении Конахкендского района.

Район нефтеносный. В восточной части сел. Афурджа, на правом берегу реки, имеется выход нефти с коричневым цветом, легкой, с запахом керосина. Нефть эта среди местного населения славится как лечебная. Кроме нефти, местами наблюдаются выходы горючего газа. Один из выходов расположен в 5 *км* западнее селения Хиналук. Горючие газы сопровождают также горячие минеральные источники групп Халтана, Джими и Хаши.

В геологическом строении Конахкендского района принимают участие юрские, меловые, третичные и четвертичные отложения. Наибольшее развитие здесь получили юрские отложения, меловые и третич-

п 5881
п. 172
Библ... Филиал А.Н. СССР

ные имеют лишь подчиненное распространение. В районе имеют большое развитие оползни, в результате которых на склонах гор обнажаются продукты разрушения брекчиевидного строения.

Ниже приводим краткое описание геологии района Халтанских минеральных источников, как наиболее характерной группы. Район представлен верхнеюрскими и меловыми отложениями. Воды минеральных источников Халтана непосредственно выходят из титонских отложений—тонкозернистых сильно сцементированных песчаников. Эту серию горных пород К. И. Богданович (7) относит к нижним слоям мелового периода. А. А. Ализаде (1) относит их к титону и выделяет как самостоятельный горизонт „горячих вод", резко отличающийся по своим литологическим особенностям от выше- и нижележащих свит. Здесь халтанская свита делится на три горизонта: 1) бабадагский, 2) горизонт горячих вод и 3) горизонт пестроцветных пород.

В Конахкендском районе имеются всего 17 минеральных источников, четыре из них горячие (39—49°С), а остальные холодные (17—14°С).

Горячие минеральные источники, в отличие от холодных, имеют несколько выходов и являются таким образом групповыми. Температура воды главных выходов почти одинаковая, а по степени минерализации и по солевому составу они являются однотипными водами. Обозначая горячие минеральные источники номерами 1, 2, 3, 4, дадим краткую характеристику их.

Горячий минеральный источник „Джими", *А* № 1, находится в 6 *км* к югу от одноименного селения на берегу реки Джими-чай. Источник имеет два выхода: главный находится на левом берегу реки, второй на противоположном правом. Вода выходит из плотно и сильно сцементированных серых титонских песчаников. У главного выхода имеется каменная постройка. Температура воды источника, замеренная 7 августа 1939 г. в 14 час. 20 минут, 42°С, при температуре окружающего воздуха 29°С. Вода имеет сильный запах сероводорода и бесцветна. Суточный дебит главного выхода—7560 *л*.

Второй выход находится среди тех же песчаников. Температура воды его, замеренная в 14 час. 30 минут, равнялась 35°С при температуре окружающего воздуха 23°С. Дебит источника—1900 *л*/сутки.

Горячий минеральный источник „Джими", *Б* № 2, находится в 4,5 *км* к юго-западу от Джими, на левом берегу реки, в глубоком ущелье Зарат. Здесь вода выходит из плотного тонкозернистого песчаника. Источник имеет два выхода, расположенных в 2 метрах друг от друга. Температура воды, замеренная 7 августа 1939 г. в 17 час. 15 минут, 35°С при температуре окружающего воздуха 24°С. Оба выхода имеют одинаковую температуру. Вода прозрачная, бесцветна, имеет запах сероводорода. Вода источника по течению отлагает осадки белого цвета. На поверхности воды часто наблюдается пленка белого цвета.

Группа горячих минеральных источников „Халтан", № 3, находится в 4,5 *км* к северо-востоку от с. Халтан в глубоком ущелье Халтан-дара, на административной границе Конахкендского и Дивичинского районов. На протяжении русла Халтан-дара, длиной около 80 *м*, по обеим сторонам реки расположено 32 выхода; 18 из них находятся на левом берегу и 14—на правом. Большая часть этих источников выходит из плотных тонкозернистых песчаников верхнеюрских (титонских) отложений. Остальные выходы источников приурочены к руслу реки и выходят из аллювиальных отложений. Температура воды, замеренная 8 августа 1939 г. в 16 час. 35 минут, 47—49°С. Суточный дебит двух

главных выходов 151.200 *л*. Все 32 источника были изучены нами в полевых условиях, причем воды четырех выходов были подвергнуты лабораторному анализу.

Группа горячих минеральных источников „Хаши", № 4, находится в 3 *км* к юго-востоку от одноименного селения в глубоком скалистом ущелье. Источник имеет два главных и несколько незначительных выходов, расположенных по обоим берегам Халтан-чая. Воды всех источников выходят из тех же пород, что и Халтанские минеральные источники.

Главный выход *А* находится на левом берегу у крутого ущелья. Температура воды его, замеренная 17 августа 1939 года в 18 часов 10 минут, 41°С, при 22° окружающего воздуха. Вода прозрачная, бесцветна и имеет сильный запах H_2S. Суточный дебит—129.600 *л*. На противоположном правом берегу реки расположен другой выход *Б*. Температура воды его, замеренная в этот же день—38,5°С, при 22°С окружающего воздуха. Другие физические свойства воды одинаковы с физическими свойствами воды главного выхода *А*. Дебит главного выхода *Б*—86.400 *л*/сутки.

Таблица 1

Характеристика горячих вод по упрощенной формуле Курлова

$$\text{Ист. № 1 } M{-}0{,}88\ H_2S{-}0{,}020\ \frac{HCO_3{-}38{,}44\ .\ SO_4{-}7{,}0}{Na{-}46{,}8}\ t=42^\circ C,\ D{-}7560$$

$$\text{Ист. № 2 } M{-}0{,}74\ H_2S{-}0{,}008\ \frac{HCO_3{-}38{,}82\ .\ SO_4{-}4{,}49}{Na{-}46{,}93}\ t=35^\circ C,\ D{-}3360$$

$$\text{Ист. № 3 } M{-}1{,}11\ H_20{-}0{,}010\ \frac{HCO_3{-}44{,}25}{Na{-}47{,}79}\ t=47{,}3^\circ C,\ D{-}86400, J{-}0{,}8$$

$$\text{Ист. № 4 } M{-}0{,}78\ H_2S{-}0{,}017\ \frac{HCO_3{-}46{,}40}{Na{-}47{,}00}\ t=41^\circ C,\ D{-}129600$$

Переходим к описанию холодных минеральных источников.

Холодные минеральные источники не только по температурному признаку, но и по другим физико-химическим свойствам отличаются от термальных вод этого района. Вместе с тем холодные воды являются почти однотипными, за исключением минерального источника № 15, который имеет температуру 11°С, а по солевому составу подходит к термальным источникам. Большинство холодных источников имеют один выход, но некоторые—и по несколько выходов. Воды этих источников имеют слабый запах сероводорода, прозрачны, на вкус горьковаты.

Обозначив холодные минеральные источники номерами 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, дадим краткую характеристику их.

Источник „Джими", № 5 (холодный), находится в западной части Джими. Вода выходит из делювиальных отложений, имеет два главных выхода и близко от них—еще четыре незначительных. Температура воды 14°С. По течению вода отлагает карбонатные соли белого цвета. Источник у грифона выделяет газ. Суммарный дебит двух главных выходов 24—23 *л*/сутки. Местное население после подогревания воды принимает ванны для лечебных целей.

Источник „Конахкенд", № 6, находится в западной части селения, на правом берегу Вел-вела-чая. Вода высачивается из речных отложений десятью выходами. Температура 14°С, дебит 3,024 *л*/сутки. Водой пользуются для лечебных целей.

Минеральный источник „Союб", № 7, расположен в 2,5 *км* к западу от сел. Союб, в крутом скалистом овраге, отходящем от правого берега р. Кара-чай. Источник, расположенный в 60 *м* от реки, имеет пять выходов на протяжении 25 *м* по оврагу. Вода всех источников

выходит из валунов и аллювиальных отложений. В нижней части оврага находятся три выхода, расположенных рядом. Вода здесь, выходя на дневную поверхность, теряет свою первоначальную прозрачность, становясь голубовато-молочной. Это можно об'яснить взаимной реакцией сероводорода воды и кислорода воздуха, в результате чего выделяется сера, которая находится во взвешенном состоянии, и изменяет цвет воды.

Температура воды 10°С, она имеет сильный запах сероводорода, на вкус горьковата и по течению отлагает осадки карбонатов белого цвета; выделяет газ, хорошо заметный у главного выхода. Дебит главного выхода *А*—1440 *л*/сутки. Суммарный дебит всех источников 5500 *л* в сутки. Водой источника пользуются для лечебных целей.

Минеральный источник „Будук", № 8, находится в 4 *км* к западу от с. Будук против хутора Будук-Казмаляр, и в 11,5 *км* от сел. Яргюл, в так называемой местности Гаджи Тапа. Вода источника выходит из делювия, имеет слабый запах сероводорода. Температура 7°С, дебит 1080 *л* в сутки.

Минеральный источник „Хиналук", № 9, находится в 1,5 *км* к западу от сел. Хиналук, на правом склоне крутого оврага того же названия. Вода источника выходит в трех местах из глинистых осыпей, образующихся из юрских отложений, которые слагают склоны оврага. Эти осыпи часто затапливают выходы минеральных вод. Температура воды 10°С. Чувствуется запах сероводорода. Дебит главного выхода 2280 *л* в сутки.

Минеральный источник „Алик", № 10, расположен в 2,5 *км* от сел. Алик. Вода выходит из делювия, температура ее 13°С. Дебит незначительный.

Минеральный источник „Гапут", *А* № 11, находится на расстоянии 1 *км* к западу от сел. Гапут, на берегу реки Аваза-дара, являющейся левым притоком Куба-чая. Вода выходит из делювиальных отложений, температура ее 10°С. Дебит—360 *л* в сутки.

Другой источник „Гапут", *Б* № 12, находится в 3 *км* к западу от одноименного селения, на правом берегу реки Куба-чай, на расстоянии 200 *м* от последней. Вода выходит из делювия, температура 8°С. Дебит всех выходов—около 3160 *л* в сутки.

Источник „Адур", № 13, находится в 2 *км* к востоку от сел. Адур, на левом берегу одноименной реки. Во время нашего посещения источника выход был затоплен. У грифона источника находится каменное здание, бывшее ванное помещение.

Источник „Дэрк", № 14, находится в юго-западной части с. Дэрк. Вода выходит из речных отложений и при своем выходе смешивается с речной водой. Вблизи выходов источника ощущается сильный запах сероводорода. Специальных приспособлений для принятия ванн не имеется.

Минеральный источник „Талыш", № 15, находится в западной части сел. Талыш на склоне горы. Вода выходит из черных глин. Источник имеет три выхода. Температура 11°С. Вода с сильным запахом сероводорода. По течению воды отлагается розовато-белый осадок. Местные жители пользуются водой для лечения.

Источник „Ерфи", № 16, находится в 300 *м* к югу от сел. Ерфи. Вода выходит из делювия, имеет два выхода; температура 10°С. Дебит обоих выходов 5040 *л* сутки. Водой пользуются для лечебных целей.

Источник „Урдудж", № 17, находится в 2 *км* к юго-западу от сел. Урдудж. Вода выходит из делювиальных отложений, температура 11°С. По течению вода оставляет белый и бурый осадки. Дебит 1900 *л* в сутки. Местное население пользуется водой для лечебных целей.

Таблица 2

Характеристика холодных вод по упрощенной формуле Курлова

Ист. № 5	$M-1,17 \cdot H_2S-0,128$	$\frac{HCO_3-45,38 \cdot SO_4-5,0}{Na-37,20 \cdot Mg-11,81 \cdot Ca-6,0}$	T = 14°C, D—2428 *л*/сутки
Ист. № 6	$M-2,07 \cdot H_2S-0,0400$	$\frac{HCO_3-22,42 \; SO_4-14,80 \cdot CO_3-8,97}{Na-45,11}$	T = 14°C, D—3021
Ист. № 7. A)	$M-2,00 \cdot H_2S-0,014$	$\frac{SO_4-26,73 \cdot HCO_3-.77 \; Cl \; 5,5}{Na-36 \cdot 62 \; Mg-6,73 \cdot Ca-6,65}$	T = 10°C, D—1440
B)	$M-2,28 \; H_2S-0,0050$	$\frac{SO_4-23,87 \cdot HCO_3-14,91 \cdot Cl-11,22}{Na-41,30}$	T = 10°C, D—2300
Ист. № 8	$M-1,09 \cdot H_2S-0,0047$	$\frac{HCO_3-26,85 \cdot SO_4-22,42}{Na-26,60 \cdot Ca-15,52 \cdot Mg-7,88}$	T = 7°C, D—1080
Ист. № 9	$M-0,82 \cdot H_2S-0,020$	$\frac{HCO_3-32,24 \cdot SO_4-16,58}{Na-19,47 \cdot Ca-18,46 \cdot Mg-12,07}$	T = 10°C, D—2880
Ист. № 11	$M-0,46 \cdot H_2S-0,0004$	$\frac{HCO_3-35,36 \; SO_4-14,64}{Na-18,29 \cdot Ca-17,69 \cdot Mg-14,02}$	T = 10°C, D—3360
Ист. № 15	$M-1,01 \; H_2S-0,0077$	$\frac{HCO_3-48,44}{Na-48,44}$	T = 11°C, D—3592
Ист. № 16	$M-1,70 \cdot H_2S-0,018$	$\frac{SO_4-30,00 \cdot HCO_3-20,0}{Mg-21,88 \cdot Ca-17,0 \cdot Na-11,17}$	T = 10°C, D—5540
Ист. № 17	$M-0,67 \; H_2S-0,011$	$\frac{HCO_3-32,53 \cdot SO_4-12,41}{Na-47,69}$	T = 11°C, D—1910

Химический состав вод источников*

Химические свойства минеральных вод Конахкендского района до настоящего времени не исследованы. В своей брошюре З. Г. Шевченко (21) ограничивалась данными температуры и указанием местонахождения одной только группы Халтанских источников.

Все минеральные источники Конахкендского района по своему химическому составу резко делятся на три группы вод.

Первая группа. Источники № 1, 2, 3, 4 и 15, которые отличаются большой первичной щелочностью по Пальмеру (A=93,76 — —80,18%) при незначительной вторичной щелочности.

Все воды мало минерализованы, плотный остаток—от 0,7810 до 1,112 *г/кг*.

Основная масса солей представлена двууглекислым и углекислым натрием. Все воды источников имеют повышенную температуру (кроме источника № 15 с т-рой 11°C) от 35 до 49°C, чем об'ясняется малое количество растворенных газов, в частности H_2S от 8—20 *мг/кг*, CO_2 —следы или же нет. Содержание иода от 0,3 до 3,3 *мг/кг* воды. Таким образом эти воды по своему химическому составу могут быть отнесены к щелочно-минеральным водам, т. е. двууглекислым—углекисло-натриевым. Наличие высокой температуры и высокой щелочности указывает на глубинное происхождение вод, без примесей грунтовых. Аналогами этих источников (первой группы) могут быть на территории Азербайджана воды „Ель-су" Кахского района и „Бум" Куткашенского района.

На основании классификации академика В. И. Вернадского (19) воды минеральных источников первой группы, а также и аналогичные им источники „Ель-су" и „Бум" можно отнести как по химическому составу, так и по геологическим условиям к пиренейскому типу источников, первично связанных со щелочами и сероводородом.

Согласно общепринятой классификации Пальмера, минеральные источники первой группы Конахкендского района относятся к первому классу вод (A>a).

Горячие сероводородные воды юго-восточного Азербайджана (Талыша), группы Мацесты, Сочи и Талги отличаются от источников первой группы Конахкендского района химическим составом и высокой температурой. В нашей работе (3) талышские сероводородные воды определяются как хлоридно-натриево-кальциевые. В работе В. П. Гринчук (10) талгинские воды Дагестана определяются как хлоридно-натриево-кальциево-сульфатные. Что же касается минеральных источников Мацесты, то они определяются как хлоро-натриевые воды с большим содержанием сероводорода—0,156 *г/кг*.

Вторая группа. Сюда относятся источники №№ 6, 7, 8, 9, 11, 14 и 17. Наряду с большой щелочностью (A) эти источники отличаются значительной вторичной щелочностью (a), что указывает на примеси грунтовых вод. Минерализация колеблется от 2,28 до 0,46 *г/кг*. Температура у всех источников пониженная—от 14 до 7°C. В отличие от источников первой группы везде отмечено наличие CO_2, содержание которого колеблется от 0,700 до 0,009 (из полевого анализа).

Необходимо отметить, что отдельные источники содержат большое количество SO_4 и H_2S; эти источники мы относим к типу солено-щелочных источников, т. е. главная масса солей—хлористый и двууглекислый натрий.

* Химические анализы выполнены Б. М. Коцоевым.

Третья группа. Сюда входит только один источник „Ерфи", № 16; он выделен по наличию вторичной солености. Воду этого источника можно отнести к первой группе. Наряду с большой вторичной соленостью здесь отмечена большая вторичная щелочность. Минерализация 1,740 *г/кг*, при значительном содержании двууглекислого кальция, а также магния. Повышение вторичной щелочности указывает на сильную примесь грунтовых вод. Вода этого источника может быть отнесена к сульфатно-магниево-щелочно-двууглекислым кальциевым водам.

В виду незначительности дебита источников №№ 10, 12 и 13, воды их не были химически исследованы.

Лечебные свойства вод

Как химические, так и лечебные свойства Конахкендских минеральных источников с бальнеологической точки зрения до сегодняшнего дня не исследованы. Эти воды привлекали внимание больных с давних времен, на что указывают старые постройки у Халтанских, Джиминских и Хашинских источников: здание мечети, куполообразное ванное помещение и другие разрушенные здания и помещения для отдыха больных. Каждое лето сюда с'езжаются для лечения сотни больных. Во время нашего обследования в августе 1939 года только на группе Халтанских минеральных источников лечилось более 300 больных.

Этими водами больные пользуются для принятия ванн и для питья, как лечебное средство. Слабая минерализация и щелочный характер вод источников Халтана, Джими и Хаши делают их пригодными для питья.

Курортный сезон начинается с ранней весны и продолжается до поздней осени. Врачам-бальнеологам Азерб. ССР, в особенности города Баку, следует обратить внимание на вопрос исследования лечебных свойств халтанских минеральных вод. Что касается других источников, они имеют только местное значение.

Заключение

Исследование минеральных источников Конахкендского района, кроме геологического интереса, имеет большое курортологическое значение в смысле выявления лечебных ресурсов нашей республики.

Исследования групп термальных источников Джими, №№ 1 и 2, Хаши и Халтана дают материал для разрешения некоторых вопросов тектоники южного склона Главного Кавказского хребта. Группа Халтанских минеральных источников находится в 4 *км* к востоку от группы источников Хаши; они отделены горами высотой около 1000 *м*. Джиминские источники находятся в 2 *км* к западу от источников Хаши. Таким образом, все четыре горячих минеральных источника Конахкендского района расположены в одном и том же направлении и приурочены к тектонической линии разлома, направляющейся с востока на запад. Элементы тектоники выражены здесь в форме трещин, что наблюдается в нарушении слоев, которые простираются с востока на запад. Это ярко наблюдается в районах Халтанских и Хашинских источников. Причиной высокой температуры этих групп минеральных источников является генетическая связь с тектоникой данного района, говорящая о глубинном происхождении вод.

Из всех 17 минеральных источников Конахкендского района только Халтанская группа имеет в республиканском масштабе курортологическое значение, остальные же минеральные источники имеют лишь районное (местное) значение.

Таблица 3

Минеральные источники Конахкендского района Азерб. ССР

Наименование источников / Данные анализа		Первая группа								Вторая группа									Третья группа
		Халтан				Джими		Хаши		Талыш	Урдудж	Джими	Союб		Хиналук	Конах-кенд	Гапут	Будук	Ерфи
		Выход № 3 главн. „А", отобрана 9/VIII—39 г.	Выход № 27 главн. „В", отобрана 9/VIII—39 г.	Выход № 12, отобрана 9/VIII—39 г.	Выход № 23, отобрана 9/VIII—39 г.	Главн. выход, отобрана 7/VIII-39 г. № 1	Главн. выход, отобрана 7/VIII-39 г. № 2	Выход главн. „А", отобрана 17/VIII-39 г.	Выход главн. „Б", отобрана 17/VIII-39 г.	Отобрана 15/VIII-39 г. № 15	Отобрана 18/VIII-39 г. № 17	Холодн. главн. выход, отобрана 7/VIII-39 г. № 5	Выход „А", отобрана 12/VIII-39 г. № 7	Выход „Б", отобрана 12/VIII-39 г. № 7	Отобрана 14/VIII-39 г. № 9	Отобрана 11/VIII-39 г. № 6	Отобрана 15/VIII-39 г. № 11	Отобрана 13/VIII-39 г. № 8	Отобрана 15/VIII-39 г. № 16
Плотный остаток при 180°C	г на 1 кг	1,1120	1,1080	1,1120	1,1080	0,8800	0,7440	0,7840	0,8200	1,0140	0,6730	1,1720	2,0000	2,2800	0,8160	2,0740	0,4640	1,0920	1,7040
Сумма %/экв.	г/экв.	0,04123	0,03908	0,03882	0,03914	0,03019	0,02581	0,03105	0,03083	0,0384	0,02336	0,04072	0,05964	0,0758	0,02974	0,0736	0,0164	0,0406	0,05528
Na	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,4446 0,01933 47,79	0,4343 0,01888 48,25	0,4360 0,01896 48,84	0,4400 0,01911 48,83	0,3280 0,01426 46,82	0,2830 0,01231 46,93	0,3383 0,01471 47,00	0,3403 0,01479 47,04	0,4270 0,0186 48,44	0,2562 0,01114 47,69	0,3016 0,01311 32,20	0,5023 0,02184 36,62	0,7190 0,0313 41,30	0,1332 0,00579 19,47	0,7650 0,0332 45,11	0,0690 0,0030 18,29	0,2610 0,0108 26,60	0,1421 0,00618 11,17
K	г на 1 кг г/экв. % г экв.	0,0093 0,00024 0,59	0,0128 0,00033 0,85	не опр.	—	0,0090 0,00025 0,82	0,0069 0,00017 0,64	0,0115 0,00029 0,93	0,0093 0,00023 0,73	не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —
NH	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0022 0,00012 0,30	0,0013 0,00009 0,23	не опр.	не опр.	0,0025 0,00014 0,46	0,0016 0,00008 0,30	0,0018 0,00010 0,32	0,0030 0,00017 0,54	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —	— не опр. —
Ca	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0050 0,00025 0,61	0,0033 0,00016 0,41	0,0057 0,00028 0,72	0,0060 0,00030 0,76	0,0078 0,00038 1,25	0,0078 0,00038 1,45	0,0069 0,00034 0,08	0,0057 0,00028 0,88	0,0060 0,0003 0,78	0,0071 0,000 5 1,50	0,0489 0,00244 5,99	0,0794 0,00396 6,65	0,0620 0,0031 4,08	0,1107 0,00549 18,46	0,0260 0,0013 1,77	0,0580 0,0029 17,69	0,1270 0,0063 15,52	0,1870 0,00957 15,95
Mg	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0035 0,00029 0,71	0,0012 0,00010 0,26	0,0021 0,00017 0,44	0,0020 0,00016 0,41	0,0024 0,00020 0,65	0,0022 0,00018 0,68	0,0025 0,00021 0,67	0,0030 0,00025 0,81	0,0040 0,0003 0,78	0,0023 0,00019 0,81	0,0585 0,00481 11,81	0,0489 0,00402 6,73	0,0420 0,0035 4,62	0,0437 0,00359 12,07	0,0280 0,0023 3,12	0,0280 0,0023 14,02	0,0390 0,0032 7,88	0,1670 0,01209 21,88
Fe_2O_3	г на 1 кг	0,0005	0,0002	не опр.	нет	0,0012	0,0010	—	0,0010	не опр.	не опр.	н эпр	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.
Cl	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0388 0,00109 2,59	0,0401 0,·0114 2,92	0,0426 0,00120 3,09	0,0411 0,00116 2,96	0,0063 0,00018 0,60	0,0036 0,00010 0,39	0,0159 0,00045 1,46	0,0189 0,00053 1,75	0,0050 0,0001 0,26	0,0136 0,00038 1,63	следы — —	0,1162 0,00328 5,50	0,3030 0,0085 11,22	0,0123 0,00035 1,18	0,0980 0,0028 3,81	0,0013 — —	0,0094 0,0003 0,73	0,3058 0,00011 0,20
SO_4	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0255 0,00053 1,26	0,0191 0,00054 1,38	0,0151 0,00031 0,80	0,0199 0,00041 1,05	0,0997 0,00208 6,95	0,0551 0,00114 4,49	0,0235 0,00056 2,14	0,0135 0,00028 0,93	0,0260 0,0005 1,30	0,1398 0,00290 12,14	0,0905 0,00188 4,62	0,7655 0,01594 26,73	0,8720 0,0181 23,87	0,2370 0,00493 16,58	0,5220 0,0109 14,80	0,1150 0,0024 14,64	0,4380 0,0091 22,42	0,7951 0,01655 29,91
HCO_3	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	1,1350 0,01858 44,25	1,0490 0,01715 43,91	1,0919 0,01790 46,11	1,0614 0,01740 44,46	0,7015 0,01150 38,44	0,6008 0,00985 38,82	0,8720 0,01429 46,40	0,8357 0,01370 45,33	1,1340 0,0186 48,44	0,4636 0,00760 32,53	1,1254 0,01848 45,38	0,6466 0,01060 17,77	0,6860 0,0113 14,91	0,5856 0,00959 32,24	1,0080 0,0165 22,42	0,3510 0,0058 35,36	0,6660 0,0109 26,85	0,5700 0,01098 19,85
CO_3	г на 1 кг г/экв. % г/экв.	0,0240 0,·0080 1,90	0,0210 0,00070 1,79	— — —	0,0180 0,00060 1,53	0,0360 0,00120 4,01	0,0480 0,00160 6,30	— — —	0,0180 0,00060 1,99	— следы —	0,0240 0,00060 3,43	— — —	— — —	— не обн. —	— — —	0,1920 0,0066 8,97	— не обн. —	— не обн. —	— — —
Общее количест. H_2S	г на 1 кг	0,0100	0,0160	0,0150	0,0150	0,0200	0,0080	0,0170	0,0180	0,0077	0,0110	0,1280	0,0440	0,0050	0,0200	0,0100	0,0004	0,0047	0,0180
SiO_2	г на 1 кг	0,0314	0,0349	не опр.	не опр.	0,0404	0,0148	0,0292	0,0300	не опр.	не опр.	н опр	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.
J	г на 1 кг	0,0008	0,0008	0,0010	0,0007	0,0033	следы	0,0003	0,0002	не опр.	не опр.	следы	0,0008	не опр.	не обн	не опр.	не опр.	не опр.	следы
Br	г на 1 кг	0,00006	0,00006	не опр.	не опр.	не обн.	не обн.	не обн.	не обн.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.	не опр.
CO_2 своб. из пол. анал.	г на 1 кг	нет	нет	нет	нет	нет	нет	нет	нет	нет	н:т	0,0700	0,0570	0,0140	0,0520	0,0090	0,0090	0,0330	0,0920
Температ. воды °C		47,6	48,0	45,0	49,0	42,0	35,0	41,0	38,5	11	11,0	14,0	10,0	10	10,0	14	10	7	10,0
Дебит в л/сутки		86,400	151200	не опр.	не опр.	7560	3360	129600	86400	3592	1910	1512	1440	2300	2880	3024	3360	1080	5540
Характерист. воды по Пальмеру	S_1 S_2 A a	7,74 0 89,62 2,64	8,60 0 90,06 1,34	7,78 0 89,90 2,32	8,02 0 89,64 2,34	15,10 0 80,18 4,72	9,70 0 85,38 4,86	7,20 0 89,30 3,50	5,36 0 91,26 3,38	3,12 0 93,76 3,12	28, 0 67,30 4,62	9,24 0 55,16 35,60	64,46 0 8,78 26,76	70,18 0 12,42 17,40	35,52 0 3,42 61,06	37,22 0 53,00 9,78	29,28 0 7,30 63,42	46,30 0 6,90 46,80	22,34 37,94 0 39,72

В настоящее время вопрос о постройке курортных сооружений на Халтанских источниках в достаточной степени еще не разрешен. Здесь необходимо произвести гидрогеологические работы и гидроклиматическое исследование, а также изучить радиоактивные и другие физические свойства вод. В этом отношении источники Халтана, сравнительно с другими источниками республики, находятся в менее благоприятных условиях. Кроме всего этого, здесь мало питьевых родниковых вод. Но воды источников Халтана можно провести при помощи термопровода в находящийся в 3 *км* от источников Комюр-Дахнэ, через который проводится шоссейная дорога от ст. Кызыл-Буруи до Конахкенда. В Советском Союзе такие термопроводы имеются на курортах Пятигорска, Мацесты и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Али-заде А. А.—О стратиграфическом положении Халтанской свиты. Тр. Геолог. ин-та АзФАН, т. XII/63. Баку, 1939.
2. Аскеров А. Г.— Некоторые родниковые воды северо-восточной части Азербайджана. Изд. НКП Азерб. ССР. Баку, 1941.
3. Аскеров А. Г.—Геология минеральных источников юго-восточной части Азербайджана. Изд. Наркомпроса Азерб. ССР. Баку, 1940.
4. Аскеров А. Г.—Гидроминеральные ресурсы Азербайджана. „Аз. мед. журнал", № 4 1939.
5. Аскеров А. Г.—Минеральные источники северо-восточной части Азербайджана (рукопись) 1939.
6. Богданов Н. И.—Система Дибрара в юго-восточном Кавказе. Тр. Геолог комитета, нов. сер., в. 26, 1926.
7. Богданович К. И.—Два пересечения Главного Кавказского хребта. Тр. Геолог. комитета, том XIX, — 1, С.-Петербург, 1905.
8. Варданянц А. А.—Сейсмотектоника Кавказа. Тр. Сейсмологического ин-та, № 64 1935.
9. Вернадский В. И.—Опыт описательной минералогии, т. II, вып. 1.
10. Гринчук В. П.—К геологии и гидрогеологии районов Талгинских источников. Дагестанская эксп. Тр. Гос. центр. ин-та курортологии, том VII. Москва. 1939.
11. Голубинин Л. С.—Минеральные воды и лечебные грязи. Мед. изд. комиссия им. Н. И. Пирогова. Москва, 1911.
12. Губкин И. М.—Тектоника юго-восточной части Кавказа в связи с нефтеносностью этой области. 1934.
13. Коншин А. М.—Описание горячих минеральных источников восточного Кавказа. Материалы для геологии Кавказа, серия 2-я, кн. 6.
14. Козин Я. Д.—Трансгрессия и регрессия в пределах Азербайджана.
15. Полезные ископаемые воды Кавказского края. Петербург, изд. 2-ое. 1900.
16. Мирчинк М. Ф.—Тектонические проблемы юго-восточного Кавказа. Азнефтеиздат, Баку—Москва, 1935.
17. Паффенгольц К. А.—Ель-суйские минеральные источники. Изд. Гл. геолого-разведочного управл. т. IX № 6. 1930.
18. Ренгартен В. П.—Новые данные по тектонике Кавказа. Записки Российского минералогического О-ва. 1926.
19. Ренгартен В. П.—Тектоническая характеристика складчатых областей Кавказа. Тр. III Всесоюзного с'езда геологов. 20—26 IX 1928.
20. Шевченко З. Г.—Минеральные воды Азербайджана и значение их для населения. Изд. АзФАН, Баку, 1938.
21. Ясенев Б. П. и Али-заде А. А.—Дивичинский нефтеносный район. Нефтеиздат ЦИСОН. Баку—Москва, 1936.
22. Гринчук В. П.—К геологии и гидрогеологии района источников Рычал-су. Дагестанская экспедиция. Тр. Гос. центр. ин-та курортологии, т. УП. Москва, 1939.

Әзиз Әскеров

Гонагкәнд районунун минерал сулары

ХҮЛАСӘ

Гонагкәнд району бөйүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб шәрг тә-
рәфиндә ерләшмишдир. Бурада һәр тәрәф дағлыгдыр. Ири чайлары
вә һәм дә мешәликләри йохдур. Бу районда нефт әламәтләри вардыр.
Эфурча кәндинин шәрг саһилиндә Тенғ чайынын кәнарындан сызараг
ер үзәринә нефт чыхыр. Бу нефтдән ерли әһали мүаличә үчүн исти-
фадә эдир. Хналуг кәндиндән 5 км кәнарда вә һәмчинин исти минерал
сулары илә бирликдә ер үзәринә янар газлар да чыхыр.
Районун кеоложи гурулушуну: юра, табашир, үчүнчү вә дөрдүнчү
дөврләрин сүхурлары тәшкил эдир.
Гонагкәнд районунда чәми 17 минерал су вардыр. Бунлардан 4-ү
исти (39-49°-С) вә галанлары союгдур (14-17°-С).
Исти сулар Чими Халтан вә Хаши дәрәләриндәдир. Бунлар да юра
дөвринә аид хырда дәнәли сых гум дашларынын арасындан чыхыр.
Биз бу минерал суларынын һамыны чөл үсулу илә өз ериндә өйрән-
мишик. Бундан башга һәр судан көтүрүлмүш хүсуси нүмунәләр ла-
боратория үсулу илә дә әтрафлы тәдгиг эдилмишдир.
Союг минерал сулары Гонагкәнд, Чими, Союб, Будуғ, Алик, Га-
нут, Адур, Дерк, Талыш, Ерфи вә Өрдүч кәндләринин яхынлығын-
да ерләшир.

Минерал суларынын кимйәви тәркиби.

Гонагкәнд районунун минерал суларынын кимйәви тәркиби бу вахта
кими өйрәнилмәмишдир. Бунлар өз кимйәви тәркибләринә көрә үч
група бөлүнүр.
Биринчи груп: Бу група 1,2,3,4 вә 15 №-ли сулар дахил-
дир. Палмерә көрә бу группая биринчи гәләвилийи йүксәк (А = 93,
76—80,18 фаиз) олан вә икинчи гәләвилийи нәзәрә чарпмаян сулар да-
хилдир. Бу суларын һамысында аз минерал маддәләр һәлл олмуш ени
(0, 7810—1,112 г/кг) вә бу дузларын әсасыны ики гат карбон тур-
шулу натриумлу дузлар тутур, һамы йүксәк температурлудур (35-49°
-С) бирчә 15 нөмрәли суюн 11° С температурасысы вардыр. Бу сулар гә-
ләви минерал суларына вә яхуд (ики гат карбон туршулу натриумлу)
сулара дахилдир.
Икинчи груп: Бу група 6,7,8,9,11,14 вә 17 №-ли сулар
дахилдир. Бу сулар биринчи гәләвилийи (А) илә бәрабәр, чох миг-
дарда икинчи гәләвилийи (а) илә биринчи група суларындан айрылыр.
Бу да онларын грунт сулары илә гарышыглы олмасыны билдирир. Һәлл
олмуш минерал маддәләринин мигдары (0,4600-2, 2800 г/кг). Бу сула-
рын һамысынын температуру ашағы дәрәчәлидир (7° дән 14° С-йә
кимидир.) Биз бу сулары дузлу-гәләви сулар сырасына аид эдирик.
Үчүнчү груп: Бурая анчаг бир минерал сую (Ерфи сую)
дахилдир. Бу да икинчидән дузлулуг хасиййәтинә көрә айрылыр. Бу
минерал су тәркибинә көрә ағыр сулар сырасындадыр.
10, 12, вә 13 №-ли минерал сулары ердән аз мигдарда чыхдығына
көрә кимйәви сурәтдә тәдгиг этмәдик.

Мүаличә әһәмиййәти

Гонагкәнд суларынын кимйәви хасиййәтләри өйрәнилмәдийи кими,
эләчә дә мүаличә әһәмиййәти индийә кими өйрәнилмәмишдир. Лакин
гәдим замандан бәри бу сулардан мүаличә үчүн истифадә олунур.
Буну да суларын әтрафында чохдан тикилмиш һамамлар, мәсчид вә

башга биналарын олмасы айдынлашдырыр. Бу сулардан һәм ванна гәбул этмәк, һәм дә ичмәк йолу илә мүаличә олунур. Бурада ел хәстәликләри, гадын хәстәликләри, шил-күт олмуш адамлар мүаличә олунур. 1939-чу илин яй фәслиндә биз бу районда чөл иши апарыркән ялныз Халтан суларындан мүаличә этмәк үчүн күндә 300 нәфәрә кими адам кәлирди.

Гонагкәнд районунун 17 минерал суюндан анчаг Халтан вә Чими суларынын бөйүк республика әһәмиййәти вардыр. Галанларынын исә ерли әһәмиййәти ола биләр.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1945

М. Г. АГАБЕКОВ

Новые воззрения на строение Лок-батанской структуры

Среди многочисленных грязевых вулканов юго-восточного погружения Главного Кавказского хребта Лок-Батан является самым интересным вследствие своей активности в проявлении извержений и, в особенности, приуроченности к такой структуре, которая таит в себе неисчерпаемые нефтяные богатства. Область погружения Главного Кавказа пока-что не знает других вулканов, подобных Лок-Батану.

Эти две особенности Лок-Батана привлекали к нему внимание очень многих исследователей-геологов, что можно видеть по многочисленным опубликованным и рукописным работам: при беглом обзоре литературного материала по Лок-Батану нами обнаружено не менее 31 опубликованной и 5 рукописных (фондовых) работ. Однако, в виду того, что большинство этих работ не касается непосредственно нашей темы, т. е. тектоники района, нет надобности в настоящей статье перечислять их все. Большинство имеющихся работ относится к периоду после мая 1933 г., когда из скважины № 45 ударил мощный нефтяной фонтан, подобного которому история нефтяной промышленности Советского Союза еще не знает.

Для нас вулкан Лок-Батан представляет большой интерес также и со стороны отнесения его к структурам, не имеющим связи со складками диапирового типа[1], так как детальная и всесторонняя его изученность намного облегчает обоснование нашего толкования в таком аспекте.

Среди богатых геологических материалов, посвященных Лок-Батану, можно найти только несколько работ, непосредственно касающихся вопросов тектоники района и его приуроченности к диапировой складке. Первые попытки отнесения тектонического строения грязевого вулкана Лок-Батан к типу диапировой складки делает С. А. Ковалевский (5). В своей геологической заметке С. Ковалевский пишет: „Уж в конце экскурсии я с несколькими членами отправились осмотреть полосу пород к северу от широтного сброса у сернистых родников, южное крыло которого, как упоминалось, представ-

---

[1] Складками „диапирового" типа" или „диапировыми" мы называем, согласно установившемуся применению этого термина, складки с „ядром протыкания".

лено верхами продуктивной толщи. Почти сразу же за сбросом начинаются бугры, присыпанные сверху осколками твердого темнобурого мергеля, внешне совершенно похожие на развитые по склонам вулкана каменистые скопления старой сопочной брекчии. Однако, внимательное отношение к материалу на поверхности бугров скоро убеждает в его однообразии на большом пространстве. В частности чешуйчатые сростки гипса, в общем нередкие в сопочной брекчии Лок-Батана, в некоторых пунктах к северу от сброса оказались настолько обильными и равномерно распределенными, что вызвали подозрение в присутствии в местах выхода коренных пород, по цвету майкопских глин, особенно богатых чешуйчатым гипсом. В подтверждение предположения близ гипсоносных глин оказалась грядка шоколадных плитняковых глин с желтыми охристыми скоплениями—самых типичных выразителей майкопской свиты. Дальнейшие поиски установили участок примерно мерою в 1—2 десятины, покрытый совершенно однообразными скоплениями темнобурого оскольчатого мергеля, повидимому, являющийся горизонтом того же майкопа, залегающим смежно с шоколадными и плитняковыми глинами. За полем со щебнем темнобурого мергеля, уже на грани с сопочной брекчией, повидимому, появляется и более верхний майкопский горизонт глин с остатками дерева *Cedroxylon*. Таким образом, на восточном конце Лок-Батана, к северу от широтного сброса, лежит in situ майкоп протыкающего ядра". С. А. Ковалевский на основании обнаруженных среди продуктивной толщи пород майкопской свиты заключает, что более древние породы очутились на поверхности в контакте с более молодыми благодаря выжатию ядром диапировой складки.

Затем Д. В. Голубятников (4), ссылаясь на находки С. А. Ковалевского майкопских отложений на Лок-Батане, пишет: „Амфизилиевые глины и слои с *Cedroxylon*, найденные на восточном склоне Лок-Батана, говорят и об ядре протыкания Путинской антиклинали в районе грязевого вулкана Лок-Батан".

Как видно из приведенной цитаты, для Д. Голубятникова единственным отправным пунктом в обосновании диапиризма в строении вулкана Лок-Батана также являются амфизилиевые глины (майкоп) и слои с *Cedroxylon*.

В 1933 году Б. Б. Султанов (7) при описании тектоники Лок-Батана отмечает асимметричную складку с пологим (до 15—30°) южным и крутым (до 70—80°) северным крыльями. Свод складки пологий, сложен продуктивной толщей. Эти данные относятся к той части складки, которая не покрыта сопочной брекчией. Ядро складки, т. е. самую приподнятую часть антиклинали, Б. Султанов описывает следующим образом: „Строение складки под сопочным покровом нельзя было выяснить в виду наличия большого сопочного покрова. Выходы больших глыб древних пород майкопа и диатомовых отложений и хорошо сохранившиеся конусы выветривания этих отложений, весьма напоминающие собой конусы потухших сальз, создавали впечатление у первых исследователей о наличии здесь непосредственного выхода ядра протыкания. Детальный просмотр элементов залегания, не превышающих нигде вокруг сопочного покрова 10—15°, и форма заворота пластов заставили нас усомниться в правильности этих предположений." Как выясняется из приведенной цитаты, Б. Султанов на основании пологих углов падения вокруг сопочного покрова и заворота пластов сомневается в наличии диапирового строения Лок-батанской складки, но вопрос о присутствии древних пород (майкопских и диатомовых)

среди более молодых отложений он оставляет без рассмотрения. Однако, он же ниже высказывается с несомненностью о диапировом строении ядра складки. Продолжая незаконченную фразу Б. Султанова, мы читаем: „. . . нам казалось, что ядро протыкания вулкана находится на значительном расстоянии от этой части района и едва ли могло повлиять на характер структуры и нефтеносности этой части складки". Отсюда можно заключить, что Б. Султанов на основании фактического материала, возражая предыдущим геологам относительно выхода на поверхность ядра протыкания, в то же время полагает, что где-то в пределах Лок-Батана обязательно должно быть наличие свода с протыкающим ядром. Это убеждение сложилось у него так же, как и у многих других, вероятно, в результате влияния со стороны геологов, которые занимают в нашей литературе о нефтяных месторождениях Азербайджана видное авторитетное место и которые впервые высказали мнение о существовании диапировых структур в юго-восточной оконечности Главного Кавказа.

П 5881

Затем Б. Султанов в этой же работе высказывает мысль о существовании самостоятельного поднятия Лок-батанской структуры (отвечающего эксплоатируемой площади), не имеющего никакой связи с грязевым вулканом Лок-Батан: „Нам кажется, что деятельность вулкана Лок-Батана быстро локализуется на восточной стороне и что, возможно, Лок-Батан представляет собой самостоятельное поднятие, не связанное непосредственно с жерлом вулкана". Таким образом, по мнению Б. Султанова, Лок-батанская антиклиналь сложена из двух самостоятельных, обособленных куполовидных поднятий.

Геолог В. Т. Бутунин (3), производивший в 1933 г. бурение крелиусными станками в районе сопочного покрова вулкана Лок-Батан, описывает Лок-батанскую структуру, как единую, представляющую собой брахиантиклинальную складку.

Ссылаясь на данные В. Бутунина, автор настоящей заметки в 1936 году (2) писал, что „. . . буровые работы на промысле им. Микояна (Лок-Батан) обнаружили одну интересную деталь. Геолог В. Бутунин, описывая результаты своих работ по промыслу, замечает: „Складка нарушена сдвигом, идущим с северо-востока на юго-запад, переместив верхние пласты, которые в нарушенном залегании и приняли форму двух куполов; сбросы, идущие от кратерной части, также способствовали прогибу пластов вблизи кратерной части вулкана (элементы залегания имеют тенденцию поворота к кратеру)".

В результате произведенного картировочного бурения можно, очевидно, заключить, что в районе Лок-батанского месторождения с включением грязевого вулкана Лок-Батан не существует двух отдельных самостоятельных т. н. куполов, а описываемая складка представляет собой единую огромную брахиантиклиналь, об'единяющую Лок-Батан—Путинское месторождение нефти. В 1934 году академик И. М. Губкин в своей известной книге (5), характеризуя структуру Лок-Батана, пишет: „Лок-Батан расположен на той же антиклинальной линии (имея в виду антиклинальную линию, проходящую через Коун—Боздаг I—Шабан-даг—Аташкя—Лок-Батан—Пута.—М. А.) на месте резкого изменения ее меридионального направления на широтное. Грязевой вулкан расположен как раз на месте этого изгиба, по его внешней стороне. Какие слои выходят в ядре купола, трудно сказать, ибо склоны вулкана покрыты покровом мощностью до 30—40 *м* сопочной брекчии. Судя по тому, что среди сопочной брекчии встречаются целые глыбы майкопских глин, следует предполагать, что ядро протыкания сложено этими глинами, которые, очевидно, непосредст-

Филиала А.Н. СССР

венно проткнули нижние горизонты продуктивной толщи. Разведка мелким бурением на сопочном покрове всюду встречала на глубине 10—30 м слои продуктивной толщи. Очевидно, этот купол, подобно куполу Бог-Бога, принадлежит к числу полуоткрытых куполов. Этим, очевидно, об'ясняется богатство его нефтью, о чем свидетельствуют последние фонтаны, особенно фонтан скв. № 45, давший от 15 до 20 тыс. тонн нефти в сутки на первых порах фонтанирования в течение 15 дней". Затем, у И. М. Губкина в выводах можно прочесть: „...Балахано-Сабунчино-Раманинского месторождения и вновь открытого Лок-батанского, которые представляют одну из форм диапировой структуры".

Из приведенных цитат из работы И. М. Губкина видно, что так как склоны вулкана покрыты мощным покровом сопочной брекчии, то невозможно выяснить, из каких слоев состоит ядро складки, нахождение среди сопочной брекчии отдельных глыб майкопских пород об'ясняется присутствием диапирового ядра Лок-Батана. Если допустить, что по выносам продуктов грязевых вулканов можно сделать заключение о существовании диапирового ядра, то в таком случае без всякого сомнения придется констатировать, что строение всех без исключения грязевых вулканов относится к диапировому типу. Однако, необходимо отметить, что ядро диапировых складок должно состоять из однородной массы и ни в коем случае не может состоять из раздробленной брекчиевидной смеси различных пород. С другой стороны, как известно каждому исследователю грязевых вулканов юго-восточного погружения Главного Кавказа, продукты их деятельности состоят из совокупности отложений всего комплекса третичных отложений, включая иногда даже и меловые. Нахождение древних пород среди брекчии еще не говорит о наличии диапиризма в строении грязевого вулкана вообще, и в частности вулкана Лок-Батан.

В работе А. А. Якубова (8), вышедшей в 1935 г., можно заметить, что его мнение расходится с мнениями предыдущих исследователей и в то же время является очень близким к нашему в отношении отрицания диапирового ядра Лок-батанской антиклинали. Вот что пишет А. Якубов по этому вопросу: „Необходимо отметить, что большие глыбы древних пород (майкопских, диатомовых, спириалисовых и др.), выброшенные из вулкана и прекрасно сохранившиеся от выветривания, у ряда первых исследователей создали впечатление, что здесь имеет место наличие непосредственного выхода их в виде протыкающего ядра. Дальнейший детальный пересмотр элементов залегания, достигающих в среднем не более 20—25° к периферии сопочного покрова, заставил современных исследователей усомниться в этих предположениях. К весьма интересным результатам привели нас данные картировочного и мелко-ручного бурения. По данным последних, нигде не было обнаружено резкого увеличения угла падения пород, характерного для ядер протыкания (диапировых складок), так что подобное ядро, если оно даже существует в брахиантиклинали Лок-Батана, не могло повлиять на структуру и нефтеносность этой части". Таким образом из этой цитаты явствует, что А. А. Якубов отрицает диапиризм в строении Лок-батанской антиклинали.

К правильному (с нашей точки зрения) толкованию приходит в 1942 году М. В. Абрамович (1) при описании грязевого вулкана Бог-Бога, упоминая и о Лок-Батане: „Отдельные, сравнительно более крупные обломки, попадающиеся изредка в покровах сопочной брекчии, уже вводили в заблуждение наблюдателей, принимавших их за породы ядра протыкания: так было, например, на восточном склоне Лок-Батана, где за ядро протыкания были приняты глины диатомовых пород и майкопской свиты, а пробуренные по соседству скважины показали, что здесь мы имеем именно глыбы без корней, погруженные в сопочную брекчию".

Все приведенные данные из работ исследователей грязевого вулкана Лок-Батана (кроме М. В. Абрамовича, А. А. Якубова и Б. Б. Султанова) говорят о наличии диапирового ядра Лок-батанской складки и, как выясняется, доводы, приводимые различными исследователями для обоснования высказанного взгляда, являются почти тождественными. Именно, первые находки С. А. Ковалевского на восточном склоне Лок-Батана пород, относящихся к майкопу, явились для последующих исследователей единственным фактом в вопросе констатирования ядра протыкания вулкана Лок-Батана. Дальнейшее более детальное и всестороннее изучение Лок-Батана нашло об'яснение причины присутствия древних пород на поверхности. Мы придерживаемся об'яснения М. В. Абрамовича присутствия отдельных крупных глыб майкопских и диатомовых глин выносом с сопочной брекчией. Но, так как С. А. Ковалевский указывал на наличие однородного скопления пород майкопской свиты на площади более одного *га*, то естественно может возникнуть вопрос—каким же образом отдельные глыбы заполняют такое сравнительно большое пространство? На этот вопрос мы можем ответить следующим. После каждого очередного извержения грязевого вулкана на глубине вокруг жерла происходят крупные обвалы пород. При последующем очередном извержении эти обвалившиеся породы выносятся в виде сопочной брекчии на поверхность вулкана. Надо полагать, что обвалы иногда происходят неравномерно по всему стволу жерла вулкана, т. е. обваливаются преимущественно породы одного возраста из участвующих в строении данной складки. В большинстве же случаев обвалы происходят равномерно и поэтому по всей массе сопочной брекчии бывают более или менее одинаково рассеяны породы всех возрастов. Результатами этих опусканий является тенденция пластов загибаться вниз к кратеру вулкана, что и доказано при измерении элементов залегания по скважинам крелиусного бурения как на Лок-Батане, так и на других грязевых вулканах. Этим же об'ясняется чашеобразный кратер всех вулканов. Подобную мысль мы развили в одной из своих работ (2), посвященной строению грязевого вулкана Отман-Боз-даг.

Возвращаясь к вулкану Лок-Батан и отвечая на поставленный вопрос о наличии на восточном склоне площади, покрытой совершенно однородным скоплением пород темнобурого цвета, относящихся к майкопу и занимающих до 1—2 *га*, необходимо отметить, что эта широкая полоса, занятая майкопской толщей, является также продуктом грязевого вулкана Лок-Батана, вынесенным в результате одного из извержений. Эта однородная масса пород майкопа получилась по описанной выше схеме, когда после предшествовавшего извержения произошли обвалы пород одного возраста.

Повторяем, так и получилось с майкопскими отложениями, обнаруженными на восточном склоне Лок-Батана. Поэтому-то и территория, занимаемая этими отложениями, имеет сравнительно значительную площадь. Отсюда понятно, почему скважины крелиусного бурения вскрывали подложие этих так называемых „коренных" пород, не имеющих корней.

Обращаясь к результатам проведенных на Лок-Батане скважин

крелиусного бурения, необходимо отметить, что скважины, расположенные недалеко друг от друга и поблизости от кратера Лок-Батана, почти все, за исключением двух-трех, вскрыли подложие сопочного покрова и входили непосредственно под ним в слои продуктивной толщи, находящиеся в нормальном залегании. Остается только небольшое „окно", так называемая „пораженная часть" структуры, где забои скважин, заданных в пределах этой части, не вскрыли коренных пород и остановились в массе сопочной брекчии—в жерле вулкана. Допущение, что более древние породы, майкопские и диатомовые, появились на поверхности вулкана благодаря выпиранию диапировым ядром складки, немыслимо, так как сравнительно небольшая „пораженная часть" не оставляет места, кроме извержения сопочного материала, еще и присутствию диапирового ядра. Таким образом, результаты скважин мелкого бурения, дающих возможность выделить пораженную часть складки среди нормально залегающих слоев продуктивной толщи, т. е. оконтуривающих жерло вулкана, являются дополнительным аргументом в пользу отрицания диапирового строения Лок-батанской брахиантиклинали.

Суммируя все приведенные доводы, говорящие в пользу отсутствия диапирового ядра в районе грязевого вулкана Лок-Батана, мы можем констатировать, что доводы, приводимые многими исследователями в пользу диапиризма в описываемом районе, не являются достаточно убедительными, и что нами были даны исчерпывающие ответы на все вопросы, затрагиваемые ими для обоснования наличия диапирового ядра. Можно поэтому смелее подчеркнуть, что тектоническая структура, на которой расположены промысла Лок-Батан и Пута (треста Молотовнефть), представляют собой громадную вытянутую брахиантиклиналь, не осложненную диапировым строением, на своде которой расположен грязевой вулкан Лок-Батан.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. В. Абрамович—Новые данные о геологическом строении Ленинского района. Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1945.
2. М. Г. Агабеков—Строение грязевого вулкана Отман-Боз-даг. АНХ № 12, 1936.
3. В. Т. Бутунин—Предварительный отчет о работе картировочной партии Лок-Батана. Фонд АНР, 1933.
4. Д. В. Голубятников—Детальная геологическая карта Апшеронского полуострова. Аташкинский район (планшет IV–3). Изд. Геолкома, 1927.
5. И. М. Губкин—Тектоника юго-восточной части Кавказа. Изд. ГИНИ, 1934.
6. С. А. Ковалевский—Геологические заметки. Еще о Лок-Батане. АНХ № 5, 1926.
7. Б. Б. Султанов—Предварительные данные о результатах разведки Лок-Батана. АНХ № 5, 1933.
8. А. А. Якубов—Пробуждение Лок-Батана. Изд-во АзФАН, 1935.

М. Г. Агабейов

Лөк-Батанын структурасы һаггында ени мә'лумат

ХҮЛАСӘ

Лөк-батан палчыг вулканы ики чәһәтдән нәзәр диггәти чәлб эдир: I) Бөйүк Гафгаз силсиләсинин Чәнуби-шәрг әтәйиндә олан чохлу палчыг вулканлары арасында Лөк-Батан вулканынын тез-тез фәалийәт көстәрмәси вә 2) бу вулканын ерләшдийи саһәнин зәнкин нефт ятагларына малик олмасыдыр. Көстәрилән бу ики сәбәб, узун заман

тәдгигатчы кеологларын нәзәр-диггәтини чәлб этдийиндән, Лөк-Батан һаггында бир сыра элми әсәрләр вә мәгаләләр язылмышдыр. Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, бу әсәрләрин аз бир мигдары Лөк-Батанын тектоникасына аиддир. Илк дәфә проф. С. А. Ковалевски Лөк-Батанда мәһсулдар гатын үзәриндә ятан Майкоп чөкүнтүләринә раст кәлмишдир. Бунун нәтичәсиндә көстәрдийимиз тәдгигатчы Лөк-Батан вулканынын гурулушунда „диапир" нүвәсинин иштиракыны гейд эдир. Сонралар академик И. М. Губкин, Д. В. Голубятников вә башга тәдгигатчылар С. А. Ковалевскинин тапдығы гәдим сүхурлара әсасән Лөк-Батан вулканынын диапир гурулуша малик олмасыны тәсдиг этмишләр.

Сон илләрдә апарылан кәшфийят ишләри Майкопун вә даһа башга гәдим сүхурларын мәһсулдар гат үзәриндә олмасыны вә онун сәбәбләрини әсаслы сурәтдә тәсдиг этди. Лөк-Батан вулканынын пүскүрмәләри, мәһсуллары /брекчиясы/ саһәсиндә газылмыш даяз гуюлар көстәрди ки, Майкоп вә башга гәдим сүхурлар әсас ятыма малик дейилләр; чүнки газылмыш гуюлар гәдим сүхурлары кечдикдән сонра чаван мәһсулдар гат чөкүнтүләринә раст кәлир. Көстәрилән бу һал, Майкоп вә башга гәдим чөкүнтүләринин чаван мәһсулдар гат үзәриндә олмасы Лөк-Батан вулканынын пүскүрмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Юхарыда гейд этдийимиз фактлара әсасән демәк олар ки, Лөк-Батан мә'дәни (вә һәмчинин Лөк-Батан палчыг вулканында) вә Пута мә'дәни бөйүк антиклинал гырышыг үзәриндә ерләшмәклә бәрабәр һеч бир диапир гурулуша малик дейилдир.

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1945

К. А. АЛЕКПЕРОВ

О некоторых явлениях дефляции на Апшероне

Особенности физико-географических и климатических условий Апшеронского полуострова, являющегося районом погружения юго-восточного окончания Большого Кавказского хребта, а также чрезвычайная аридность климата способствуют усиленному проявлению элементов дефляции. Последние, как это было установлено при наших полевых исследованиях Апшерона, заключаются в наличии некоторых весьма оригинальных форм поверхности, которые образовались исключительно под влиянием ветра. Указанное явление было отмечено в работах П. Е. Воларовича (1) и М. Ф. Мирчинк (2), которые рассматривают образование замкнутых долин и мелких лощин на Апшероне, названных ими „котловинами выдувания", как результаты дефляции. Длинные стороны этих котловин выдувания совпадают с направлениями господствующих ветров—с севера на юг.

В работе А. И. Спиридонова (3) также имеются некоторые указания, подтверждающие аналогичные случаи дефляции в северо-западной части Апшерона.

По данным А. М. Михалевского и Н. В. Малиновского (4), господствующие на Апшеронском полуострове ветры имеют годовые скорости 5—9 *м/сек* и повторяемости, при преимущественном направлении северных ветров с максимумом в летнее время (июнь и июль), достигающие 35—45% годового количества.

Не менее важной особенностью климата Апшерона является незначительное выпадение атмосферных осадков в летний период в количестве среднемесячных 1—5 *мм*. Вследствие этого поверхность земли не может увлажняться достаточным количеством атмосферных осадков. Наличие высокой температуры (21—24,8°) и влияние энергичной инсоляции способствуют усиленному испарению влаги с земной поверхности и ее высыханию.

Естественно, что это явление еще более усиливается благодаря геологическому строению полуострова, который сложен осадочными породами, податливыми разрушающим силам ветра, что способствует, наравне с другими факторами, чрезвычайной скудости растительного покрова.

Не останавливаясь подробно на существующих литературных данных, характеризующих геологию Апшерона (5, 6, 7, 8, 9 и много

других), отметим вкратце характер и возраст пород, которые служат об'ектом современного выветривания и создания субстрата формирующихся почвенных слоев.

Восточная часть Апшеронского полуострова сложена породами постплиоцена и плиоцена—песками, глинами и ракушняками. В западной части, наряду с перечисленными отложениями, имеют распространение сравнительно древние отложения миоцена, олигоцена, эоцена и мела, состоящие главным образом из глин, сланцев, известняков и др. карбонатных пород.

По степени устойчивости против воздействия физических факторов разрушения, породы Апшерона делятся на легко поддающиеся—глины, пески, и сравнительно трудно поддающиеся—известняки, мергели, песчаники.

Естественный растительный покров Апшеронского полуострова, по данным проф. А. А. Гроссгейма (10), относится к полупустынному типу, который характеризуется чрезвычайно коротким биологическим циклом развития. Благодаря этому территория Апшерона ко времени наступления периода частых северных ветров, т. е. в летние периоды, представляет лишенную растительного покрова площадь.

Таким образом, сочетание природных факторов Апшерона создает необходимые условия для развития процесса дефляции. Не останавливаясь на вопросах происхождения этих явлений, здесь ограничимся только описанием форм проявления дефляции.

Одной из таких форм, получивших достаточное распространение особенно в восточной части Апшерона, являются так называемые „развеянные площадки", известные под местным названием „тавалык", весьма различные по своим размерам и формам. Площадки эти состоят главным образом из известняковых плитняков или из ракушечных песчаников. Подробный анализ условий образования дал возможность выяснить, что эти площадки в свое время были покрыты более или менее рыхлым мелкоземистым материалом, а в настоящее время совершенно лишены наносного покрова. Территориально названные площадки сосредоточены в виде отдельных голых пятен в восточной части Апшерона. Формы площадок напоминают неправильные эллипсоиды, вытянутые по оси с востока на запад и с северо-запада на юго-восток, с идеально сглаженной поверхностью, размерами от 0,2 до 1 *га*, в зависимости от направления и силы ветра.

Морфология описываемых площадей об'ясняется приуроченностью их к микроповышениям с накоплением мелкоземистого материала, на небольшом расстоянии в наветренных частях этих образований.

Нам кажется, что на этих известняках, как и на других встречаемых породах, происходит усиленное выветривание, но благодаря создавшимся условиям материалы эти развеваются ветром, не оставаясь на месте своего образования.

Элементы дефляции неоднократно обнаруживались нами также на древних памятниках, башнях и на строениях подземных водохранилищ (овданы), в виде „ниш" и „карманов выдувания" различных форм и размеров. Образование „ниш" и „карманов выдувания" на поверхности этих строений, вероятно, происходило вследствие оттачивания песчинками, развеваемыми сильными северными ветрами.

Весьма распространенные формы дефляции можно также наблюдать в прибрежной полосе Апшерона в виде дюнных образований, представленных современными песчаными наносами Каспия. Дюнные пески Апшерона иногда занимают весьма значительную территорию, главным образом, в районах Зыря, Тюркяны, Бильгя, Маштаги и дру-

гих. В редких случаях они представлены в виде изолированных холмиков заметной высоты или в виде гряд с определенной протяженностью, обычно расположенных параллельно друг другу. Формы этих образований бывают вытянуты с севера на юг, причем наветренная часть более выположена, чем подветренная. Это явление, в виду подвижности песков на Апшероне, причиняет немалый ущерб сельскому хозяйству Апшерона: песками заносятся не только отдельные сельскохозяйственные строения, но и культурные посевы и виноградники.

ЛИТЕРАТУРА

1. П. Е. Воларович—Нефтеносный район Кирмаку на Апшеронском полуострове. Изв. Геол. ком., том XXVIII. 1909 г.
2. М. Ф. Мирчинк—Обзор геологического строения Апшеронского полуострова. Тр. Азерб. отд. Закавк. Филиала АН СССР. Изд. АзФАН, Баку, 1934 г.
3. А. И. Спиридонов—Геоморфологический очерк прибрежной полосы северо-западной части Апшеронского полуострова. „Землеведение", т. 39, вып. 2. 1937 г.
4. А. И. Михалевский и Н. В. Малиновский — Климатический очерк Апшеронского полуострова. Тр. Азерб. отд. Закавк. Фил. АН СССР. Изд. АзФАН, т. VI, Баку, 1934 г.
5. И. М. Губкин—Геологические исследования северо-западной части Апшеронского полуострова. Сумгаитский планшет. ИГК, т. 33. 1914 г.
6. И. М. Губкин—Геологические исследования северо-западной части Апшеронского полуострова. Лист Перекишкюльский. ИГК, т. 35. вып. 2. 1916 г.
7. И. М. Губкин—Тектоника юго-восточной части Кавказа в связи с нефтеносностью этой области. Горно-геол. нефт. изд-во. 1934 г.
8. Д. В. Голубятников—Детальная геологическая карта Апшеронского полуострова. Аташкинский район. Тр. Геол. ком., вып. 130. 1928 г.
9. Д. В. Голубятников—Детальная геологическая карта Апшеронского полуострова. Планшет 3, Хурдалано-Бинагадинский район. Геол. изд-во Всесоюзн. геол.-разв. об'ед. М.-Л. 1931 г.
10. А. А. Гроссгейм—Краткий очерк дикой растительности Апшеронского полуострова. Тр. Азерб. отд. Закавк. Фил. АН СССР. Изд-во АзФАН. 1934 г.

К. Ә. Әләкбәров

Абшерон ярымадасындаки бә'зи дефляция һадисәләри һаггында

ХҮЛАСӘ

Абшерон ярымадасынын физики-чоғрафи шәраити вә шиддәтли күләкләрин даима әсмәси дефляциянын инкишаф этмәсинә сәбәб олур. Бу һадисәнин шәрһи иглим, кеоложи гурулуш, сүхур вә биткиләрин сәһра бозгырларына аид олмасы илә әлагәдардыр. Абшерон ярымадасында ашынма процессинин шиддәтли кетмәсинә бахмаяраг, бир чох саһәләринин торпаг өртүйүндән мәһрум олдуғуну көрүрүк. Бурада чох инкишаф тапмыш һәрәкәт эдән гумларын зәрәрли олмасына тәсадүф олунур. Белә ки, һәмин гумлар бир чох тикинтиләри өртмәклә кәнд тәсәррүфаты биткиләри үчүн ярарлы олан саһәләри дә басыр вә белә саһәләрин истифадә эдилмәсинә мане'олур. Шиддәтли күләкләрин башга бир тә'сири ондадыр ки, Абшерон ярымадасындаки сүхурларын ашынма нәтичәсиндә әмәлә кәлән нарын һиссәчикләр өз ерләриндә галмайыб бир ердән башга ерә көчүрүлүр.

Беләликлә, Абшерон ярымадасында чох мүхтәлиф бойлу гум тәпәләринин олмасилә бәрабәр бир чох чыплаглашмыш, үст тәрәфи һаммарланмыш гаялара да тәсадүф эдирик ки, бунлара „тавалыг" дейилир. Бу һадисәнин Абшерон ярымадасы үчүн характер олмасына бахмяраг, өйрәнилмәсинә сон заманларда башланмышдыр. Элми тәдгигат идарәләри бу мәсәләни дәриндән өйрәнмәлидирләр.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1945

Ш. О. БАРХАЛОВ

Обзор литературы по лишайникам Кавказа

Растительные богатства Кавказа стали изучаться около 250 лет назад. Вначале ботанические исследования касались главным образом цветковых растений, изучение же споровых началось значительно позже.

История коллектирования лишайников, входящих в состав споровых, берет свое начало с 1769 года сборами Güldenstaedt'a. В дальнейшем в разных местах Кавказа отдельными исследователями-ботаниками стали производиться сборы лишайников. Но эти сборы носили попутный характер, поскольку авторы не были специалистами-лихенологами, и данные по лишайникам оказались рассыпанными в их общих работах.

С посещением в 1899 году Кавказа А. А. Еленкиным начинается истинное лихенологическое изучение Кавказа. После Еленкина Кавказский край посещался лихенологами В. П. Савичем, М. П. Томиным и А. Н. Окснером. Эти посещения явились очень ценными, но отрывочными эпизодами в истории изучения лихенофлоры Кавказа. Лишь за последние годы начато систематическое обследование и изучение лишайников этого непочатого края.

Прежде чем приступить к планомерному изучению лихенофлоры, необходимо было выявить степень изученности этой флоры, а это требовало, прежде всего, систематизации литературных данных. При обработке их автор настоящего обзора натолкнулся на ряд трудностей и неясностей. Так, например, Ю. Н. Воронов (29), давший первый список литературы по лишайникам Кавказа, упустил из виду из вышедших до него 28 работ целых 15 (?!).

После Воронова список литературы по лишайникам Кавказа был дан в нашей статье (46), в которой приводится 35 работ. Последующие изыскания выявили более интересные и ценные работы, а за самое последнее время вышли из печати и новые работы, увеличившие список до 49 названий.

На основе имеющихся исчерпывающих данных мы сочли небесполезным дать обзор литературы по лишайникам Кавказа. Это даст возможность уяснить историю изучения лихенофлоры, определить степень изученности ее богатств и правильно систематизировать литературные данные: устранять неточности, дополнить недостающие сведения и т. д.

Список расположен в хронологическом порядке и каждая работа аннотируется.

1. Güldenstaedt J.—Reisen durch Russland in Kaukasischen Gebirge, herausgegeben von P. S. Pallas. (St. Petersb. 4, T. I, 1787. XXIV+511 p.).

В этой работе, повидимому впервые, указываются лишайники для Кавказа. В ней приводится всего 5 видов: на стр. 114 один лишайник, собранный автором в 1769 году между Хопером и Доном, и на стр. 197—4 лишайника, собранных в том же году на Тереке. Все виды стоят под общим родовым названием Lichen, с определенным видовым обозначением.

2. Acharius Er.—Lichenographia Universalis. Göttingae, 1810.

В работе на страницах 302, 321, 338, 406, 467 и 487 под соответственными номерами 14, 5, 13, 83, 20 и 40 приводятся 6 лишайников, собранных Steven'ом в 1805 году в окрестностях Тбилиси. Каждый вид обеспечен более или менее полным описанием.

3. Acharius Er.—Synopsis Methodica Lichenum. Lindae, 1814.

В работе, на стр. 101 под № 13, 133—№ 9, 209—№ 49, 142—№ 14 повторно приводятся 4 лишайника, которые были помещены в указанной в п. 2 работе.

4. Belanger Ch.—Voyages aux Indes Orientales. Partie II. Paris. 1825—1829.

Приводятся 2 лишайника на страницах 114 и 125, собранных, повидимому, при посещении автором в 1825 году Кавказа, Грузии и Армении, между Тифлисом и Караклисом.

5. Ruprecht F.—Ueber den Standpunkt der Kryptogamie in Russland, insbesondere über die Kryptogamenflora der Kaukasischen Provinzien (Bull. d. l. classe Phys.-Math. d. l'Acad. d. sc. de St.-Petersb.). T. VI, № 20, pp. 310—311, 1848.

Кавказ в флористическом отношении разделяется на два региона: 1) альпийский регион и 2) регион горных лесов и закавказской равнины. Для первого, альпийского региона приводятся 8 видов лишайников, для второго—горных лесов и закавказской равнины—9 видов, без указания места, времени сбора и фамилии коллектора, за исключением двух видов, для которых указывается лишь место сбора—(б. Еленендорф) Ханлар. У Липского в „Флоре Кавказа", стр. 84, указывается, что в этой работе встречается 14 лишайников, а по нашим данным там приводится 17 видов.

6. Nylander W.—Synopsis Methodica Lichenum. Parisiis, 1858—1860.

Во 2-м томе этой работы, на стр. 60 и 61-62, приводятся 2 лишайника, причем для первого вида местонахождение указывается вообще „в Закавказье", без даты сбора и без фамилии коллектора, а для второго указывается Арарат и коллектор (Kotschy), без даты.

7. Buhse Dr. Fr.—Aufzählung der auf einer Reise durch Transkaukasien und Persien gesammelten Pflanzen. Moscau. 1860.

В работе, на стр. 240—244, приводится всего 35 форм лишайников в виде простого списка, лишь с указанием местонахождений и даты сбора, которые были собраны самим автором в 1847 году при поездке через Кавказ в Иран по маршруту долина Куры—Акстафа—Дилижан—оз. Гокча—Ереван—Нахичевань. Материалы обработаны автором в Риге. Ю. Н. Воронов, повидимому ошибочно, отмечает, что в работе „упоминается 30 форм".

8. Herder Ferd.—Beiträge zur näheren Kenntniss der Russischen Flora. 1. Aufzählung der in der Umgebung der Stadt Tiflis wachsenden und von Herren Pomorzoff in den Jahren 1852—1857 gesammelten Pflanzen. (Regensb. Bot. Zeit., 1870).

Работу я не видел, цитирую по Trautvetter'у (см. Trautvetter, стр. 113, № 543). В работе приводится всего один лишайник.

9. Müller (Argov)—Lichenologische Beiträge. (Flora oder Allgemeine Bot. Zeitung, Marburg, 1891).

На страницах 380—381, под №№ 1661, 1662 и 1667, приводятся 3 лишайника, из которых два новых для науки описываются впервые, а третий, сомнительный, приводится без описания. Материал был собран на Арарате, в окр. озера Кип-гель, в 1890 г. Ern. Chantre.

В работе Ю. Н. Воронова (29, стр. 204) под тем же названием приводится работа этого автора, напечатанная в „Bull. de Herb. Boiss." V. 1897, pp. 631-633, где для Кавказа отмечается 7 видов. Не имея под рукой указанной статьи, я не мог судить, насколько верно указание Воронова.

10. Wainio Ed.—Monographia Cladoniarum Universalis. (Acta soc. pro Fauna et Flora Fennica, IV, 1887 и X, 1894).

В первом томе, на страницах 14 № 1, 247 № 42, 322 № 63, 325 № 63, 363 № 64, 367 № 63; во втором томе на стр. 86 № 109, 119 № 109, 143 № 111, 229 № 121, 259 № 122, 278 № 122, 399 № 128 для Кавказа приводятся 13 лишайников. Материалом послужили сборы Байерн, Коленати (б. Елизаветполь, ныне Кировабад, г. Казбек), находящиеся в mus. Hort. Petropolitani, Lojka (iter Coucaso?) и Steven'а в окр. Тифлиса. в „herb. Acharius".

На 5 форм из этих имеется ссылка в работе А. А. Еленкина (27).

11. Arnold Fr.—Flechten auf dem Ararat. („Bull. de Herb. Boiss." 1897, T. V, pp. 631—633, München).

В работе дается всего 7 названий с более или менее достаточными примечаниями к ним. Из них один при проверке оказался грибком, а для двух сомнительных, приводящихся без видового названия, дается краткое описание. Таким образом, из 7 указанных названий лишь 4 можно считать определенно установленными для Кавказа.

12. Pissarschewsky V.—Aufzählung der bisher in Russland aufgefundenen Flechten nach den bis zum Jahre 1897 im Druck erschienenen Angaben. („Bull. de la soc. Imp. des Naturalistes de Moscou", 1897 №3, pp. 368—420).

В работе приводятся 18 лишайников для Кавказа. Автор основывался на работе Ruprecht'а (5) и, кроме того, 2 лишайника выписаны им из Чихачева (Asie Minor). Автором упущены (?) из виду работы Güldenstaedt'а (1), Acharius'а (2,3), Belanger (4), Nylander'а (6), Buhse (7), Herder'а (8), Müller'а (9), Wainio (10), Arnold'а (11).

Из 16 видов лишайников, извлеченных им из работы Ruprecht'а, 3 вида мы не могли найти в работе последнего. Что касается 2 видов, приведенных по Чихачеву, то надо отметить, что при просмотре его работы оказалось, что указанные Pissarschewsky'м лишайники были найдены за пределами Кавказа, а именно в Малой Азии. Таким образом, из общего числа приведенных в работе Pissarchewsky лишайников лишь 13 видов можно считать достоверными для Кавказа.

13. Ткешелашвили И. С.—Список лишайников и мхов, собранных на Кавказе в 1897 году (Тр. Тифл. Бот. сада, 1898. вып. III, 170-171).

В работе перечисляются 24 вида с указанием местонахождений, собранных самим автором во время его поездки по маршруту Владикавказ—Военно-Осетинская дорога—Кутаис и в других местах. Материал определен Hennings'ом.

14. Wainio Ed.—Lichenes in Caucaso et in Peninsula Taurica annis 1884—1885 ab H. Lojka et M. a Dechy collecti. („Termeszetrajzi Füzetek", XXII 1899, pp. 269—343).

Это первая крупная и серьезная работа по лишайникам Кавказа. В ней приводятся 287 лишайников для Кавказа, из них 7 видов и 8 разновидностей новых для науки. Работа является результатом обработки первой капитальной коллекции, собранной Moriz Dechy в 1885 году, во время его экспедиции на высокогорья Кавказа, между Казбеком с востока и Эльбрусом с запада. Почти каждая форма снабжена описательными примечаниями.

15. Steiner J.—Flechten aus Armenien und dem Kaukasus. („Oesterr. Bot. Zeitschr". 1899, Wien, № 7, pp. 248-254. № 8, pp. 292-295).

В работе приводится 45 видов и разновидностей, из них 2 вида и 3 разновидности новых для науки. Материал в основном был собран Fr. Kerner'ом с Малого Арарата и кроме того охватывает окр. Еревана, Ани и других мест.

16. Jatta A.—Lichenes in: Sommier S. et Levier E. Enumeratio plantarum anno 1890 in Caucaso lectarum. („Acta Horto Petrop." XVI, 1900, pp. 523-536).

В работе приводятся не 97 лишайников, как это указывает Ю. Н. Воронов (29, стр. 205), а 120. Работа является частью большого труда итальянских ботаников Sommier S. и Levier E., которые при посещении Кавказа (Северный Кавказ, Сванетия, Аджария) собирали лишайники и передали для определения итальянскому лихенологу Dr A. Jatta.

17. Radde G.—Die Sammlungen des Kaukasischen museums, B. II, Botanik. Tiflis, 1901.

На стр. 190-191 приводится 31 лишайник, собранный в 1893 и 1894 гг. автором совместно с König'ом, главным образом, на Северном Кавказе и в Аджарии. Материал определен Müller'ом и Stefani.

18. Hue A. M.—Lichenes Extra-Europaei. Parisiis. 1901.

В 1-ом томе на стр.3 и 4 и во 2-ом томе, на стр. 97 и 150, приводится всего 4 вида для Кавказа с отметкой „в Азии, на Кавказе, скалах—собрал Lojka" (?)". Поскольку вообще сборы Lojka с Кавказа нам неизвестны, мы не могли судить о достоверности этих видов для Кавказа.

19. Еленкин А. А.—Лихенологическая экскурсия на Кавказ в 1899 году („Изв. Имп. СПБ Бот. сада" т. 1, 1901).

Это первая специально лихенологическая работа по лишайникам Кавказа. Работа носит описательно-отчетный характер специальной лихенологической экспедиции автора по двум маршрутам: 1) по Военно-Грузинской дороге от Владикавказа до Тбилиси и 2) от Тбилиси до Боржоми.

В начале работы, на стр. 4, приводятся 13 интересных видов с Кавказа, хранящихся в гербарии Ботанического сада, собранные Мейером (1829-30 гг.), Коленати (1840 г.) и Ruprecht'ом (1860 г.) на Кавказе. С 6 по 22 страницы описываются местонахождения и приводятся 148 лишайников и в конце 21 страницы прибавляются 6 видов, собранных Коленати на известковых скалах в окр. Елисаветполя (ныне Кировабад). Таким образом, в работе приводится всего 167 лишайников, а не „около 150 форм", как это указывает Ю. Н. Воронов. В конце работы, на 22 стр., автор дает схему лихеноформаций Кавказа.

20. Еленкин А. А.—Лишайниковые формации в Крыму и на Кавказе (Тр. Имп. СПБ Общ. естествоиспыт., т. XXXII, в. 1, № 1901 г. стр. 171-181).

На основе своей экспедиции (см. № 19) на Кавказ, автор описывает лихеноформации в Крыму и на Кавказе и попутно приводит 29 видов для Кавказа.

21. Еленкин А. А.—Pilocarpon leucoblepharum (Nyl.) Wain, как эпифильный лишайник на Кавказе (Изв. Имп. СПБ Бот. сада, т. VI, № 1, 1904).

На 6 страницах дается полное критическое описание этого лишайника, собранного А. А. Ячевским в Гаграх в 1903 году.

22. Еленкин А. А.—Lichenes Florae Rossiae („Acta Horti Petropolitani", v. XIX et XXIV. f. 1—IV. 1901-1904).

Для Кавказа в 1-й части приводится 19 (№№ 3, 4, 10, 13, 15, 16. 18, 20, 24, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 47, 49); во 2-й 14 (№№ 52, 58, 60, 62, 64, 70, 73, 74, 84, 85, 86, 89, 93); в 3-й части 3 (№№ 117, 129, 141) и в 4-й части 4 (№№ 158, 168, 196, 200), а всего 50 лишайников, собранных самим автором и другими коллекторами.

23. Еленкин А. А.—Новые виды лишайников. (Изв. Имп. СПБ Бот. сада, т. V, 1905).

На первой странице описывается один новый вид с Кавказа (Lecania Ephedrae Elenk.), собранный Мейером в 1830 году в окр. Баку с. Балаханы).

24. Filarzsky Ferd.—Botanische Ergebnisse der Forschungsreisen von M. a Dechy im Kaukasus. 2. Classis Lichenes. 1907, pp. 23-58.

Работа является перепечаткой списка Wainio (14). Всего приводится 329 лишайников, из которых 296 с Wainio и 33 лишайника, собранных Hollos'ом в 1898 году на Северном Кавказе и Дагестане. Список содержит лишь указания местонахождения и даты сбора.

25. Еленкин А. А. и Воронихин Н. Н.—Эпифильные лишайники на Кавказе (Тр. Имп. СПБ Общ. естествоиспыт., т. XXXIX, в. 1, № 6-7, стр. 236-258).

В основном описывается один новый эпифильный лишайник *Sporopodium* (*Gonothecium*) *Caucasicum* Elenk. et Woronich., собранный Бертельсеном в 1907 году в Гаграх и Вороновым в 1904 году в Сухуми. Кроме того, приводится еще и *Strigula* (?) sp.

26. Еленкин А. А. и Воронихин Н. Н.—Эпифильные лишайники на Кавказе (журнал „Болезни растений", 1908, № 3-4, стр. 109-142+XVIII+XXII).

В работе после примечаний общего характера указываются меры борьбы с эпифильными лишайниками. Дальше, на страницах 118 и 123, приводится описание 3 эпифильных лишайников и высказывается предположение о возможности нахождения в кавказских условиях эпифильного лишайника *Catillaria Bouteillei* (Desm.) A. Z.

27. Еленкин А. А.—Флора лишайников Средней России. Юрьев, 1906-1911, ч. 1-IV.

В этой капитальной работе по лишайникам России для Кавказа отмечается всего 146 видов, которые были приведены в его же работах (см. № 19, 20, 22, 23); из них лишь 17 приводятся заново.

28. Шелковников А. Б.—Поездка в Зуванд в июле 1906 г. (Изв. Кавказского музея, т. V, в. 2-3. 1911).

На странице 212 приводится 1 лишайник, собранный автором по р. Вильяж-чай.

29. Воронов Ю. Н.—Материалы к лишайниковой флоре Кавказа. (Изв. Кавказского музея, т. IX, 1915, Тифлис, стр. 203-224).

В работе приводится сухой список 262 форм лишайников, собранных большей частью самим автором и другими коллекторами (фамилии которых упоминаются в тексте) в разное время из разных мест

Кавказа. В начале работы приводится „Перечень литературы по лишайникам Кавказа до самого последнего времени" (13 названий). Как видно из нашего обзора, до работы Воронова появилось 28 работ, в которых имелись сведения о лишайниках Кавказа. Таким образом, автором упущено (?!) 15 работ. Приводимый в работе список является перечнем названий лишайников, с указаниями лишь местонахождений, без всяких критических примечаний. Это об'ясняется, повидимому, тем, что, во-первых, автор не являлся специалистом-лихенологом, а, во-вторых, обработавший коллекцию Воронова венский лихенолог Ю. Штейнер предполагал сам опубликовать результаты обработки и обещал свой манускрипт Воронову, но „война помешала", и последний, не зная, „будет ли эта работа дана и после окончании войны", сам опубликовал сухой список лишайников с определенными недостатками, на что уже указывалось В. П. Савичем в его рефера те о работе Воронова (см. Изв. Имп. Бот. сада Петра Великого, 1916, № 2, стр. 452-454).

30. Савич В. П.—Формации споровых растений (преимущественно лишайников) Кисловодского курортного парка и Синих гор, (Терской обл.). (Изв. Имп. Бот. сада Петра Великого, т. XVI, в. 1-2, № 1, 1916, стр. 112-132).

Вначале на 12 страницах дается флористическое описание обследованных мест с общими выводами и одной „сравнительной таблицей расселения лишайников по субстрату в г. Кисловодске и ближайших окрестностях", после чего дается „систематический список" в количестве 63 лишайников, с критическими систематическими примечаниями. Описывается 1 новый вариетет.

31. Воронихин Н. Н.—Заметка об эпифильных лишайниках на Кавказе. (Изв. Кавказского музея, т. XII, 1919, стр. 150-153).

В этой статье на 5 страницах даются сведения о распространении эпифильных лишайников на Кавказе „на основании материала, хранящегося в гербарии Отдела споровых растений Тифлисского Ботанического сада и еще неопубликованного". Всего упоминается 3 представителя эпифильных лишайников.

32. Пахунова В. Г.—Материалы к изучению лишайниковой флоры Талыша (Изв. Кавказского музея, т. XII, 1919).

Статья, на 13 страницах, составлена „на основании материала из коллекции Н. Н. Воронихина, собранной им во время экскурсии в Талыш в мае 1916 года". Кроме того, попутно обработано несколько образцов из гербария Тифлисского Ботанического сада, собранных в разное время А. А. Гроссгеймом, Е. Г. Кенигом, А. А. Ломакиным и Н. Л. Пастуховым. Приводятся 20 лишайников с критическими примечаниями.

33. Воронихин Н. Н.—Очерк флоры споровых растений Талыша. (Изв. Кавказского музея, т. XII. 1919, стр. 1-9 (187-195).

В начале статьи даются общие сведения о климате Талыша. Дальше автор описывает свои наблюдения во время экскурсии (в мае 1916 г.) в Талыш и затем на страницах 7, 8 и 9 приводит 14 лишайников из своих сборов и 3 вида из сборов А. А. Гроссгейма (1916 г.), всего 17 форм. Все эти формы вошли в работу В. Г. Пахуновой (см. 32).

34. Steiner J.—Flechten aus Transkaukasien. („Annales Mycologici", 1919, vol. XVII, № 1, pp. 1-32, Berlin).

Насколько нам известно, работа эта является результатом обработки присланной Ю. Н. Вороновым коллекции лишайников Кавказа. Воронов, получив от Штейнера сухой список определенного материала, сомневался в публикации его Штейнером и выпустил свой список с крупными недочетами.

Настоящая работа устраняет эти недочеты. В ней для Кавказа приводятся всего 241 лишайник, из которых, впрочем, 6 видов и 9 разновидностей—новые для науки. Это третья по значению и величине работа по лишайникам Кавказа после работы Wainio (17) и Еленкина (19).

35. Пахунова В. Г.—Заметка об эпифильных лишайниках в Сухуме и его окрестностях. (Вестн. Тифлис. ботан. сада, 1926-1927, в. 3-4, стр. 57-59).

В заметке на трех страницах сообщается „о результатах изучения небольшой коллекции эпифильных лишайников, собранных в Сухуме и его окрестностях в сентябре 1920 года В. К. Семашко". Тут приводятся 4 лишайника.

36. Пахунова В. Г.—Лишайники из Мильской степи (Азербайджан). (Вестн. Тифлис. бот. сада, 1926-1927, в. 3-4, стр. 203-207).

Статья В. Г. Пахуновой включает обработку небольшой коллекции лишайников, собранной А. А. Гроссгеймом в 1926 году. Всего указано 6 почвенных лишайников, причем один из них выделяется как новая форма. Для каждого лишайника дается обстоятельное описание эколого-биологического порядка.

37. Окснер А. М.—Нові й маловідомі види обрісників для СРСР („Вісн. Київськ. Бот. саду", в. 11, 1930, Київ, стр. 56-68).

В этой работе на страницах 59 и 63 приводятся 2 лишайника, собранных В. Фоминым в 1925 году в Сочи и в горах Цхра-Цкаро.

38. Пахунова В. Г.—Материалы к познанию лишайников Грузии. (Тр. Тифл. Бот. института, т. 1, 1934, стр. 303-348).

Это первый капитальный список по лишайникам Грузии. Работа представляет результат обработки коллекций лишайников, собранных разными коллекторами в различных местах Грузии, Абхазии, Аджаристана и Юго-Осетии. В работе приводится всего 169 видов и разновидностей и каждый из них, по мере надобности, обеспечен характерными и иногда критическими примечаниями.

39. Пахунова В. Г.—О некоторых особенностях в строении представителей рода Ramalina из Армении. (Тр. Тифл. Бот. института, т. 1, 1934, стр. 349—351).

В заметке на трех страницах описываются некоторые особенности, а именно „способы образования и выпадения соредиев", в трех видах рода Ramalina, собранных разными лицами из окрестностей оз. Севан.

40. Томин М. П.—Материалы к познанию лишайников горных лесов Закавказья. (Тр. Тифл. Бот. института, т. 1, 1934, стр. 353-373).

Вначале, на 12 страницах, дается „таблица для определения" и дальше идет „систематический список" 96 лишайников с указанием местонахождений. Тут, в том числе, приводится и описание двух новых видов, один из которых описан самим автором, а другой лихенологом Резененом на основе материала, посланного ему М. П. Томиным.

Материалом послужила коллекция автора, собранная им в 1928 году „в дачном местечке Бакуриани".

41. Savicz V. P.—Teloschistes lacunosus (Rupr.) Savicz. („Acta Inst. Bot. Acad. Sc. URSS. 1934, ser. II, fasc. 2, pp. 313-316).

В заметке дается полный систематический разбор этого лишайника и отмечается, что этот вид был собран впервые на Кавказе, в окрестностях Баку на солонцеватых почвах (Meyer, 1830).

42. Томин М. П.—Определитель кустистых и листоватых лишайников СССР. Минск, 1937.

В этой работе имеются указания на 176 видов лишайников для

Кавказа, которые были уже отмечены отдельными авторами в различное время.

43. Бархалов Ш. О.—Отчет о лихенологической поездке в Шемахинский район в 1937 году. (Изв. АзФАН, 1938, № 3, стр. 92—93, Баку).

В этой маленькой заметке приводятся маршруты исследования автора по району и количество видов по основным родам лишайников, встреченных в этом районе.

44. Окснер А. М.—Нові й маловідомі для СРСР лишайники. (Журнал Інституту Ботаніки АН УРСР, № 26-27, 1938, Київ, стр. 217-227).

На стр. 219 приводится вообще очень редкий вид из Кавказа, который был собран автором настоящего обзора в 1937 г. в Шемахинском районе (Азербайджан).

45. Окснер А. М.—Епіфільні лишайники Кавказа на фоні їх загального поширення. (Журнал Інст. бот. АН УРСР, 1939, № 21-22 (29-30), стр. 307-321).

Это очень оригинальная работа по эпифильным лишайникам вообще. Тут автор дает новое понятие об эпифильных лишайниках и указывает на ошибочность принятого широкого понятия о них. Вначале работа содержит критический обзор по эпифильным лишайникам Кавказа. Описывается один новый для науки эпифильный вид „из нового для СССР рода Phylloporina". Кроме того, указываются 4 вида эпифильных лишайников, для которых приводится „ряд новых местонахождений". В работе „впервые дается... общий очерк географического распространения эпифильных лишайников на земле".

46. Бархалов Ш. О.—Азәрбайчан лишайникләринә аид материаллар. (Труды Ботанич. ин-та АзФАН, т. XII, 1940, Баку, стр. 3-34).

Работа составлена на основе обработки материала, собранного самим автором и некоторыми другими лицами в разных местах Азербайджана. Вначале приводится список работ по лишайникам Кавказа (35 названий) с краткими аннотациями, далее идет систематический список, где приводится 120 лишайников, причем некоторые из них снабжены критическими замечаниями, а также указаниями ареала распространения по Кавказу. Из общего числа приводимых лишайников 22 вида указываются для Кавказа впервые. Работа написана на азербайджанском языке, но имеет расширенное резюме на русском языке, где приводятся несколько замечаний и описаний, касающихся наиболее интересных видов (на 23 вида), приводимых в данной работе.

47. Окснер А. М.—Нові для СРСР, та маловивчені лишайники. (Бот. журнал АН УРСР, т. 1, № 1, 19 0, стр. 101-109.).

На странице 103 этой интересной работы описывается один новый вид для науки, собранный самим автором в 1935 году на Апшероне (Азербайджан).

48. Бархалов Ш. О.—Лишайники Ханларского района Азерб. ССР (Изв. АзФАН, № 6, 1944, стр. 45-54).

Вначале приводится обзор литературы по лишайникам этого района. Дальше идет систематический список 87 лишайников с некоторыми примечаниями. Материалом в основном служили сборы самого автора, сделанные в 1938 году.

49. Бархалов Ш. О.—Лишайники северной части Нагорного Карабаха (Изв. АзФАН, № 10, 1944, Баку, стр. 55-69).

Работа является результатом обработки собранного автором материала во время своей поездки в 1938 году в северную часть Нагорного Карабаха. Всего приводится 116 лишайников, из коих 14 новых для Кавказа видов. Большинство видов снабжено некоторыми описательными примечаниями.

Из перечисленных 49 работ лишь 30 являются специальными для Кавказа, а остальные представляют работы, включающие наряду с другими данными также сведения по Кавказу.

По этим литературным данным, по нашему подсчету, для Кавказа известны 806 названий лишайников. Дальнейшее изучение лихенофлоры Кавказа намного увеличит указанное число названий лишайников и составит очень ценное богатство для лихенологии Союза.

Ш. Бархалов

Гафгаз шейбийәләринә аид әдәбийятын ичмалы

ХҮЛАСӘ

Өз тәбии зәнкинлийи илә хүсуси ер тутан Гафгаз, лап әввәлләрдән бир чох тәдгигатчыларын нәзәр диггәтини чәлб этмишди. Гафгазын бу зәнкинлийи зүмрәсиндән олан битки аләми дә тәгрибән 250 ил бундан габаг өз тәдгигат тарихини башламышды. Бу илк тәдгигат чичәкли биткиләрә аид иди. Сонралардан исә спорлулара да фикир верилмәйә башланылмышды. Спорлу биткиләр системинә дахил олан шейбийәләрин Гафгазда топланылышы 1769-чу илдән башланылмышды. Лакин бу топланышлар тәсадүфи характер дашыйырды вә шейбийәләрә аид мә'лумат дәхи мүхтәлиф коллекторларын үмуми әсәрләриндә гейд эдилирди.

1899-чу илдә мәшһур рус лихенологу А. А. Еленкинин Гафгаза кәлмәсилә Гафгазда шейбийәләрин элми сурәтдә өйрәнилмәси әсасы гоюлмуш олду. Еленкиндән сонра Гафгаза лихенологлардан В. П. Савич, М. П. Томин вә А. Н. Окснер кәлмишләрди. Фәгәт бу кәлишләр чох гиймәтли олса да, Гафгаз шейбийәләринин өйрәнилмәсиндә гырыг эпизодик бир һал олмушдур.

Сон илләрдә Гафгаз вә хүсусән Азәрбайчан шейбийәләринин мүнтәзәм өйрәнилишинә башланылмышдыр. Бу тәдгигаты башламаздан әввәл һәмин флоранын нә дәрәчәдә өйрәнилдийини мүәййән этмәк лазым иди. Бу дәхи әдәбийятда олан мә'луматын системләшдирилмәсини тәләб эдирди. Бу мәсәләни һәлл этмәкдә биз чох чәтинлик вә гарышыглыға раст кәлирик. Мәсәлән, 1915-чи илдә Гафгаз шейбийәләринә аид илк әдәбийят сияһисини верән Ю. Н. Воронов (бах №29) өзүнә гәдәр олан 28 әсәрдән ялныз 13-нү көстәрмишди. Вороновдан сонра, әдәбийят сияһиси верилән бизим мәгаләмиздә дә (бах № 46) ялныз 35 әсәр гейд эдилмишдир. Фәгәт бизим сонрадан апардығымыз тәдгигат чох мәраглы вә тарихи әһәмиййәти олан әсәрләри мейдана чыхармышдыр. Бурая, лап сон заманларда чыхан әсәрләри дә дахил этдикдә Гафгаз шейбийәләринә аид әдәбийятын сайы 49-а чатыр. Одур ки, әлимиздә олан там мә'лумата әсасән, Гафгаз лихенофлорасынын өйрәнилмәси тарихинин нә дәрәчәдә өйрәнилдийини вә зәнкинлийини айдынлашдырмаға имкан верәчәк вә һәм дә, бу флорая даир әдәби мә'луматын дүзкүн системини үзә чыхарачаг Гафгаз шейбийәләринә аид әдәбийятын ичмалыны вермәйи зәрури һесаб этдик.

Чәмиси 49 әсәрин хроноложик сияһиси верилир вә һәр әсәр дәхи лазыми гәдәр шәрһ эдилир. Бу әсәрләрдән 30-у сырф Гафгаза аиддир, дикәр 19-да исә эйни заманда Гафгаза даир дә мә'лумата раст кәли-

нир. Әксәри оримжинал вә галан гисми исә сурәт һалында бүтүн бу әсәрләр бизим лабораторияда сахланылыр.

Бу әсәрләрә истинадән бизим һесабламамыза көрә Гафгазда индийә кими 806 шейбийә мә'лумдур. Бундан сонра апарылачаг тәдгигат бу рәгәми бизчә ики гат вә ола билсин даһа чох артырачаг вә Иттифагымызын лихенофлоруна зәнкин материал әлавә едәчәкдир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11. 1946

Н. И. ЯКОВЛЕВА

Изучение почвенных вредителей картофеля

Более 80 видов вредителей отмечено в Азерб. ССР на картофеле; большинство из них относятся к классу Insecta и являются случайными. Специфические вредители картофеля в СССР отсутствуют.

Из всех вредителей наиболее ощутимый вред причиняют картофелю представители почвенной фауны: проволочники (личинки щелкунов), ложнопроволочники (личинки чернотелок) и хрущи (личинки пластинчатоусых). Личинки эти повреждают клубни и, нарушая целостность кожицы, открывают доступ бактериям внутрь картофеля. Поврежденные клубни быстро загнивают и при хранении заражают здоровые.

По сравнению с указанными вредителями, наземные насекомые, сосущие и листогрызущие, влияют на снижение урожая картофеля в небольшой степени. Однако, вред сосущих заключается в том, что они переносят различные вирусные заболевания.

В нашей работе главное внимание было обращено на почвенных вредителей: проволочников, ложнопроволочников и хрущей. Имеются для Азербайджана неопубликованные данные А. В. Богачева о распространении и видовом составе ложнопроволочников и хрущей. Проволочники в его списке отсутствуют.

Местонахождение в почве личинок рассматриваемых семейств определяется почвенными экологическими свойствами, из которых важнейшими являются влажность, кислотность, солевой режим и механический состав. Но кроме почвенных условий, географическое распространение представителей почвенной фауны зависит еще от других естественно-исторических факторов, в частности климата. Наконец, очень часто ареал распространения отдельных видов почвенных вредителей определяется ареалом почвенного типа. Каждый вид локализуется в тех почвах, в которых комплекс условий является для него наиболее подходящим.

Наивысшая плотность проволочников и хрущей приурочена к средней полосе Европейской части СССР. В таежных районах плотность снижается, так как при продвижении дальше на север наблюдается обеднение фауны вообще.

Личинки *Elateridae*, *Tenebrionidae* и *Scarabeidae* обладают отрицательным фототропизмом, положительным геотропизмом и гигротропизмом.

Чрезмерная сухость, как и избыточное увлажнение почвенных слоев неблагоприятно действуют на личинок, но различные виды по-раз-

ному реагируют на степень влажности почвы. Личинки не выживают при относительной влажности воздуха ниже 100%. При падении относительной влажности личинки мигрируют в более влажные слои и уходят иногда на глубину 50—60 *см*.

Не менее существенным фактором распределения личинок в почве является степень кислотности почвы. Исследования Блунка, Маркеншлагера[1], Принца (5) и многих других авторов показали, что почва, где были сосредоточены проволочники, имела кислую реакцию. Правда, Хильтер отмечает нахождение *Agriotes obscurus* на нейтральных почвах, но это является исключением. Как правило, проволочники и ложнопроволочники локализуются в почвах с pH=4—6.

Личинки пластинчатоусых также встречаются в почвах с различным pH в зависимости от вида, но более обычны они для слоев почвы с pH=6—8.

Опыты Принца (6) показали, что личинки делают большие переходы через слои с различным pH, пока не остановятся в подходящем для них слое.

Механический состав почвы отражается, главным образом, на видовом составе вредителей. Фауна легких почв отличается от фауны глинистых и болотистых.

На пахотных землях средней полосы СССР, по данным Гилярова и др., широкое распространение имеют следующие личинки:

Agriotes ustulatus Schall.—западный щелкун
Agriotes gurgistanus Fald.—степной щелкун
Ag. sputator L. —посевной щелкун
Ag. lineatus L.—полосатый щелкун
Ag. obscurus L. —темный щелкун
Selatosomus latus F. —широкий щелкун
Selatosomus aeneus L.—блестящий щелкун
Melanothus brunnipes Germ.—бурый огий щелкун
Athous niger L. —черный щелкун
Athous haemorrhoidalis F.—картофельный щелкун
Opatrum sabulosum L.—песчаный медляк
Pedinus femoralis L.—кукурузная чернотелка
Omophlus proteus Kirch.—пыльцеед-протей
Melolontha hippocastani Fabr.—майский восточный хрущ
Amphimallon solstitialis L.—июньский хрущ
Polyphylla fullo L.—мраморный хрущ
Anisoplia austriaca Hbst—жук кузька

Из указанных видов наиболее неприхотливым и широко распространенным является *Agriotes sputator*. Он встречается на самых разнообразных по механическому составу почвах и переносит различные колебания влажности и pH.

Серьезный вред проволочники причиняют в лесных, лесостепных и степных зонах. В лесной зоне ведущими являются *Agriotes obscurus* и *Ag. lineatus*, а в лесостепной и степной—*Ag. gurgistanus*, *Ag. sputator*, *Selatosomus latus*.

В Закавказье вред от проволочников менее ощутителен, но здесь к ним примешиваются еще ложнопроволочники, внешне трудно отличимые от них и нередко численно превышающие их. При тщательном осмотре морфологические отличия проволочников и ложнопроволочников несомненны. Тело проволочников вытянутое с тремя парами одинаковых ножек. Голова сверху плоская с зазубренным передним краем и неясно выраженной верхней губой. Ложнопроволочники отличаются тем, что передняя пара конечностей крупнее средней и задней. Голова сверху выпуклая, с ровным передним краем и ясно выраженной верхней губой.

[1] Из работы М. С. Гилярова (2).

Личинка хруща дугообразно изогнута с мясистым, в многочисленных поперечных складках, телом грязнобелого цвета. Голова большая и окрашена, так же как и ноги, в темный цвет.

Все эти личинки многоядны, повреждают следующие культуры: злаки, картофель, свеклу, морковь, подсолнечник, редьку и др. Меньше повреждаются ими бобовые (за исключением арахиса, который повреждается сильно), лен, горчица, гречиха.

У картофеля проволочники и ложнопроволочники выгрызают круглые отверстия и делают ходы внутрь клубней. Повреждения хрущей отличаются от таковых проволочников и ложнопроволочников. Личинки хрущей выгрызают клубни иногда даже на $^3/_4$.

Для выяснения экологических условий обитания почвенных вредителей картофеля в Азербайджане, а также влияния агротехнического состояния картофельных массивов и наличия соседних угодий на плотность вредителя, нами были проведены маршрутные обследования в районах Шамхорском (Шамхор, сел. Чардахлы), Кедабекском (сел. Хархар и сел. Славянка) и Алибайрамлинском (сел. Владимировка). Для сравнения были обследованы опытные участки АзНИХИ в Кировабаде. Обследования проводились путем взятия почвенных проб с площадок в $^1/_4$ $м^2$. Во время маршрутных обследований был проанализирован посевной материал.

Алибайрамлинский район (сел. Владимировка) характеризуется глинистыми аллювиальными, слабо щелочными, засоленными почвами. pH=7,8 по шкале Михаэлиса[1]. При анализе почвенных проб обнаружены личинки *Selatosomus* sp. и *Anisoplia austriaca*. Посевной материал—сорт Лорх. Небольшая плотность и бедный видовой состав об'ясняются засоленностью почвы, и только *Selatosomus latus* мог приспособиться к таким условиям существования. На данном участке картофель сажался по картофелю.

Для Шамхора типичны каштановые, слаборазвитые суглинистые и глинистые почвы (pH=8,0). Состав почвенных вредителей беден. Там был зарегистрирован только *Omophlus proteus*. Картофельные участки регулярно пропалывались, сорняки отсутствовали, что оказало влияние на плотность вредителей. В предшествующем году участок находился под паром.

Чардахлинский картофельный массив расположен на склонах. Характеризуется типичными выщелоченными и деградированными черноземами. pH=8. Весь картофельный массив в агротехническом отношении находится в неудовлетворительном состоянии: недостаточная предпосевная обработка почвы, много сорняков и т. д. Видовой состав почвенной фауны отличается большим разнообразием и высокой плотностью. В пробах были обнаружены: *Selatosomus latus*, *Selatosomus* sp., *Agriotes sputator*, *Ag. gurgistanus*, *Ag. obscurus*, *Opatrum sabulosum*, *Anisoplia segetum*, *Rhizotrogus aestivus*. Здесь же ложнопроволочники в численном отношении преобладают над проволочниками (38,5%).

На чардахлинском картофельном массиве отсутствует смена культур, из года в год картофель сажается по картофелю. Это обстоятельство не могло не отразиться на видовом составе вредителей, а особенно на их плотности.

Кедабекский район (Славянка и Хархар) является одним из ос-

[1] pH определялся в лаборатории Зоол. Инст. АН Азерб. ССР Т. М. Дигуровой.

новных картофелеводческих районов Азербайджана. Характеризуется типично-черноземными выщелоченными почвами с большим содержанием органических веществ. pH=8. Посевы расположены на склонах. Степень обработки почвы и агротехническое состояние картофельных полей удовлетворительные. Отсутствует смена культур. В почвенных пробах обнаружены: *Agriotes gurgistanus, Ag. sputator, Selatosomus latus, Opatrum sabulosum, Pedinus femoralis, Omophlus proteus, Anisoplia austriaca* и *Rhizotrogus aestivus*. Проволочники и ложнопроволочники в этом районе встречаются примерно в равных количествах. Процент повреждений в Кедабекском районе ниже, чем в Шамхорском. Это об'ясняется фактором влажности. Установлено, что при падении относительной влажности воздуха личинки начинают пополнять запас влаги в своем организме за счет растительной пищи. Этим об'ясняется повышение вредоносности личинок в сухих почвах. В Кедабекском районе в период образования клубней редко наблюдается падение относительной влажности, поэтому и процент повреждений здесь ниже.

Кроме хозяйственных колхозных массивов, нами были обследованы опытные картофельные участки АзНИХИ (Кировабад). На этих участках соблюдается смена культур и применяется высокая агротехника. В почвенных пробах в небольшом количестве были обнаружены *Agriotes gurgistanus*.

Таким образом, сравнивая данные по зараженности плохо обработанных картофельных участков и опытных АзНИХИ, можно сделать вывод, что на плотность вредителей влияет агротехническое состояние участков. При применении высокой агротехники плотность вредителей уменьшается.

При анализе клубней картофеля было замечено, что личинки оказывают предпочтение одним сортам перед другими: напр., сорт „Лорх" повреждается меньше (9,1%), а сорт „Ранняя роза" больше (13,5%), в условиях одного и того же поля.

Видовой состав проволочников, ложнопроволочников и хрущей в обследованных районах менее разнообразен по сравнению с Европейской частью Союза. Наиболее часто встречается *Agriotes gurgistanus*.

Как было указано, для проволочников и ложнопроволочников обычной средой является pH=4—6. Наша работа показала, что в обследованных районах Азербайджана проволочники и ложнопроволочники обитают в почвах с pH=7—8. Следовательно, амплитуда колебания pH увеличивается до 8.

Agriotes obscurus является ведущим видом в лесных зонах; у нас он был зарегистрирован только в сел. Чардахлы, территория которого в прошлом была покрыта лесами; остатки их сохранились еще в виде отдельных лесков.

Кроме проволочников, в Азерб. ССР большое значение как вредители имеют ложнопроволочники, тогда как в Европейской части СССР они малочисленны и не имеют серьезного значения.

На плотность вредителей несомненно оказывает влияние и наличие соседних угодий. Находящаяся рядом с картофельным массивом пашня или какие-либо другие огородные культуры уменьшают плотность вредителей на картофельном поле. Явление это об'ясняется тем, что проволочники, ложнопроволочники и хрущи многоядны и при наличии соседних угодий они распределяются между картофельным полем и соседним угодием.

Кроме выяснения экологических условий обитания личинок в районах Азерб. ССР, нами (совместно с Л. М. Ахундовой) проводилась опытная работа по испытанию удобрений: суперфосфата, сернокислого аммония и фосфорно-органического удобрения из кислого гудрона (суперфосфат Гусейнова) в качестве инсектицидов.

По каждому удобрению было 9 вариантов:

1. Внесение удобрения до посадки из расчета 90 *кг/га*.
2. То же из расчета 120 *кг/га*.
3. Тоже из расчета 240 *кг/га*.
4. Внесение удобрений в междурядье в середине вегетации из расчета 90 *кг/га*.
5. Тоже из расчета 120 *кг/га*.
6. Тоже из расчета 240 *кг/га*.
7. Внесение удобрений в середине вегетации в ямки около каждого куста из расчета 90 *кг/га*.
8. Тоже из расчета 120 *кг/га*.
9. Тоже из расчета 240 *кг/га*.

В каждую делянку искусственно подсаживались личинки.

При анализе урожая отдельно с каждого варианта было установлено, что сернокислый аммоний неэффективен при всех способах внесения удобрений и при всех дозировках. Суперфосфат эффективен только при внесении его до посадки и в период вегетации в междурядья из расчета 240 *кг/га*. Суперфосфат Гусейнова эффективен при всех способах внесения и при всех дозировках (табл. 1).

Таблица 1

Дозы и способы внесения / Удобрения	До посадки, в *кг/га*			Запахано в междурядье в середине вегетации, в *кг/га*			В ямки около каждого куста в середине вегетации, в *кг/га*		
	90	120	240	90	120	240	90	120	240
Суперфосфат	+	+	—	+	+	—	+	+	+
Сернокислый аммоний	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Суперфосфат Гусейнова	—	—	—	—	—	—	—	—	—

+ были повреждены.
— не были повреждены.

На делянках, где в качестве испытуемого вещества вносился суперфосфат Гусейнова, личинки были живые и более или менее сосредоточены по краям делянок; поврежденных клубней не было. Следовательно, это удобрение не ядовито для личинок, но является отпугивающим средством, и применение его на картофельных полях заслуживает внимания, как одно из мероприятий по сохранению и повышению урожая.

Выводы

1. В обследованных районах Азербайджана проволочники, ложнопроволочники и хрущи обитают в нейтральных и щелочных почвах.
2. Видовой состав их беден.
3. При правильной агротехнике и соблюдении севооборота (или же смены культур) плотность вредителей сводится к минимуму.
4. В целях сохранения урожая от вредителей целесообразно применение суперфосфата Гусейнова, как отпугивающего средства.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Г. Бобинская—Поведение проволочников в зависимости от почвенных условий. Итоги работ ВИЗР за 1926 г., ч. 1. 1937.

2. М. С. Гиляров—Влияние почвенных условий на фауну почвенных вредителей. „Почвоведение", № 9 1939 г.

3. М. С. Гиляров—Факторы, определяющие вредоносность почвенных вредителей. „Защита растений", № 13 1937 г.

4. Р. Ф. Савенко—Перечень вредителей с.-х. культур ЗСФСР.

5. Я. И. Принц и С. Г. Бобинская—Влияние влажности почвы на передвижение и питание проволочников. Итоги научно-исслед. работ ВИЗР за 1935 год. 1936.

6. Я. И. Принц—Влияние кислотности почвы на распределение в ней личинок хрущей майского, июньского, мраморного, хлебного жука и проволочника *Agriotes obscurus* L.

Н. И. Яковлева

Картофа торпагда зиян верәнләрин өйрәнилмәси

ХҮЛАСӘ

Картофун торпагдакы зиян веричиләринин-мәфтил гурдлары, яланчы мәфтил гурдлары вә май бөчәкләринин нөв тәркибинә вә сыхлығына торпагын нәмлийи, туршулуғу, шорлуг дәрәчәси вә торпағын механики тәркиби тә'сир эдир.

Кедәбәй, Шамхор, Әли-Байрамлы вә Кировабад районларында апарылмыш тәдгигләр көстәрмишдир ки, мәфтил вә яланчы мәфтил гурдлары гәләви вә битәрәф мүһитдә (pH-7—8) яшайырлар.

Картоф әкинләри илә янашы гоншу ярарлы тәсәррүфат ерләринин олмасы вә картоф әкинләриндә агротехник тәдбирләрә риайәт олунмасы зиян веричиләрин сыхлығыны чох азалдыр.

Картофа зиян веричиләрлә мүбаризә мәгсәдилә инсектисиз сифәтилә күбрәләри сынагдан кечирәрәк, тәчрүбәләр гоюлмушдур. Суперфосфат; аммониум сулфид вә Һүсейнов суперфосфаты тәрчүбә эдилмишдир.

Һүсейнов суперфосфатынын тәтбиги даһа көзәл нәтичә вермишдир, бу суперфосфат зәһәрли олмамагла, анчаг сүрфәләр үчүн горхулучу бир васитәдир.

Әсас нәтичәләр:

1. Азәрбайчан ССР-нин тәдгиг олунмуш районларында мәфтил гурдлары, яланчы мәфтил гурдлары вә май бөчәкләри pH= 7-8-ли торпагларда яшайыр.

2. Буларын нөв тәркиби чох зәнкин олмайыб, чәмиси 11 нөв гейд эдилмишдир.

3. Дүзкүн агротехника апарылдыгда вә әкин дөврийиәсинә риайәт эдилдикдә (вә биткиләр дәйишилдикдә) зиян веричиләрин сыхлығы азалыр.

4. Мәһсулу зиян веричиләрдән мүһафизә этмәк мәгсәдилә бир горхудучу васаит кими Һүсейнов суперфосфатыны картоф тарлаларында тәтбиг этмәк мәгсәдә уйғундур.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN-SSR

№ 11, 1945

М. А. МИР-КАСИМОВ.

Из области наблюдений над лечением чистых и гнойных ран

Чисто бактериологический период понимания инфекции, в частности хирургической инфекции, нужно признать окончательно законченным, и теперь на смену ему приходит биологический метод мышления в хирургии. Если мы в настоящее время без наличия в ране тех или других патогенных микроорганизмов не представляем себе инфекции, то последняя принимает характер чрезвычайно сложных био-физико-химических процессов именно благодаря способности макроорганизма реагировать так или иначе на внедрение в него чуждых ему живых белковых начал. Так как иммуно-биологические свойства организмов чрезвычайно сложны и различны, то и течение инфекции у разных индивидуумов представляет довольно пеструю картину. Изучение этих реакций в живой клинике, в условиях чрезвычайно сложной динамики более, конечно, затруднительно, чем изучение бактериальной флоры в статических условиях лаборатории. Таким образом современное понимание хирургической инфекции должно базироваться на данных клиники с учетом всех индивидуальных разнообразий течения раневой инфекции и затем данных бактериологии.

Такой образ мышления заставил нас уже давно сделать ревизию некоторых методов лечения ран. Первая серия наших наблюдений в этом отношении касалась лечения местно-инфицированных ран. Нам казалось, что шаблонный подход к ним в смысле безусловной тампонады или дренирования нецелесообразен. В настоящее время ни у кого не вызывает сомнения положение, что одним из основных условий успешного лечения раны является покой ее. Не говоря уже о том, что дренированная (тампонированная) рана покоя обретать не может, даже проникание внешней атмосферы в рану более или менее продолжительное время влияет на заживление ее. Исходя из такой предпосылки, мы, начиная с 1922 года, делали наблюдение над вырезыванием местно-инфицированной раны с последовательным зашиванием ее наглухо.

Наблюдения делались над различными областями тела: голова, верхние конечности, спина, нижние конечности. Результаты такого подхода к ранам мы изложили на 1-м С'езде хирургов Закавказья в 1925 году, и интересующихся подробно этим мы отсылаем к трудам С'езда (Баку, 1926 г.), тут же скажем только, что при лечении ран этим

методом мы получали и продолжаем получать хорошие результаты: отношение заживления ран per primam intentionem к нагноению у нас выражалось в следующих процентах:

1) Голова $81^{9}/_{11}$ и $18^{2}/_{11}$.

2) Верхние конечности и туловище $59^{1}/_{7}$ и $40^{6}/_{7}$.

3) Нижние конечности 75 и 25.

Развитие только-что упомянутой мысли получило оформление в дальнейших наблюдениях над бесповязочным лечением чистых операционных ран. Часть касающегося сюда материала напечатана в „Хирургии" за 1942 г., кн. 1—2.

Основным идейным мотивом к проведению этого рода наблюдений служил вопрос,—защищает ли повязка герметически закрытую неинфицированную операционную рану от заражения в послеоперационном периоде, или, доказано ли кем-либо заражение той же раны руками или платьем больного в постели. Выше мы уже говорили о том, что одно наличие в ране какого-либо патогенного микроорганизма само по себе еще не определяет инфекции. Для того, чтобы последняя в ране разыгралась, кроме бактерий, нужны еще следующие моменты: переутомление, голодание, расстройство обмена веществ, понижение температуры тела, психические и моральные переживания и т. д.

Каждому опытному хирургу известно, что при совершенно одинаковых внешних условиях, у одного и того же оператора у одних больных послеоперационный период кончается нагноением, а у других первичным натяжением раны. Из упомянутых выше моментов расстройство обмена веществ играет особо важную роль. Например, у людей, одержимых сахарным мочеизнурением, соответствующая диэта и лечение благоприятно отражаются на заживлении раны.

Другим ярким примером влияния обмена веществ и состояния крови на заживление раны могут служить раны нижнего отдела покровов живота, когда они имеют связь с раной мочевого тракта (мочевой пузырь и т. д.). Богатые наблюдения в этом отношении мы имеем в работе д-ра А. А. Назарян из нашей клиники (подкожные разрывы мочевого пузыря). При разрывах и ранениях мочевого пузыря или другого участка мочевого тракта поверхность обнаженных покровов иногда у одного и того же больного периодически то очищается, то покрывается солями различного химического состава. По этим солям можно, как по летописи, читать о различных стадиях расстройства обмена веществ, солевого в частности. Из этих наблюдений можно сделать вывод, что поверхность вообще всякой раны—асептической или инфицированной—точно таким же образом омывается тканевой жидкостью различного химического состава и свойства: различные составы тканевой жидкости, повидимому, в одних случаях благоприятствуют асептическому заживлению, а в других—нет. Отсюда вытекает, что заживление раны—первичным ли натяжением или путем нагноения—есть результат положительных или отрицательных условий, в которых находится рана, и, по нашему, вполне естественен и логичен вопрос, поставленный нами выше: защищает ли повязка рану, зашитую герметически, от инфекции?

Наблюдения и исследования, которые мы проводили в этом направлении, заставили прийти к выводу, что повязка или коллодийная наклейка на чистые раны являются по меньшей мере излишними, а

иногда даже вредными. Известно, что наглухо зашитые раны очень быстро, через 2—5 часов, покрываются линейным сухим струпом, через который инфекция уже не может внедриться вглубь тканей: высохшая кровь не является благоприятным моментом для жизни и роста микроорганизмов. Наблюдения, далее, показывают, что без повязки кожная рана скорее сохнет, не мацерируется, не раздражается, следовательно, находится в лучших условиях покоя и лучше дышет, чем под повязкой. Под последней рана находится в худших физиологических условиях.

Для проверки этой мысли мы в госпитальной хирургической клинике АМИ предприняли ряд параллельных наблюдений и исследований, сущность которых заключается в следующем: материал для наблюдений брался,[1] во-первых, совершенно одинаковый — грыжа, хронический аппендицит, чистые ляпаротомии и т. д. Часть этого материала велась после операции без повязки; у части больных на рану клалась обыкновенная марлевая повязка с бинтованием и т. д., а у части рана велась под коллодийной наклейкой. Через одинаковый промежуток времени кусок марли, непосредственно лежащий на ране, или кусок коллодийной наклейки, а также кусок шелка, торчащего над раной, подвергались бактериологическому исследованию в лаборатории больницы им. Семашко в Баку. Этот же метод применялся нами и во второй серии наблюдений. Таким образом, с 1940 до начала 1943 года дополнительно было исследовано 484 случая, которые распадались таким образом:

1) 164 грыжесечения по методу Бассина и Льюн Шампионниеру;

2) 209 случаев аппендэктомии по поводу хронического воспаления отростка;

3) 111 случаев различных чистых ляпаротомий.

Из 164 случаев грыжесечения 80 проведены совершенно без повязок—„открытым" способом; в 42 случаях накладывалась коллодийная повязка, а в остальных 42—марлевая повязка с бинтованием. Результаты были следующие: при „открытом" ведении раны (без повязки) —5% нагноения, под коллодийной повязкой—6% нагноения, под марлевой повязкой также 6% нагноения.

После аппендэктомии проценты нагноения в той же последовательности были: 6, 7 и 3.

После чистых ляпаротомий: 3%, 3% и 4%.

Таким образом, во всей второй серии наших наблюдений мы имели явное преимущество на стороне бесповязочного открытого способа лечения чистых ран. И повторные дальнейшие наблюдения заставляют нас прийти к тем же выводам, что и после первых наблюдений.

Необходимо заметить, что применяемый нами „открытый" способ ведения неинфицированных, наглухо зашитых операционных ран есть один из методов лечения ран, причем он должен считаться методом пассивным. При этом мы ни в смысле местном, ни в смысле общем на раневой процесс не влияем. Хирурги должны считаться еще и с тем, что процесс заживления ран есть весьма сложное био-физико-химическое явление с большим диапазоном индивидуальных отклонений аллергического характера. Наблюдая раны и самих раненых,

[1] Подробности см. в „Хирургии", № 1—2.

мы часто отмечаем следующее: усиленный распад белковых веществ (насыщенная солями моча), лихорадочное состояние, раздражение сердечно-сосудистой и нервной систем и т. д.

Таким образом, при лечении ран мы должны активно вмешаться в местный процесс и общее состояние организма. Одно вскрытие флегмоны или удаление карбункула еще недостаточно. Первичная обработка раны—весьма почтенный метод, но нужно лечить и раненого. Это общее воздействие в настоящее время мыслится в виде переливания крови, целесообразного и рационального питания, физиотерапии и т. д.

В смысле подхода собственно к ране необходимо обратить внимание на ее фазность. Как известно, рана в первой фазе заживления гиперемирована, отечна и в ней повышен кислотный радикал; вторая же фаза заживления раны характеризуется уплотнением коллоидных элементов в ране, высыханием ее, уменьшением кровенаполнения тканей и урегулированием местного кровообращения, уменьшением кислотности в ране с повышением радикала Са. До очевидности ясно, что методы воздействия на рану в первой и второй фазах заживления раны не должны быть одинаковы. Например, в первой фазе нельзя применять иссушивающие рану способы или способы уменьшения ее кислотности.

Теперь несколько слов о витаминотерапии ран. Еще с древних времен известно, что питание больного играет колоссальную роль в смысле заживления раны. Старинное врачебное наблюдение учит, что, например, весною туберкулезный процесс в организме обостряется и это—несомненный клинический факт. В настоящее время этому факту нужно дать следующее об'яснение: к весне запасы витаминов в организме, накопленные прошлым летом и осенью, главным образом, из растительной природы (овощи, фрукты и т. д.), уменьшаются и сопротивляемость его против болезни падает. Кроме того, клиника имеет бесспорное наблюдение и другого порядка. Летом и осенью течение ран безусловно бывает благоприятнее, и чем богаче пища овощами и фруктами, тем заживление идет более интенсивно. Потребность в витамине С у больных с общими и местными хирургическими заболеваниями резко вырастает (Руфанов, Соколов, Корабельников, Серебрянников и др.). Режим питания в хирургической клинике должен соответствовать общему состоянию больного, но необходимо всегда обеспечить полноценность его—калорийную и витаминную. Это сравнительно легко достижимо летом и осенью. А зимою и весною? Для восполнения этого мы в лаборатории госпитальной хирургической клиники АМИ предприняли вместе с доктором Данцигом целый ряд параллельных наблюдений с дачей per os аскорбиновой кислоты в количестве 120 миллиграммов[1]. Для наблюдений брались разнообразного характера больные, как-то:

1. Огнестрельные ранения кисти и предплечья.
2. Субпекторальный абсцесс.
3. Различного характера ранения нижних конечностей.
4. Септические гнойные аппендициты и т. д.

Результаты витаминотерапии ран и некоторых хирургических заболеваний приведены в статье д-ра Л. М. Данциг (Известия АзФАН, 1941 г.), и мы возвращаться к ним не хотим. Но нам хотелось бы подчеркнуть важное вспомогательно-терапевтическое значение аскорбиновой кислоты, в особенности зимою и весною. Здесь мы не вдаемся в об'яснение вопроса, каким образом или какими путями действуют витамины. Действуют ли они на рану непосредственно или косвенно повышают местный ацидоз (Соколов и его школа), влияя таким образом как неспецифический раздражитель? Этот вопрос ждет своего дальнейшего разрешения.

[1] Аскорбиновой кислотой нас бесперебойно снабжал Бакинский Мясокомбинат им. Л. П. Берия, за что приносим искреннюю благодарность.

На основании всего сказанного мы можем сделать следующие выводы:

1. При лечении ран вообще необходимо руководствоваться основным принципом биологического подхода к ране—покой, максимум благоприятных физиологических условий для тканей. И с этой точки зрения нужно считать, что бесповязочное „открытое" ведение чистых операционных ран, закрытых герметически-наглухо, является наиболее совершенным методом.

2. При лечении ран необходимо обратить внимание не только на местный процесс в них, но и на общую реакцию организма.

3. Лечебное питание, богатое витаминами, в хирургической клинике должно занимать подобающее ему место.

4. Зимою и весною, когда ощущается недостаток в фруктах и овощах, аскорбиновая кислота приносит существенную пользу.

5. Бесповязочное лечение чистых операционных ран способствует лучшему заживлению их не только благодаря высушивающему действию воздуха, но и тем, что при этом способе создаются лучшие физиологические условия для тканей.

6 Бесповязочное ведение ран во многом экономит перевязочный материал, что в период военных действий имеет колоссальное хозяйственно-экономическое значение.

7. При лечении гнойных ран тампонада последних должна быть совершенно оставлена. Кроме того, необходимо внедрить в клинику принцип редких повязок.

8. Необходимо сообразоваться с фазностью течения процесса заживления ран (гиперемия, отек, влажность—первая фаза; уплотнение, сухость, восстановление кровообращения—вторая фаза).

М. Ә. Мир-Гасымов

Тәмиз вә иринли яраларын мұаличәси һаггында мүшаһидәләрдән

ХҮЛАСӘ

Мүәллиф истәр чәррһи, истәрсә үмумиййәтлә тәмиз вә иринли яраларын сағалмасы җәриндә чохдан бәри тәдгигат апармыш вә бир чох мүшаһидәләр нәтичәсиндә яраларын бә'зи мұаличә үсулларынын тәфтиш эдиләчәйини лазым көрмүшдүр. Яраларын сағалмасынын мүрәккәб биоложи вә физики-кимйәви бир һадисә олмасыны, мүхтәлиф адамларда мүхтәлиф чәрәян этмәсини вә эйни сурәтлә тохумаларын яра инфекциясына нисбәтән даһа бөйүк рол ойнамасыны э'тираф эдәрәк, инфекциялы яралары кәсмәклә тамам тикилмәсини, тәмиз яралара исә сарғысыз мұаличә этмәйи мәсләһәт көрүр. Сарғы, тамам тикилмиш ярая инфекция дүшмәсинин гаршысыны алмыр вә она көрә дә буна эһтияч йохдур. Сарғысыз яра даһа тез гуруюр, гычыгланмыр, раһат галыр вә тез сағалыр; эйни заманда сарғы материалы да аз ишләнир.

Ерли олараг јараја вә организмин үмуми һалына актив тә'сир этмәк лазымдыр.

Јаранын сағалмасында витаминләрин дә, хүсусилә С витамининин, бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу барәдә мүәллиф мүхтәлиф јаралары олан хәстәләр үзәриндә мүшаһидәләр апарараг, витаминләрин, хүсусилә аскорбин туршусунун, дәјәрли васитә олдуғуну көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1946

Д. Ю. ГУСЕЙНОВ

Симпатическая нервная система при малярии*

В патогенезе всякой болезни симпатическая нервная система (с.н.с.) играет важную роль. Литература по этому вопросу, начиная с 70-ых годов прошлого столетия, весьма богата (Петров, Любимов, Фоа, Эйленбург и Гутман и др). В настоящее время считается твердо установленным, что в симпатических узлах патологические изменения наблюдаются как в нервном аппарате, например, при дифтерии, скарлатине, так и в межуточной ткани—при сепсисах, гриппе, пневмонии, сыпном и возвратном тифах, туберкулезе, ангине, бешенстве (Абрикосов, Могильницкий, Давыдовский, Бабеш и др.). Изменения симпатической нервной системы изучены ими также и при различного рода интоксикациях, при отравлениях кокаином, бертолетовой солью, кислотами (азотной, серной, соляной), морфием, кофеином, хлороформом, алкоголем, фосфором, а также при ряде других заболеваний—сифилисе, пеллагре, артериосклерозе, при некоторых нервных и психических заболеваниях, при кахектических состояниях и т. п.

Симпатическая нервная система у маляриков изучена недостаточно и лишь некоторыми авторами (Алексеев, Могильницкий). Пока что мы изучили у маляриков состояние симпатических узлов солнечного сплетения, шейных ганглий и интрамуральных узлов кишечника, иначе говоря, определенную зону периферического отдела вегетативной нервной системы. В результате мы получили определенные данные, говорящие о том, что в малярийном процессе с. н. с. не только участвует так же, как и вся остальная хорошо изученная в этом отношении часть нервной системы, но, повидимому, в ряде случаев даже возглавляет нейромалярию своими патоморфологическими изменениями. Это особенно отчетливо вырисовывается при острой малярии в случаях комы. При этом процесс в симпатических узлах не только ограничивается сосудами, но быстрее, чем в мозгу, закатывается за пределы сосуда в виде ясно выраженного резкого ганглионеврита не только межуточного-мезенхимального, но и эктодермального, в виде размножения сателлитов и дегенеративно-атрофических и даже некробиотических изменений со стороны нервных элементов (ганглиозных клеток и нервных волокон). И это особенно резко отмечалось в узлах

* Доложено с демонстрацией микрофотоснимков на Кировабадской сессии АМО весной 1940 г. и в фиксированных прениях сессии ВИЭМ в Баку весной 1941 г.

солнечного сплетения. Само собой разумеется, каков должен быть след от подобных острых ганглионевритических атак при малярийных приступах в смысле последующего развития ганглионевритического склероза. Нужно полагать, что с. н. с. иногда (особенно при острой малярии) может поражаться до крайней степени резко и тем самым возглавлять не только нейромалярию, но и весь малярийный процесс, как это наблюдается в отношении мозга, сердца, селезенки, надпочечников и т. п.

Из всего материала наших наблюдений при аутопсии и гистологическом исследовании состояния симпатических узлов солнечного сплетения, шеи и кишечной стенки при малярии мы выделили 50 случаев. Они подразделены на три группы. К первой группе отнесены острые (или подострые, но с резко выраженным острым рецидивом) случаи малярии, где последняя являлась основным фактором в генезе смерти больного. Их было 30 случаев. Ко второй группе отнесены малярики-субхроники с острым смертельным рецидивом. Их было 10 случаев. Третью группу составляют 10 хроников-маляриков, частью полностью распрощавшихся с активной малярией. В последней группе, с совершенно иной реактивностью больных, некоторые, может быть, теперь уже не чисто малярики, так как малярийный процесс у них докатился до состояния, которое с полным правом может претендовать на другую самостоятельную болезнь, в виде, скажем: 1) анемии той или иной формы, 2) особой, еще хорошо не изученной, болезни, возглавляемой своеобразным колитом, нередко с участием панкреатической железы, 3) полиэтиологической почечной болезни и пр., причем для этой группы мы подобрали случаи с наличием малярийного гемомеланина в печени и селезенке.

Брались кусочки со всех органов, в том числе и симпатические узлы солнечного сплетения, шеи и кусочки желудка и кишечника; они красились гемотоксилином и эозином и по Вангизону. В большинстве случаев для выявления нервных элементов препараты из симпатических узлов импрегнировались серебром по способу Бильшовского-Гросс в модификации Лаврентьева.

В качестве примера, из первой серии наших наблюдений приводим три случая.

С л у ч а й 1-ый (протокол вскрытия № 937) касается тяжелой острой—коматозной тропической малярии с резким малярийным ганглионевритом. Больной Е., в возрасте около 25 лет, доставлен с ж.-д. станции Баладжары с высокой температурой, с желтушной окраской кожных покровов, в безсознательном состоянии. Зрачки реагируют слабо. На уколы больной не реагирует, мочится под себя. В больнице им. Семашко пролежал всего два дня и скончался.

На секции обнаружены: резкий малярийный гемомеланоз всех органов (в особенности мозга, селезенки, печени, поджелудочной железы, слизистой желудка), мутное набухание миокарда, дилятация и паралич сердца, небольшая острая гиперплазия селезенки. Здесь нет надобности приводить микроскопическое исследование всех органов, нафаршированных малярийными паразитами, малярийным гемомеланином и с рядом других изменений, характерных для классической картины острой тропической малярии.

Микроскопическая картина симпатических узлов солнечного сплетения такова: резкая гиперемия, гемостаз с огромным количеством во всех сосудах малярийных паразитов; капиллярный эндотелий, местами несколько набухший; кое-где отмечается диапедез эритроцитов; вокруг некоторых сосудов видна отечная зона с набухшим межуточным веществом; попадаются периваскулярные моноцитарные муфты, моноцитарно-гистиоцитарные гранулемки с некоторым участием капиллярного эндотелия; всюду в межуточном веществе отмечается увеличение клеточных элементов за счет клеток эмигрантов и пролифератов. Со стороны нервных элементов отмечаются: дегенеративные, атрофические, некробиотические изменения ганглиозных клеток с явлениями краевого, центрального, тотального хроматолиза, вакуолизации, частичного или тотального базофильного окрашивания их, ядерного пузырькообразного вздутия, децентрированности, сморщивания ядра, дегенерации нервных волокон в виде неравномерной их импрегнации серебром, расширения перицеллюлярных пространств; эктодермальные элементы, так называемые амфициты-сателлиты, окружающие перицеллюлярные капсулы, местами пролиферированы и даже надвигаются на дегенеративные, особенно на некробиотические ганглиозные клетки.

Особо следует отметить распространение воспалительно-дегенеративного процесса на нервы солнечного сплетения. В частности нужно подчеркнуть то, что процесс по ним распространяется далеко неодинаково: в то время как в одном нерве мы имеем резко выраженный неврит, в другом соседнем нерве, наоборот, мы этого не видим. В шейных симпатических узлах изменения выражены несколько слабее, чем в солнечном сплетении. Резкие изменения мы обнаружили в стенке кишечника в интрамуральных симпатических узлах: они резко отечны, с одной стороны слегка инфильтрированы гистиоцитарными элементами при явлениях иногда резкого моноцитогемостаза и скопления большого количества малярийных паразитов и гемомеланофагов, с другой—отмечаются резкие деструктивные изменения со стороны ганглиозных клеток.

Таким образом, эти гемодинамические, нервнодистрофические и ганглионевритические изменения симпатических узлов при острой малярии уточняют многие детали расстройств (сосудистых, кишечных и др.), углубляют наше динамическое представление о патогенезе малярийного процесса и, наконец, освещают тот или иной генез (танатогенез) острой малярийной смерти. В данном случае самый факт огромного скопления крови—гемостаз, скажем, в сосудистом резервуаре живота, говорит о несомненном функциональном расстройстве гладкой мускулатуры трубчатых систем (сосудов, кишек и др.), капсул и т. д., что несомненно стоит в связи (и при самом близком участии) с описанными выше изменениями регионарных симпатических узлов (в данном примере солнечного сплетения, интрамуральных ганглий кишечной стенки).

С л у ч а й 2-ой (протокол № 1024) касается больного Г. П., 45 лет, погибшего от тяжелой острой малярии. Болезнь продолжалась 7—8 дней с лейкоцитозом (12.800). В 1919 и 1921 г. г. болел возвратным и брюшным тифом. Здесь почти повторяется все то, что было сказано о предыдущем случае в отношении патоморфологических изменений, с той лишь разницей, что в данном случае процесс в органах, в частности в симпатических узлах, выражен резче. Наряду с резкой гиперемией, гемостазом, большим количеством малярийных паразитов и гемомеланина, отмечается большое количество моноцитов в виде гемомоноцитостаза, периваскулярных моноцитарных муфт из одного и нескольких клеточных рядов и диффузного, местами узелкового, гистиоцитарно-моноцитарного инфильтрата.

Капиллярный эндотелий местами представляется набухлым и не дает положительной реакции на липоиды при окраске суданом. Да-

лее кое-где отмечается размножение сателлитов. Последние иногда проникают в дегенерированные, атрофические, некробиотические ганглиозные клетки (нейронофагия). В них отмечаются явления центрального, периферического и тотального хроматолиза, базального окрашивания ахроматического вещества, вакуолизации пузырькообразного эксцентрического ядра. Отложения липофусцина в них больше, чем в предыдущем случае.

С л у ч а й 3-и й (протокол № 970). Больной С. Д., 67 лет, с тяжелой острой тропической малярией поступил в больницу в безсознательном состоянии и через несколько часов умер. По словам сопровождающего, больной потерял сознание накануне поступления в больницу. На секции: резкий малярийный меланоз всех органов с острой гиперплазией селезенки, расширенным паралитическим сердцем, артериосклерозом и облитерацией перикардиальной полости.

Микроскопическое исследование органов обнаруживает классическую картину изменений, характеризующих острую тропическую малярию. Следует лишь дополнить то, что здесь сосудистая реакция выражена резче, чем в предыдущих двух случаях. В частности, это относится к симпатическим узлам, где наряду с большим количеством малярийных паразитов и гемомеланина отмечается сильное расширение сосудов с явлениями гемостаза и кое-где моноцитогемостаза. Капиллярный эндотелий лишь местами слегка набухший, в прекапиллярах, артериолах и венулах иногда встречается слущенный эндотелий. Вокруг сосудов и в межуточном веществе отмечается местами довольно резко выраженная инфильтративная клеточная реакция. Во многих местах сосуды окружены в 1—2 и больше ряда моноцитами с примесью единичных лимфоцитов, гистиоцитов. Эти клеточные группы встречаются единично и группами и подальше от сосуда. Местами клеточные скопления вблизи сосуда, или при непосредственном участии последнего, в виде обычно деструктивного едва уловимого капилляра, принимают характер нерезко очерченной гранулемы. В этих образованиях иногда участвуют и сателлиты, которые, одновременно с этим размножаясь, окружают распадающуюся ганглиозную клетку. Изменения в ганглиозных клетках сводятся к дегенерации, атрофии с отложением в них то в большем, то в меньшем количестве липофусцина, и явлениям периферического, центрального и тотального хроматолиза, базофильного окрашивания протоплазмы и краевого стояния и пузырькообразности ядра. Далее кое-где отмечаются расширение перицеллюлярных пространств, отек и очаги серозного воспаления. Сосуды и межуточное вещество несколько склерозированы.

Таким образом, независимо от возраста, острый малярийный процесс оставляет определенный пато-гистологический отпечаток в симпатических узлах, как в межуточной их ткани, так и в нервном аппарате. В сумме эти изменения являются ганглионевритическими. Они могут быть нормергическими, гиперергическими и гипергическими, в зависимости от общей и местной (тканевой) реактивности.

Какой же клинический симптомокомплекс можно связать с этими ганглионевритическими изменениями? В этом отношении не безынтересно вспомнить характерную бледность кожи, дрожание больного в периоде озноба и пр. Очевидно, это связано еще и с тем, что процесс быстро передается и на парасимпатический отдел нервной системы.

В качестве примера из 2-ой серии случаев мы приводим с л у ч а й

4-ый (протокол № 988). Речь идет о 4-летнем мальчике В. Д. с тяжелым острым рецидивом тропической малярии, еще недавно имевшем приступы последней. Настоящая болезнь с её острым течением продолжается вот уже около 20 дней с резкой реакцией со стороны пищеварительного тракта, клинически выражавшейся в поносах, гангренозной ангине (к концу болезни) и с явлениями со стороны дыхательных органов (пневмония и др.) и сердца (в виде миокардита).

На секции обнаружено: резкий малярийный гемомеланоз всех органов с гиперплазией селезенки, костного мозга, печени; гангренозно-некротический двухсторонний амигдалит, фарингит, глосцит; катарральный гастро-энтероколит с очаговыми некрозами слизистой желудка; некроз слизистой гортани (с отрицательным результатом исследования налета на дифтерию); катаррально-геморрагический трахео-бронхит; двустороняя узловая геморрагическая пневмония с острой эмфиземой; миокардит и двусторонний катарральный отит. Микроскопически во всех органах отмечается наличие большого количества малярийных паразитов и малярийного гемомеланина с явлениями гемостаза. Гемомеланин малярийный в селезенке, кроме того, еще виден в виде глыбок (след от предыдущих приступов малярии). Малярийный процесс, кроме того, сопровождается еще целым рядом других изменений: в сердце серозным интерстициальным миокардитом; в кишечнике отеками нервов и симпатических узлов и резким фолликулярно-гиперпластическим энтероколитом; в печени незначительным межуточным гепатитом; в легких серозно-геморрагической десквамативной лобулярной и сливной пневмонией при наличии большого количества малярийных паразитов не только в капиллярах, но и в альвеолах; в фолликулах зева резким фибриноидным разбуханием сосудистых стенок; в почках явлениями мелко и крупно-гиалинокапельной дегенерации; в надпочечниках очаговым отеком, разрыхлением коры и др. Изменения же в симпатическом узле солнечного сплетения сводятся к следующему: расширению и полнокровию сосудов с содержанием в них малярийных паразитов, гемостазу, незначительному периваскулярному разбуханию коллагенного вещества с некоторым его отеком, кое-где кровоизлиянию, периваскулярным и лимфоцитарным инфильтратам, набуханию и незначительному липоидозу капиллярной стенки. Нередко встречается пролиферация и слущивание капиллярного эндотелия, диффузная пролиферация межуточной ткани с образованием кое-где клеточных скоплений в виде лимфоидно-моноцитарных и гистиоцитарных скоплений. Местами протоплазма ганглиозных клеток несколько набухшая и кое-где переходит в состояние некробиоза; попадаются атрофические ганглиозные клетки; некоторые из них в состоянии краевого, центрального и изредка тотального хроматолиза; ахроматическая субстанция лишь изредка принимает базофильную окраску; в некоторых ганглиозных клетках отмечается едва заметная вакуолизация, пузырькообразное набухание ядра, изредка децентрированного и даже сморщенного. Отмечается кое-где пролиферация эктодермальных элементов (сателлитов—амфицитов) вокруг перицеллюлярных влагалищ. Иногда они надвигаются на дистрофические и некробиотические ганглиозные клетки и даже их пронизывают. В шейных симпатических узлах отчетливы дегенеративно-деструктивные изменения в ганглиозных клетках. В интрамуральных узлах кишечной стенки превалируют явления отека, дегенеративно—деструктивные изменения ганглиозных клеток. В препаратах, окрашенных по способу Гросс-Бильшовского—Лаврентьева, кое-где отмечаются неко-

торая дегенерация, изредка четкообразность, незначительные варикозные вздутия по ходу нервных волокон. Последние, местами огрубевши, сильно импрегнированы серебром. Исследование налета из слизистой зева на дифтерию дало отрицательный результат.

Таким образом, мы имеем перед собой тяжелый случай рецидивирующей малярии, вызвавшей бурную реакцию со стороны целого ряда органов, акцентуированную резче всего в пищеварительном тракте в виде поноса, ангины, принявшей к концу гангренозный характер, небольшой нефроз, миокардит, серозно-геморрагическую десквамативную узловую и сливную пневмонию и т. п. Вся эта суммарная сложная реакция организма ребенка, слагающаяся из целого ряда гиперергических, гипергических и анергических моментов, взаимно друг на друга влияющих (почки и кишечник, почки и легкие, почки и гангренозная ангина и т. п.) и друг друга поддерживающих, протекала очевидно при самом интимном участии симпатической нервной системы. Изменения в узлах последних являются не только первичными—чисто малярийными, но и отчасти вторичными, именно в связи с резким поражением кишечника, почек, зева и т. п. Эти вторичные изменения в основном сводятся к явлениям дистрофическим, некробиотическим со стороны ганглиозных клеток.

В 3-ей серии случаев с хронической малярией со спленогепатомегалией обнаруженные нами хронические ганглионевритические изменения с лимфоидными инфильтратами, фиброзами, дегенеративными и атрофическими изменениями ганглиозных клеток и др. сложны для трактовки в смысле отнесения этих изменений исключительно за счет малярии. Несомненно лишь то, что симпатические узлы у хроников-маляриков имеют легко изменчивую реактивность. В них очевидно легко вспыхивают серозные воспаления и от многих других разрешающих факторов с последующим их склерозом (неспецифическая аллергия). Поэтому нам кажется, что симпатическая нервная система у хроников-маляриков нуждается в дополнительном изучении.

Выводы

1. При острой малярии (остром ее периоде) симпатическая нервная система подвергается сосудистым, дегенеративным и воспалительным (ганглионевритическим и невритическим) изменениям.

2. Эти же изменения обнаруживаются и при острых рецидивах субхронической, возможно, и хронической малярии.

3. По интенсивности малярийных изменений в различных отделах нервной системы ганглионевритический процесс нередко возглавляет весь нейромалярийный процесс.

4. Малярийные ганглионевритические изменения симпатической нервной системы углубляют наше динамическое представление о патогенезе малярийного процесса. Они ведут, например, к функциональным расстройствам гладкой мускулатуры трубчатых систем (сосудов, кишек и др.), капсул и т. п., влияя тем самым на малярийные процессы других органов и систем (например, органов живота).

5. Они же могут оставить после себя пато-гистологический след (например, цирроз) в симпатических узлах—как в межуточной их ткани, так и в нервном аппарате.

Д. Ю. Һүсейнов

Малярия вә симпатик синир системи

ХҮЛАСӘ

Мүәллифин малярия хәстәләнмәләриндә симпатик синир системиндә тапдығы дәйишикликләр ашағыдакылардыр:

Кәскин малярияда күнәш өрүйү дүйүмләриндә һиперемия, чох малярия паразитли вә һемомеланли, һемосидерин, ган илә долу дамарлар, һемостаз, капиляр эндотелинин бир гәдәр шишмәси, бә'зи наһийәләрдә эритроцитләрин диападези, бә'зи дамарларын әтрафында шишмиш ара субстанциялы эдематоз зона вә я моноцитар муфталар, капиляр эндотелинин азча иштираки илә әмәлә кәлмиш моноцит вә һистиоцитли грануломалар; эмигрант вә пролифератларын һесабына олараг бүтүн ара маддәсиндә һүчейрә элементләринин артмасы; бә'зи ганглиоз һүчейрәләрдә атрофия, дегенерация процессләри, кәнар, мәркәзи, тотал хроматолиз, вакуолизация, һиссәви, я тотал базофил рәнкләнмиш, говуг кими шишмиш, децентриләшмиш, бүзүшмүш нүвәли шәкилләрдә некробиотик әламәтләр; күмүшлә гейри һамар импрегнация эдилән синир лифләринин дегенерациясы; перицеллүлар наһийәләрин кенәлмәси, бә'зи наһийәләрдә амфицит—сателлитләрин дегенериләшмиш, некробиозлу ганглиоз һүчейрәләрә тәрәф дәвам эдәрәк пролиферациясы (нейронофагия); тәк—тәк синирләрдә ағыр неврітик процесс. Һәмин дәйишикликләр боғаз дүйүмләриндә дә нисбәтән йүнкүл шәкилләрдә мүшаһидә олунур. Бағырсағын интрамурал дүйүмләриндәки дәйишикликләр ашағыдакылардыр: азча һистиоцит элементләрилә инфилтриләшмиш ағыр эдема, малярия паразитли вә һемомеланофаглы стаз, ганглиоз һүч йрәләрин деструктив дәйишикликләри. Мүәллиф 67 яшлы бир кишидә кәскин малярия заманы симпатик синир системиндә һәмин дәйишикликләрин ағыр дамар реакциясы илә кечдийини гейд эдир. Ағыр кәскин рецидивли субхроник малярия тәсадүфиндә мүәллиф мүшаһидә этдийи алиментар трактын исһал, хәстәлийинин сон дөврләриндә некротик ангина вә башга органларын ағыр зәдәләнмәсини ганглионевритләрдә көрүр.

Спленоһепатомегалиялы хроник маляриялы хәстәләрин симпатик ганглиләриндә тапылмыш цирротик дәйишикликләрин мәһз анчаг малярияда асылы олдуғу иддиасындан мүәллиф боюн гачырыр.

Нәтиҹәләр: 1) кәскин малярияда (онун кәскин дөврүндә) симпатик синир системи дегенерацияя, дамар вә илтиһаб (ганглионеврит вә невритик) дәйишикликләринә уғрайыр.

2) Бу дәйишикликләр субхроник, я хроник малярияның кәскин рецидивләриндә дә мүшаһидә эдилир.

3) Синир системинин мүхтәлиф һиссәләринә аид малярия дәйишикликләрин интенсивлийинә кәлдикдә бүтүн нейромалярия процессиндә чох вахт ганглионевритик процесс үстүнлүк тәшкил эдир.

4) Симпатик синир системиндә кедән малярия ганглионеврити вә неврити малярия патогенезинин динамик анлайышыны дәринләшдирир: мәсәлән, онлар бору системи (дамарлар, бағырсаг вә с.) капсула вә с. органларын сая әзәләләринин функциясыны позурлар, беләликлә башга орган вә системләрин (мәсәлән, гарын органларынын) малярия процессинә тә'сир эдирләр.

5) Симпатик дүйүмләрдә (онларын ара маддәсиндә вә синир апаратында) һәмин дәйишикликләр патоһистеложи әсәр (мисал, цирроз) бурахa биләрләр.

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1945

У. МУСАБЕЙЛИ

О поражении глаз при эндогенных инфекциях

Сообщение II

К клинике паренхиматозного кератита

Особое место среди сифилитических заболеваний глаз занимает врожденный люэс. Поражение плода сифилитической инфекцией чаще всего возникает во вторую половину беременности, когда почти во всех оболочках глаза можно найти спирохеты.

Wetzold находил очень большое количество спирохет в сосудистом тракте.

Из заболеваний глаз при врожденном люэсе доминирующее место принадлежит роговице, поражение которой возникает в поздние периоды врожденного люэса.

По данным Igersheimer'a, причиной паренхиматозного кератита в 90—95% является сифилис. Хотя паренхиматозный кератит, как правило, встречается при позднем врожденном люэсе, в литературе имеются указания (Архангельский, Прокопенко), когда паренхиматозный кератит наблюдался у детей раннего возраста. Чирковский видел случаи паренхиматозного кератита у детей первых двух лет жизни.

Среди наших больных наблюдались 47 случаев паренхиматозного кератита: из них 29 человек были лица женского пола, 18—мужского. Преимущественное поражение паренхиматозным кератитом лиц женского пола отмечено многими авторами (Прокопенко, Варшавский, Herrau и др.). Так, у Hoene из клиники Behr'a среди 162 больных с паренхиматозным кератитом 91 человек были лица женского пола, что об'ясняется влиянием внутренней секреции.

Terrien среди больных с паренхиматозным кератитом довольно часто обнаруживал расстройства роста, ожирение, расстройство менструации и вазомоторные явления.

Товбин и Прозоровский при врожденном люэсе часто наблюдали расстройства со стороны вегетативной нервной системы и эндокринных органов. Прокопенко наблюдал частое возникновение паренхиматозного кератита в период полового созревания.

Igersheimer, базируясь на данные Hoor'a и свои, указывает на одинаково частое поражение роговиц у лиц обоего пола.

В наших наблюдениях больные с паренхиматозным кератитом преимущественно были в возрасте от 6 до 20 лет. Среди них один случай составлял исключение, кератит был у женщины 38 лет. Характерная клиническая картина заболевания, отрицательный анамнез и отсутствие всяких признаков приобретенного люэса допускали возможность предполагать в данном случае очень позднее проявление врожденного сифилиса. Это предположение подтверждалось тем, что на втором глазу был обнаружен ярко выраженный передний хориоретинит Siedler-Huguenin, тип II. Такое позднее проявление врожденного сифилиса хотя и встречается чрезвычайно редко, но отмечено в литературе (Igersheimer).

У десяти человек паренхиматозный кератит был на одном глазу, у остальных же процесс был двусторонний. Больные с односторонним паренхиматозным кератитом были подвергнуты биомикроскопическому исследованию, при этом у 5 человек на клинически здоровом глазу в толще роговицы были обнаружены пучки глубокозалегающих сосудов, в которых при большом увеличении был виден сохранившийся ток крови.

Этот факт указывает на то, что и второй глаз не оставался интактным, но кератит протекал в скрытой форме, оставив следы в виде глубоких сосудов, которые не подверглись облитерации.

Сосуды, образовавшиеся в роговице, а именно в ее глубоких слоях, очень продолжительное время не подвергаются облитерации. У одного 60-летнего больного, перенесшего паренхиматозный кератит в юности, т. е. более сорока лет назад, при биомикроскопии в сосудах роговицы был виден сохранившийся ток крови. Можно допустить, что часть сосудов, образовавшихся в толще роговицы, вовсе не подвергаясь облитерации, остается пожизненно. Чирковский находит, что по наличию сосудов в роговице с сохранившимся током крови и рассеянных помутнений, обнаруженных биомикроскопически, может быть поставлен ретроспективный диагноз специфического процесса.

Наряду с паренхиматозным кератитом наблюдались и другие признаки врожденного люэса. Так, в трех случаях были типичные Гутчинсоновские зубы, у двух больных отмечалось понижение слуха, у одной больной имелись гуммы твердого нёба и области слезного мешка, у двух седлообразный нос, а у одной девочки из детдома, кроме седлообразного носа и Гутчинсоновских зубов, отмечалась также глухонемота. Поражение суставов в чрезвычайно тяжелой форме мы наблюдали только у одного больного, который после нескольких вливаний новарсенола и уколов биохиноля встал на ноги.

В наших наблюдениях поражение роговицы носило диффузный характер, в двух случаях наблюдались отдельные участки в виде крупных пятен и в одном наблюдении был аннулярный кератит, описанный Vossius.

Как известно, при паренхиматозном кератите довольно часты изменения глазного дна в виде переходного хориоретинита. В большинстве случаев мы имели больных со значительными помутнениями роговиц, так что офталмоскопировать не удавалось, но при просветлении роговицы на крайней периферии дна довольно часто можно было обнаружить старые хориоретинальные очаги.

Galezowski среди 107 больных с паренхиматозным кератитом нашел передний хориоретинит в 43 случаях.

Igersheimer находит, что если бы все эти 107 больных могли быть офталмоскопированы, то число больных с абсолютно нормальным дном было бы значительно меньше.

Участие второго, клинически здорового глаза, как нами указывалось ранее, выражалось не только в васкуляризации роговицы, но

также и в изменениях на дне глаза. При офталмоскопии на крайней периферии дна были обнаружены старые хориоретинальные фокусы в виде желтоватых очажков с патологической пигментацией.

Как показывают литературные данные (Behr, Hutchinson, Hirschberg, Чирковский, Siedler-Huguenin и др.), при врожденном люэсе в ранних его проявлениях нередко встречаются различные формы хориоретинитов. В литературе известен случай хориоретинита специфического характера у 18-дневного ребенка (Ohanian). Наиболее обстоятельные исследования в этой области принадлежат Siedler-Huguenin, который при врожденном люэсе различает четыре типа хориоретинита. Описания изменений глаз при этих формах хориоретинитов обстоятельно приведены Igersheimer'ом и Чирковским. Наиболее часто встречается хориоретинит 1-го типа, при котором дно глаза имеет вид посыпанного перцем и солью. Чирковский, наблюдавший 231 случай врожденного сифилиса раннего детства, в 40 случаях констатировал хориоретинит 1-го типа, который очень часто переходит в другие формы.

Патолого-анатомические изменения при хориоретинитах, в особенности при 1-ом типе, описаны Igersheimer'ом, Friedenwald'ом и на русском языке Валихан. Почти все авторы находили наибольшие изменения в хориокапиллярном слое сосудистой и в сетчатке. Валихан отмечала изменения в пигментном эпителии с перемещением его в невроэпителий, а местами обнаруживала полное его исчезновение. Одновременно ею наблюдались сращения сосудистой оболочки с сетчаткой, указывающие на слипчивый хориоидит.

Обнаруженные нами на периферии дна старые хориоретинальные фокусы более всего подходили к хориоретиниту Siedler-Huguenin—II. Иногда же без наличия желтых фокусов наблюдалось только неправильное размещение пигмента, что нельзя было отнести ни к одному из типов врожденного хориоретинита.

У двух больных с односторонним паренхиматозным кератитом и со старыми хориоретинальными фокусами на другом глазу, воспаление роговицы второго глаза присоединялось впоследствии. Это обстоятельство, как и наличие хориоретинита на болевших паренхиматозным кератитом глазах, который вероятнее всего предшествовал воспалению роговицы, указывает на то обстоятельство, что паренхиматозный кератит преимущественно возникает на глазах, уже имевших ранние признаки врожденного сифилиса.

Хотя роль врожденного люэса при паренхиматозном кератите и несомненна, но патогенез этого заболевания не совсем разрешен. Наличие спирохет в роговице было обнаружено у плода с врожденным люэсом и при экспериментальном кератите Igersheimer'ом, который говорит об аллергическом характере паренхиматозного кератита. Этот автор считает, что в утробной жизни в роговице плода находятся спирохеты, которые погибают и распадаются. Продукты их распада, являясь антигенами, сенсибилизируют роговицу. В дальнейшем, когда в роговицу вновь попадают продукты распада спирохет, в сенсибилизированной роговице возникает воспалительная реакция.

Таким образом, теория Igersheimer'а об'ясняет причину паренхиматозного кератита аллергическим состоянием роговой оболочки.

Все наблюденные нами случаи паренхиматозного кератита получали как местное, так и антилюэтическое лечение. Значительное количество больных были направлены на специфическую терапию после пребывания в глазных стационарах.

Относительно специфической терапии при паренхиматозных кера-

титах существуют разноречивые мнения. Igersheimer относится скептически и находит, что специфическая терапия с введением сальварсана не улучшила терапевтического воздействия на это заболевание и что антилюэтическое лечение настолько продолжительно, что за это время паренхиматозный кератит может рассосаться и самостоятельно.

Herzau и Hossmann считают, что специфическая терапия не оказывает влияния на больной глаз и в то же время не предупреждает заболевания и другого глаза.

Прокопенко, Kukan, Niezetic и др. требуют энергичного специфического лечения.

Чирковский отмечает наилучший результат при комбинированном лечении ртутью-неосальварсаном и висмуто-неосальварсаном с предварительной подготовкой ртутью.

Казас, как и при всех других заболеваниях глаз, рекомендует применение осарсола. Одновременно Казас, также и Орлов, рекомендуют наряду со спецтерапией внутрь серные воды, находя, что при этом способе усиливается выведение ртути из организма.

Carvill и Derby нашли, что при применении специфической терапии рецидивы паренхиматозного кератита встречаются реже.

Лечение паренхиматозного кератита прививкой малярии не дало хороших результатов. H. Fuhs и J. Bock находят, что в некоторых случаях во время приступов малярии воспалительные явления на глазу затихали, атропин быстрее и энергичнее расширял зрачок, но по прохождении приступа глаз возвращался к прежнему состоянию.

Hoene указывает на хороший эффект при рентгенотерапии паренхиматозного кератита. Schiek, Seefelder и др. указывают на безуспешность этого метода лечения, а d'Oswaldo отмечает рентгеновскую катаракту, явившуюся результатом этой терапии. Löwenstein же с профилактической целью рекомендует рентгеновское облучение другого глаза.

Получив хорошие результаты от местного и одновременно антилюэтического лечения в наблюденных нами случаях паренхиматозного кератита, мы полностью присоединяемся к мнению авторов, считающих необходимым применение специфической терапии при этом заболевании.

Выводы

1. Паренхиматозный кератит, являющийся одним из основных признаков врожденного сифилиса, почти без исключения поражает оба глаза.

2. Заболевание роговицы второго глаза, кроме обычной клинической картины, может давать скрытые формы, не обнаруживаемые обычными методами исследования.

3. Биомикроскопия „здорового" глаза довольно часто обнаруживает пучки сосудов, залегающих в глубоких слоях роговицы.

4. Обнаруженные биомикроскопически сосуды не являются облитерированными и имеют сохранившийся ток крови.

5. У некоторых больных, перенесших паренхиматозный кератит, спустя даже десятки лет при биомикроскопии обнаруживаются необлитерированные сосуды с сохранившимся током крови.

6. У больных, перенесших паренхиматозный кератит, при просветлении роговицы на периферии дна очень часто можно найти передний хориоретинит. Эти же изменения обнаруживаются и в случаях, где имеется только васкуляризация роговицы.

7. При отсутствии всяких признаков заболевания на роговице второго глаза, довольно часто на периферии дна можно найти старые

фокусы так называемого Chorio-retinitis anterior, типа Siedler-Huguenin I—II, относимого к ранним признакам врожденного люэса.

8. Наличие переднего хориоретинита на неболевших паренхиматозным кератитом глазах или заболевших им впоследствии указывает, что при врожденном люэсе поражение заднего отдела может предшествовать заболеванию роговицы.

9. Паренхиматозный кератит, относимый к Lues congenita tarda, часто возникает на глазах, уже имеющих ранние признаки врожденного люэса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архангельский П.—Труды II Северо-Кавказского с'езда офтальмологов. 1929.
2. Валихан—К вопросу об анатомических изменениях при врожденном люэсе. Р. О. Ж. 1937.
3. Варшавский—Отчет о 15-летней работе Центральный глазной больницы. Баку. 1940.
4. Herzau und Hossmann—Kl. M. Bl. f. A. 1932.
5 Hoor—Цит. Igersheimer.
6. H. Fuhs. J. Bock—Kl. M. Bl. f. A. 1940, Bd 104, s. 9.
7. Igersheimer—Syphilis und Auge, 1904.
8. Siedler-Huguenin—Цит. Igersheimer.
9. Terrien—Цит. Чирковский.
10. Чирковский—Висцеральный сифилис. Госмедиздат УССР, 1937.

У. Мусабәйли

Эндоген инфексияларда көзләрин хәстәләнмәси

II. Мә'лумат

Паренхимал кератит клиникасы һаггында

ХҮЛАСӘ

Вилади сифилисин әсас әламәтләриндән сайылан паренхимал кератит көзләрин һәр икисиндә тәсадүф олунур. Икинчи көзүн буйнуз гышасынын хәстәләнмәси о ади клиники шәклиндән башга, кизлин шәкилдә ола биләр ки, бу да ялныз биомикроскопия васитәсилә тә'йин эдилир.

Перенхимал кератитдән сағалмыш адамларда буйнуз гыша шәффафлашандан сонра көз диби периферијасында өн хориоретинити көрмәк мүмкүндүр.

Перенхимал кератит олмаян яхуд сонрадан хәстәләнән көзләрдә өн хориоретинитин мүшаһидә эдилмәси көстәрир ки, вилади сифилисдә көзүн арха һиссәси буйнуз гышадан даһа габаг хәстәләнә биләр.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
BULLETIN OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN SSR

№ 11, 1945

Ф. ГАСЫМЗАДӘ

Сейид Әбүл Гасым Нәбати

I. Шеирләри

Нәбати ярадычылығындан, тәхминән 400 бейтә яхын фарсча вә азәрбайчанча шеирләри илк дәфә һичри 1262-дә (1845) Тәбриздә Фүзули дивани илә бирликдә даш басмасы илә нәшр эдилмишдир.

Шеирләрә сәрлөвһә олараг фарсча «Ин чәнд вәрәг әз хәялати-чәнаби сүлаләтүссадат Аға Мир Әбүлгасым мәшһур вә Мәчнуншаһ мүтәхәллис бе Нәбатист» сөзләри гейд эдилмишдир. Китабын сурәти чапа хәттат миланлы Юсиф Әләви тәрәфиндән язылыб ағардылмышдыр. Бундан бир нечә ил сонра енә Тәбриздә шаирин букүн әлимиздә олан диванчасы чап олунмушдур.

Охучуларын дәрин рәғбәтини газанан диванча бу вахта гәдәр 30—40 дәфә Тәбриздә вә 2—3 дәфә Киланда нәшр олунараг, яйылмышдыр. Диванчанын нә заман вә кимин тәрәфиндән тәртиб олундуғу һаггында мә'лумат йохдур. Китабчада шеирләрин гейри мүнтәзәм вә гарышыг дүзүлүшүндән, көрүнүр ки, буну тәртиб эдән, диван тәртиби үсулуна рәайәт этмәмишдир. Диванча мүәллифин бәһри-тәвил шәклиндә яздығы дибачәсилә башлайыр.

Фарсча шеирләри сәһифәләрин һашийәләриндә язылмышдыр. Диванчада мүәллифин тәхминән 7500 мисрә, ше'ри вардыр. Бу шеирләрин тәхминән ярысы азәрбайчан, ярысы исә фарс дилиндәдир. Нәбати кими чошғун тәб'ә малик олан шаир үчүн бу һәчмдә язмаг әлбәттә чох аз көрүлүр. Узун өмүр сүрән, вахтыны суфи тәблиғатилә кечирән аловлу шаир шүбһәсиз бундан дәфәләрлә артыг, бөйүк бир диван вә күллийят тәшкил эдә биләчәк чох шеир язмышдыр. Лакин бунларын һамысы бизә кәлиб чатмамышдыр. Нәбати шеирләринин әксәриййәти ислами көрүшә зидд олдуғу үчүн, шаирин өзү вә я диванчаны тәртиб эдән чыхарыб атмышдыр. Диванчада гәзәл, гәсидә, тәрчибәнд, сагинамә, чарпарә, мүстәзад, тәхмис, рубаи үмумиййәтлә классик үслубда язмыш парчалар чох ер тутур. Ашыг ше'ри тәрзиндә язылан гошма, тәчнис вә кәрайлылары кими парчалар исә, китабчада аз ер тутур. Әлбәттә бундан Нәбатинин халг ше'ри ярадычылығына әһәмиййәт вермәмәси вә я бу саһәдә аз язмасы нәтичәсини чыхармаг олмаз.

Нәбати һәр ики үслубда эйни дәрәчәдә бачарыглы вә мәһарәтли парчалар ярада билән шаирләримиздәндир. Шеирләри бир-бириндән көзәл вә чох мүәссир душмүшдүр. Әруз вәзниндә яздығы парчаларында классик шеирдән истифадә этдийи көрүнүр. Фарсча шеирләрин дә Һафизи тәхмис этдийи кими, азәрбайчанча гәзәлләриндән бә'зиләрини Фү-

зулинин тә'сири алтында язмышдыр. Лакин гүввәтли бир шаирлик исте'дадына малик олараг әсәрләрини һәмишә өз дәруни һиссилә яздығы үчүн, шеирләриндә бу тә'сир һисс олунмаячаг дәрәчәдәдир. Нәбати, умумиййәтлә, башгаларынын фикрини тәкрар етмәкдән вә нәзирә язмагдан чәкинмиш вә гәләминә зор вә күч вермәмишдир; шеирләрини һәмишә руһи тәәссүрат вә гәлб чырпынтылары илә илһамә кәләрәк язмышдыр. Шеирләриндә каһ мәсләк эшгилә аловланан вә мәнлик ифтихарилә самалара йүксәлән мәғрур тәрлан көнлүнү, каһ «вүсал»ә вә камә чатмамазлыгдан нәш'әт едән һүзнавәр вә мәлаләнкиз руһуну вә каһ да дүнйәви эшгиндән доған нәш'әни вә башга руһу һалларыны тәрәннүм етмишдир. Нәбати дә Фүзули кими һәссас «гәлб» шаиридир, әсәрләриндә дәрин бир лирика яратмышдыр. Шеирләрини мүәссир гылан вә хоша кәтирән дә бу лирикадыр. Нәбати маһир бир сөз устасы олараг шеирләринин шәклинә әһәмиййәт вермишдир. Онун әсәрләриндә һәм мәзмун һәм шәкил көзәллийи вардыр. О көһнә классик шеирдән алдығы тәшбеһ, истиарә вә эпитетләри ени мә'нада, ифадә етмәк истәдийи мәзмуна, руһи тәәссүратына уйғун шәкилдә ишләтмәйи бачаран шаирләрдәндир. Гәзәл, мүхәммәс, мүстәзад, умумиййәтлә, классик үслубда яздығы шеирләринин шәклини көзәлләшдирмәк үчүн, мә'налы тәшбеһ вә истиарәләрдән, парлаг сурәтләрдән сечмә гафиййә вә рәдифләрдән, әруз вәзнинин ән ойнаг вә аһәнкдар бәһрләриндән истифадә етмишдир. Гәзәлләрини аһәнкдар шәклә салмаг үчүн мисраларын ичәрисиндә бә'зән гафиййә ишләтмишдир:

«Мүсәлсәл зүлф чийниндә, мүрәссә төвг бойнунда,
Фирәнки атлас әйниндә, башында мәчәри-һәмра

*

Мәләк мәнзәр, пәрипейкәр, сүхән күстәр, вәфапәрвәр
Бути-меһру, күли-хошбу, сөзү шәккәр, көзү шәһла

*

Сәмәнрухсари-мишкинму, сәлатин гамәти-дилчу,
Сәрасәр фитнәвү чаду, сәрапа шуришү гөвга»[1].

Нәбатинин классик шеирләриндән чоху, әруз вәзнинин елә сечилмиш аһәнкдар бәһрләриндә дейилмишдир ки, онлар охундугда, гулаға санки бир мусиги вә нәғмә авазы кәлир.

«Кушәйи-вәһдәт нә әчәб ча имиш,
Сирри-ниһан онда һүвейда имиш».

*

«Аһ ки, көрдүм кенә бир бути-меһпейкәри,
Мукәмәрү гөнчәләб, күлрүхү шухмәнзәри».

*

«Мәстәбәйи-эшгдә, бадәйи-минайә бах,
Сагийү күл рәнки кәр, сағәрү-сәһбайә бах»

*

Чумдум кенә ғәввас тәк дәрйайә мән, дәрйайә мән,
Гылдым нәзәр бир ләләи-лалайә мән, лалайә мән.

*

Мейдә нә лутф, эй пәри, тәшнә одур ки, сәндә вар,
Аби-һәят ләззәти ләбләриңи әмәндә вар»

мәтлә'ләрилә вә «рәгс», «әрз», «ичрә», «оласан», «көзләр көзләрим» рәдифли гәзәлләри вә башга йүзләрчә белә парчалары шаирин мусигили

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 140.

аһәнкдар шеирләринә мисал ола биләр. Шаир өз шеирләри үчүн, ялныз аһәнкдар бәһрләр сечмәклә кифайәтләнмир; мисраларын ичәрисиндә кәлмәләри илә уйғун бир шәкилдә дүзүр ки, онларын бири-биринә тоггушмасындан тәнинәндаз хош бир сәс яраныр. Һисс вә фикирләрини даһа габарыг бир шәкилдә ифадә етмәк вә онлары охучуя даһа ити чатдырмаг үчүн гәзәлләриндә бә'зән, гоша гафиййә вә рәдиф ишләдир:

«Дутдум кенә хош һәнклә мейханәни, мейханәни,
Саги, амандыр, дурма, вер пеймәнәни, пеймәнәни.

*

Чами-билури ал әлә сал чәрхи-дунә вәлвәлә,
Тәйяри-пәркар еткилән диванәни, диванәни»[1].

Даһа башга бир гәзәлиндән:

Эй гәләндәр мәни өлдүрдү бу әфйун, әфйун
Сәни тари мәнә вер бир белә мәчун, мәчун

*

Нәш'әси йохду бу бәнкин аллаһ, аллаһ,
Бизи мәл'ун еләди көр нечә мәғбун-мәғбун»[2].

Әлбәттә бунлар Нәбати ярадычылығында кәлмә оюнчагы вә я гуру шәкилчилик дейилдир. Шеирләриндәки көзәл шәкил, көзәл мүндәрәчә илә бағлыдыр; сөзләр дәрин фәлсәфи фикри вә һәсас одлу гәлби ифадә едир.

Нәбати гәзәлләриндә бә'зән чидди фикир сөйләдийи вә яхуд чошғун илаһи лиризми тәрәннүм едәркән, бирдән бирә көзләнилмәдән айры мәтләбә кечир, әсәрин умуми идеясы илә әлагәси олмаян һашийәләрә чыхыр вә бунунла да шеирдә вәһдәти позур.

«Бирчә бах көр ачылыб ол күли-һәмри-һәмра» мисраилә башлаян ше'риндә илаһи эшги тәрәннүм едәрәк, «Вамигү Әзра»ны, эшги-мүтләг»ин символу кими хатырладыгдан сонра, дәрһал муасирләрилә әйләнмәйә башлайыр:

«Билмирәм һарда идим, һансы чәмән сейриндә,
Кәлдиләр хатиримә Вамиг, Әзра-Әзра.
Һәдәфи-тир мәламәтдү һәгигәт Фейзи,
Һеч салыр көр мәни бир ядына әсла-әсла
Фейзи, тап йолдашыны? һайла, ди молла Дадаш
Эй бели тирмәли оғлан дону хара-хара».

Суфи хәлвәтини тә'рифләйән ше'риндән дә эйни һалы көрүрүк. Бурада да чидди фикир сөйләдийи һалда бирдән бирә зәрафәтә кечир; өзүнә хитабән:

«Фаидә вермәз ки, гарадағлысан
Нарә дейәр ким әчәб һейва имиш»

—дейә өз өзү илә әйләнир. Бә'зән суфи «һал»ындан чәзбә кәләрәк чылғынчасына чошур вә суфи шатһиййатына кечир; каһ өзүнү аллаһсыз, «кафир» вә «мәл'ун» адландырыр, каһ заһидләрә шиддәтли һүчум едәрәк онлары кобуд бир сурәтдә сөйүр. Белә һалларда, о дәлисо бир шаир кими көрүнүр. Лакин тәсәввүфүн рәмзләриндән акаһ оланларын нәзәриндә о һәгиги бир мәсләк ашыгы олараг чанланыр.

Нәбатидә көрүлән гүрур, наз, шылтаглыг, дәлилик һаләти-руһиййәси әлбәттә тәригәт эшгилә әлагәдардыр. Нәбати әсәринин һәрарәтини

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 136.
[2] Енә орада, сәһ. 76.

бир суфи шаири иди. Лакин о, бүтүн өмрү боюнча ярадычылыг фәалиййәтинә башлаяндан та өләнәдәк, тәсәввүф вадисиндә галан шаирләрдән дейил иди. Һәятынын кәнчлик вә күмраһ илләрини тәсәввүфдән кәнарда кечирмиш вә бу дөврдә дүня көзәлләринә биканә галмаян һәссас шаир чох севки тәранәләри яратмышдыр. Нәбати ярадычылығында илаһи вә дүнйәви лиризм бирләшмишдир. Бу хүсусиййәтилә дә о мүасирләринин бир чохундан фәргләнир. Нәбати дүнйәви эшгини әсас е'тибарилә гошмаларында ифадә этмишдир. Вагифдән сонра язылы әдәбиййатда гошма ше'ринин ән бөйүк нүмайәндәси шүбһәсиз Нәбатидир. Чәнуби Азәрбайчанда бу саһәдә онун гәдәр шөһрәт газанмыш икинчи бир шаирә раст кәлмирик. Чох инчә, дәрин вә устадчасына дейилмиш гошмалары илә мүасирләри үзәриндә дәрин бир тә'сир бурахмышдыр. Чәнуби Азәрбайчанда Әрдәбил шаирләриндән Фикри вә Зикри, Зәнкәланда Әбдүссәмәдбәй Ашыг Губадлы даирәсинин һал кәндиндә Һәгверди Ибраһим оғлу «Һәгверди» тәхәллүс, Ордубад шаирләриндән Гүдси Вәнәнди вә башгалары Нәбатинин тә'сири алтында ашигане лирик парчалар язмышлар.

«Фикри» Нәбатинин «Хамсән һәнуз» чарпарәсинә нәзирә яздығы кими, Һәгверди Ибраһим оғлу да онун «Кәлсин кәлмәсин» рәдифли мәшһур гошмасына нәзирә язмышдыр.

Нәбатинин гошмалары руһән Вагифә яхындыр. Бу яхынлыг һәр ики шаирин һәята никбин бахышларында, нәшә'ли вә зөвгпәрвәр руһу ифадә этмәләриндә, көзәлә олан мүнасибәтләриндә, дилинин садә вә салислийиндә тәшбеһ вә истиарәләрини тәбиилийиндә өзүнү кәстәрир.

Һәр икисинин гошмалары шух, ойнаг вә мүәссирәнә яздығы үчүн, тә'сирбахшдыр. Лакин Нәбатинин, Вагифин шеирләрини охуюб охумадығы вә ондан мүтәәссир олуб олмадығы һаггында һеч бир мә'лумат йохдур. Гошмалары ичәрисиндә Вагифә нәзирәләринә дә раст кәлмирик. Лакин һәр ики шаирин гошмалары бири-биринә чох охшайыр. Бу яхынлыг вә охшайышын сәбәби, анчаг һәр икисинин эйни мәнбә'дән истифадә этмәләрилә изаһ олуна билир. Нәбати дә гошма, тәчнис вә кәрайлыларыны язаркән, ашыг шеиринин вә зәнкин халг әдәбиййатынын бәдии дилиндән, тәшбеһ вә истиарәләриндән вә сурәтләриндән истифадә эдәрәк бу әдәбиййатын инчәликләрилә шеирләрини зинәтләндирмишдир.

Гошмаларында ифадә олунан никбин дүнябахышы, чанлы мәишәт тәсвирләри, халг әһвали-руһиййәси вә саирә халг ше'риндән истифадә этмәсилә әлагәдардыр. Һәятыны элин ичәрисиндә зәнкин яшыл тәбиәтин гойнунда кечирән шаир көзәли тәсвириндә ишләтдийи эпитет, тәшбеһ вә истиарәләри тәбиәт көзәлликләриндән алмышдыр. Гошма вә кәрайлыларында «Күлбәдән» «бәнәфшәтәк», «сәрви-наз», «гөнчә додаг», «янаглары лалә», «көзләр бадами», «сачы сүнбүл», «шаһбаз» вә «тәрлан бахышлы» вә саир бу кими бәдии гиясларa тез-тез раст кәлирик ки, бунлар онун ше'ринә бир тәбиилик вә һәят вермишдир. Онун гошмаларында бир баһар тәравәти дуюлур:

«Кенә баһар олду, ачылды күлләр,
Булбүл наләсиндән тутулур гулаг,
Күл-күлә сармашыб, чичәк чичәйә,
Лалә чами-чәмдән кәтириб сораг».[1]

Гарадағын яшыл отлу чичәкли дағлары, лаләли, сүнбүллү тәрбәнәфшәли дүзләри, сәрин чәшмәли нилофәрли булаглары, көзәл мейвәли

[1] Нәбати диванчасы—сәһ. 105.

бағлары вә саирә Нәбатинин шеирләриндә өзүнү дәрин бәдии инкасыны тапа билмишдир.

Нәбати дә Вагиф кими гошмаларында «ал янаглы», «Хумар көзлү», «Гөнчә додаглы», «дишләри дүрри-мүсәффа», «дәһаны күлшәккәр», «зүлфү мүәнбәр», «чиби-гойну һилли», «сәрви-хураман», «ишвәли гәмзәли», «ал элван» кейимли гашәнк Азәрбайчан көзәлләринин шух вә чанлы тәсвирини яратмышдыр. Гошмаларында дәрин милли вә мәһәлли колорит вардыр. Онун тәсвир этдийи көзәлләр, һәркүн кәрдүйү вә раст кәлдийи Гарадағын, Үштибинин реал гызлары вә кәлинләридир. Шаир бунларын сурәтини: кейим, адәт, ән'әнә вә башга ерли мәишәт хүсусиййәтләрини вә өзүнү онлара олан мүнасибәтилә бирликдә алыр. Көзәли халг руһу вә бахышы илә тәсвир эдир; ону һәр бир шейдән әввәл доғма вәтәнинин вә элинин әзиз бир гызы олараг алыр вә она дәрин бир еһтирам вә мәһәббәт бәсләйир. Бу тәсвирдән онун һәгиги бир халг шаири олдуғу көрүлүр.

Нәбати көзәли әккас кими гуру, руһсуз вә битәрәфанә дейил, һәссас шаир гәлбилә тәсвир этмишдир. Һәгиги бир ашыг олараг каһ мәшугәсинин һүсн чәмалы гаршысында вәчдә кәләрәк дәрин бир нәш'ә вә һәзз дуймуш, каһ да севкилиси уғрунда чәкдийи бәлалардан һичран вә әләмләриндән шикайәтләнмиш вә чанан һәсрәтилә чырпынмышдыр:

«Сәба, мәндән сөйлә о күлүзарә,
Булбүл күлүстанә кәлсин, кәлмәсин?
Бу һичран дүшкүнү, илләр хәстәси
Гапына дәрманә кәлсин, кәлмәсин?
Мән гурбаны олум әнбәр телләрин,
Гөнчә додагларын, пүстә дилләрин,
О лалә рүхсарын, мишкин халларын,
Одуна пәрванә кәлсин, кәлмәсин?
Көзүм чох һәсрәтдир хумар көзүнә,
Күнәш чамалына, шәккәр сөзүнә,
Утанырам нечә дейим үзүнә,
Дәрдин хәстә чанә кәлсин, кәлмәсин?»[1].

Һеча вәзнилә яздығы шеирләриндә Нәбати, үмумиййәтлә, көзәлләри тә'рифләмиш вә дүнйәви эшги тәрәннүм этмишдир. Лакин белә шеирләри ичәрисиндә бә'зән, тәк-түк илаһи эшгин тәранәләринә дә раст кәлирик. Бә'зи гошма вә кәрайлыларында классик шеирләриндә олдуғу кими, енә дә «сәнсән мәним пүшт пәнаһым»—дейә Шаһи Мәрданә сығыныр вә «Вәһдәт» чөлүндә ат чапараг «Вүчуди-мүтләг»и ахтарыр:

«Нәбати, мишкилән Рәхши-һиммәти,
Сейр эйлә сәр-бә-сәр дәшти-Вәһдәти,
Гойма әлдән чыхсын вәгти-фүрсәти,
Һейифсән дүнядан кетмә бихәбәр»[2]

Лакин Нәбатинин гошмалары үчүн бу сәчиййәви бир хүсусиййәт дейилдир.

Нәбатинин гошмалары ичәрисиндә тәчнисләри мүстәсна бир мөвге тутурлар. Тәчнис, үмумиййәтлә, ашыг ше'риндә чох яйылмыш вә ишләнмиш бир шәкилдир ки, ашыглар дейишмә заманы бундан истифадә этмишләр. Ашыг өз һәрифинә мүгабил дурараг онунла дейишдикдә, чох

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 80.
[2] Нәбати китабчасы—Азәрнәшр, 1935, сәһ. 3.

заман сөзләри суал вә мүәмма шәклиндә орталыға атар вә чавабыны дејишдијини ашыгдан көзләрди. Ашыг шеириндә јајылан бу шәкилдән Нәбати дәхи истифадә этмиш, фәгәт ондан тамамилә мүстәгилл, орижинал тәчнисләр јаратмышдыр. Онун: «көзәдир көзә», «көзләр нә көзләр», «бу көз кими көз», «ај пәри», «ајағы кәрәк», «ај јаза мәни» рәдифли гошмалары тәчнис шәклинин ән көзәл нүмунәләридир. Бу парчалар шаирин тәчнис шәклинин ән көзәл нүмунәләридир. Бу парчалар шаирин сөздән бачарыгла истифадә эдә билдијини көстәрир. Мәһарәтли шаирин тәчнисләриндә, бә'зән шәклән ејни сөзүн едди мә'нада ишләндијини көрүрүк. («Көзләр, нә көзләр» тәчниси) Тәчнисләриндә элә бир мисрә јохдур ки, орада чинас олмасын. Чинаслар шеирдә мә'нaја уjғун, тәбии бир шәкилдә верилир. Шеирләриндә мәзмун габарыг вә ајдын верилдијии үчүн, чинасларын мә'насы асан анлашылыр. Лакин, бә'зи тәчнисләриндә чәтин анлашылан дүјүмлү, фәгәт дәрин дүшүнүлмүш мүәммалы чинаслара раст кәлирик. Нәбатинин тәчнис саһәсиндәки јарадычылығы һаггында даһа ајдын вә бүтөв бир тәсәввүр ала билмәк үчүн, онун дәрин ишләнмиш мүәммалы шеирләриндән бири олан «Көзләр, нә көзләр» тәчнисини нәзәрдән кечирәк:

«О тәрлан бахышын гурбаны чаным,
Бој чәкиб көзләрин көзләр, нә көзләр!
Амачи-синәми нөвк мужканын
Гојуб нишанәјә көзләр, нә көзләр!

Нә гәләтдир дүшүб үз арасына,
Ону билмәк олмаз үз арасына,
Әкәр ғәввас исән, үз арасына
Бир көр ахыр ондан көзләр, нә көзләр!

Тәчәлласын, буюр Сина дағына,
Әкәр көрсән мәни сына да ғына,
Гојма рәгиб бахсын синә дағына,
Јамандыр көзләри, көзләр, нә көзләр!

Ени ајдыр амма нә севдасы вар,
Нөгсанына бах, көр нә севдасы вар,
Һеч билмәрәм башда нә севдасы вар,
Ағлар, ағлар, дејәр көзләр, нә көзләр!

Нәбати күл олду, јанды Синада
Бу аловдан бир од дүшсүн сана да
Дејәммәзәм нечә дејим сынада
Де көрүм, көрмүсән көзләр нә көзләр?

Әһвал олма, бир нөгтәдир һәр үчү,
Бир дөврәдә доланыллар һәр үчү,
Нәбатинин султанысдыр һәр үчү,
Бу иди мән дејән көзләр, нә көзләр!»[1]

Анлашылдығы кими, тәчнисин мәтләиндә верилән «көзләр» ачылы вә дик бахан әсл тәбии көз, онун ардынча бәндин сонунда кәлән «көзләр» исә, нишан алыб көзләмәк мә'насында ишләдилмишдир.

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 67—68.

Елә гафијәләрдә тәкрар олунан ејни сөз ше'рин икинчи бәндиндә ахан чешмә, үчүнчү бәндиндә көз дәјмәк, бәднәзәр, дөрдүнчү бәндиндә интизар мә'насындадыр. Бешинчи бәнддә шаир мүхатәбиндән өзүнүн вурулдуғу вә ја ахтардығы диндә «көзләр» кими көз көрүб көрмәдијини, јә'ни өзүнүн мәгсәд вә фикрини анлајыб анламадығыны сорушур. Бурада дахили бир чинас јарадыр. Ше'рин сон бәндиндә шаир фикрини дүјүмләјир вә мүәммаја кечир. Лакин, «бу иди мән дејән көзләр...» демәсилә дүјүмү ачмаг үчүн јол учу көстәрир. Бурада Нәбати «көз» сөзүнүн әски әрәб әлифбасы илә олан шәклини нәзәрә алмышдыр. «Әһвәл олма, бир нөгтәдир һәр үчү» сөзләрилә, көз, сөзүнү тәшкил эдән һәрфләрдә јалныз бир нөгтә гојулдуғуна ишарә эдир.

«Бир дөврәдә доланыллар һәр үчү» дедикдә, бу үч һәрфдән јалныз әрәбчә „в" һәрифиндәки даирә шәклини нәзәрдә тутур; бәндин үчүнчү мисрәиндә дејир ки, бу һәрфләр көз сөзүнү тәшкил этдикләринә көрә «һәр үчү Нәбатинин султанысдыр». Беләликлә ајдын олур ки, тәчнисин сон бәндиндәки «көзләр» сөзү көзүн әрәб әлифбасы илә јазылмыш шәкли мә'насында ишләдилмишдир. «Һәр үчү» сөзү дә дахили чинас шәклиндә алынмышдыр. Бурада «һәр үчү» сөзүнүн заһирән ејни мә'наны дәјишдирир. Тәчнисин ајры-ајры бәндләри ичәрисиндә дә дүјүмлү чинаслара раст кәлирик. Һәмин тәчнисин ајры-ајры бәндләри ичәрисиндә дәхи дүјүмлү чинаслара раст кәлмәк олур. Мәсәлән, икинчи бәндин икинчи мисрәиндәки «үз арасына» чинасыны анлаја билмәк үчүн, һәмин бәндин биринчи мисрәиндә олан «нә гәләтдир» сөзүнүн мә'насыны ајдынлашдырмаг лазымдыр. Бурада әлбәттә «гәләтдир» сөзү хал мә'насында дејил, көз мә'насында алынмышдыр. Һәр каһ хал мә'насында алынмыш олса, о заман шеирдә идеја вәһдәти позулмуш олур, тәчнис исә, әввәлдән ахыра гәдәр «көз» мөвзуу әтрафында гурулмушдур. Она көрә дә шаир бурада «нә гәләтдир» сөзүнү көз мә'насында ишләтмишдир. Бу ајдын олдугдан сонра «Ону билмәк олмаз үз арасына» мисрәиндәки «үз арасына» чинасынын мә'насы өзү өзлүјүндә ајдынлашыр. Шаир демәк истәјир ки, мәним ахтардығым «көзү» асан билмәк олмаз, ону билмәк үчүн, фикри дәринләшдирмәк лазымдыр.

Нәбати, башга шеирләриндә олдуғу кими тәчнисләриндә дә мүндәрәчәдән идеја вәһдәтини мүһафизә этмишдир. Тәчнисләринин дили әди гошмаларынын дилинә нисбәтән даһа садә вә халг дилинә даһа јахындыр. Гошмаларында бә'зән «лејләтүддүча», «шәмсүзүһа», «бәһрүбәр», «нәфхәји-сәһәр», «дүрри мүсәффа» вә башга бу кими гәлиз кәлмә вә тәркибләрә раст кәлмәк олур. Белә кәлмәләрә даһа артыг илаһи эшги тәрәннүм эдән гошмаларында раст кәлирик. Лакин дүнја көзәллији вә севки тәрәннүм эдән гошмаларынын дили үмумијјәтлә, садә, ајдын вә сәлисдир. Гошмаларында јери кәлдикчә шеирләриндә чанлы данышыг дилиндән јахшы истифадә эдә билмишдир. Гошмаларында: «Мән онун гадасын аллам», «көз көтүрмә көзүндән», «јорғун маралы гојма јад јата», «башына фырлан», «башына дөндүјүм», «дөшүјүн мәчлисә, кәмишән саатда», «бир зада галмајыб даһа куманым», «додаг әтдән күләр ширин диллләр», «сүдүнән сағын», «пилов газан үстә буглана», «аз-маз», «агча-магча», «даммасын јерә», «бир һовурлуг», «һујлама», «шулум оғлу», «наһаг ган ејләмә», «дејәнммәрәм» вә башга бу кими чанлы данышыг дилинә чох раст кәлмәк олур ки, бунлар шаирин әсәрләриндәки тәбиилијини гат-гат артырмышдыр. Чанлы данышыг дилини вә халг ше'ринин инчәликләрини јазылы әдәбијјата кәтирмәклә Нәбати

әдәби дилимизин инкишафына мүәййән бир тә'сир вә бунунла да бөйүк бир хидмәт көстәрә билмишдир. Нәбати, гошма, тәчнис вә кәрайлыларында үмумиййәтлә, һәяты, реал инсан дуйғуларыны, севкини вә халг әһвали-руһиййәсини тәсвир вә тәрәннүм етмиш вә белә шеирләрилә әсәринин көркәмли бир халг шаири олараг йүксәлмишдир. Ярадычылығынын дикәр хәттилә, классик шеирләрилә, гәзәл, рүбаи, мүхәммәс, мүстәзад, сагинамә вә чарпарәләрилә исә фәлсәфи фикирләри, суфи идеяларыны вә илаһи ешги тәрәннүм едән бир шаир тәзаһүр етмишдир.

II. Нәбати пантеист бир шаир кими

Нәбати, дөврүнүн һәссас мүтәфәккир бир шаиридир. Онун, суфи тәригәтләриндән һансы биринә хидмәт етдийини гәти вә дүрүст билмәсәк дә, әсәрләриндән «вәһдәт-вүчуд»а гаил бир шаир олдуғуну билирик. Шеирләринин әксәриййәтиндә, хүсусилә, гәзәл чарпарә вә сагинамәләриндә илаһи суфи ешгини тәрәннүм едән пантеист бир шаир кими тәзаһүр етмәкдәдир. Фәлсәфи мәсләк вә әгидәси е'тибарилә Шәргин бөйүк пантеист мүтәфәккир шаирләриндән Чәлаләддин Румийә, Һафизә вә Азәрбайчанын бөйүк классики Фүзулийә яхынлашыр. Нәбатидән бәһс едән Ф. Көчәрли бу хүсусда языр ки: «Сейид Әбулгасым Азәрбайчан түркләринин Хачә Шәмсәддин Һафизи, вә Шәмс Тәбризи вә бә'зи мәгамларда Мөвлана Чәлаләддин Румиси мәнзиләсиндәдир. Нечә ки, Һафиз фәсаһәт вә бәлағәтдә шүәраи-фарсын сәрдәфтәри олуб һәмчинин Нәбати дә Азәрбайчан шүәрасынын фәсиһрағыдыр. Нечә ки, шеир вә кәламында Нәбати Хачә Һафизә пейрәвлик көстәриб, һабелә дә дүня зиндәканлығында устади-камили вә мүршиди-мә'нәвисинин йолу илә кедиб дәрвишләр даирәсинә дахил олуб онлар илә мүаширәт вә мүсаһибәт эдәрмиш вә дүнянын мал вә дөвләтинә мүтләга е'тина көстәрмәз имиш»[1]

Нәбати, Һафиздән мүтәәссир олараг, онун дәрин фәлсәфи гәзәлләринә тәхмисләр язмыш вә онун йүксәк сәнәти гаршысында әйилмишдир.

«Һафизин руһуна ихлас илә бир фатиһә вер,
Чәрхә вур, дөврә кәл, әй бечәйи-үнга-үнга,
Тутийи баги-чәнан, бүлбүли-шахи Шираз,
Хачәйи-Шәмс ләгәб, шаири-гәрра-гәррә»[2].

Лакин, Нәбати һәр нә гәдәр Һафиздән руһланмыш олса, Ф. Көчәрлинин гейд етдийи кими, дүня зиндәканлығында устади-камили вә мүршиди-мәнәвисинин йолу илә кетмиш олса белә, онда вә я Шәргин башга пантеист шаирләриндән айрылыр. Өз бәдии ярадычылығында тамамилә мүстәгил бир йол тутмушдур. Онун, башгаларына бәнзәмәйән, хүсуси орижинал бир үслубу вардыр. «Вәһдәт-вүчуд»дан алдығы тәәссүратыны өзүнә мәхсус бир сәлигә вә ифадә илә тәрәннүм етмишдир. Яздығы шеирләринин әксәриййәти вәһдәт-вүчуд йолунда ярадылмыш суфиянә парчалардыр. Бу парчаларда Нәбати пантеист бир шаир олараг, нәзәрә чарпыр. Нәбати пантеизми өз фәлсәфи әсасында Шәргдә кениш яйылан «вәһдәт-вүчуд»дан алмышдыр. Бу әгидә илк әввәл Һиндустанда доғулмуш вә орадан башга Шәрг өлкәләринә яйылараг бир чох шаир, алим вә мүтәфәккирин диггәтини өзүнә

[1] Ф. Көчәрли—„Азәрбайчан әдәбиййаты материаллары", I чилд, II һиссә, сәһ. 514 Бакы 1925.

[2] Нәбати диванчасы—сәһ. 8.

чәлб етмиш вә онлары илһам мәнбәинә чеврилмишдир. Бу хүсусда Шәргдә чилдләрлә фәлсәфи шәрһләр вә бәдии әсәрләр язылмышдыр.

«Вәһдәт-вүчуд»ә яхуд Шәрг пантеизми адланан бу әгидә, Авропа пантеизми илә гарышдырылмамалыдыр.

Бунларын арасында мүшабиһ чәһәтләр олса вә бә'зи нөгтәләрдә бирләшмиш олсалар да, һәр бири айры-айры шейләрдир. Бунлары ейниләшдирмәк олмаз.

Авропа пантеизми аллаһы тәбиәтдән айырмайыр; халиг илә мәхлуги вәһдәтдә алыр. «Тәбиәтдә анчаг бир чаһаншүмул вә әбәди һәрәкәт едән башлангыч вар, ики башлангыч ола билмәз»—дейә онун икилийи һаггында олан телеологияны рәдд едир.

Лакин пантеистләр варлыг илә йохлуг арасындакы фәрги көрмүрләр; бунлар мөвчудиййәт илә фәна арасында олан зиддиййәтли вәһдәти нәзәрдән гачырараг, нәтичәдә ейниййәт нәзәриййәсинә кәлиб чыхырлар. Бу мүчәррәд ейниййәт пантеизмин әсас маһиййәтини тәшкил едир. «Вәһдәт-вүчуд» нәзәриййәсинә кәлдикдә әввәлә гейд етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә етишән мүтәфәккирләрин һамысы бир-биринин ейни дейилдир; һәр биринин өзүнә мәхсус фәлсәфи системи вардыр. Бунлардан бир гисми Авропа пантеизмә, бә'зиләри исә, ислам әгидәйә даһа чох мейл көстәрмишдир.

«Вәһдәт-вүчуд» нәзәриййәси, Авропа пантеизминин әсасларыны өзүндә сахламагла бәрабәр, ондан мүәййән дәрәчәдә фәргләнир. Бу әгидә тәрәфдарлары да халиг илә мәхлуги вәһдәтдә алыр, лакин бир аләм кими бахыр вә она ирадә вә ихтияр гәрар верир.

М. Ф. Ахундов, Шәргин ән бөйүк пантеисти олан Моллайи-Руминин мәснәвисини шәрһ едәркән «вәһдәт-вүчуд»ун фәлсәфи маһиййәтини чох айдын вә йығчам олараг, бу шәкилдә хүласә етмишдир.

«Моллайи-Руми бир алимдир—бибәдәл, бир фазилдир—бинәзир, фарси вә әрәби дилләринә гайәтдә мүсәлләт, аят вә әһадисә лайигинчә вагиф, әгидәсән, әгидейи-һүкәмайи-Һинд, йә'ни вәһдәти-вүчуда гаилдир. Бу гәрар илә ки, каинаты бир нури-ваһиддән садир билиб, һәмин нуру дәря мисалында фәрз едир ки, күя мөвчудат вә мәзаһират о дәряйә нисбәт гәтәрат вә әмвач мәнзиләсиндәдирләр. Һәмин дәря күя вүчуди-күлдүр вә саир мөвчудат вә мәзаһират һәмин күлдән бир чүз'дүрләр ки, гәтәрат вә әмвач тәнәккүлүндә бир заман о дәрядан узаг дүшүб сонра кенә о дәряйә өвд едәчәкләр вә күллә васил олачаглар. Амма сәһви бурададыр ки, һәмин вүчуди-күллә васил олачаглар. Амма сәһви бурдадыр ки, һәмин вүчуди-күллә ирадә вә ихтияр гәрар верир»[1].

Моллайи-Руминин шәхсиййәтиндә тәмсил олунан бу «вәһдәт-вүчуд», көрүлдүйү кими, бүтүн каинатын әсасыны намүтәнаһи бир чөвһәрдән, һәдди вә нәһаяти олмаян «ваһид нурдан», мөвчудаты исә, онун мәзаһиратындан ибарәт көрүр.

«Вәһдәт-вүчуд» нәзәриййәсинә көрә инсанын руһу мүвәггәти бир заман үчүн әслиндән айры дүшдүйүндән һичран әләмилә чырпыныр вә әслинә дөнмәйә талиб едир вә бу сәбәбдән инсан вәһдәтә ашигдир.

Шәрг пантеизминдәки һичрандан шикайәт, вүсал һәсрәти, фәнайә сусамаг бурадан доғур. Пантеистләр яшадығымыз бу дүняны пуч вә мүвәггәти, фәнаны исә «һәяти-чавидан» һесаб едирдиләр. Бүтүн вәһдәт-вүчудчуларын сон гайә вә ирадәси «фәнафиллаһ» иди.

[1] М. Ф. Ахундов—„Моллайи-Руминин вә онун тәснифинин бабында" Азәрбайчан Елмләр Академиясы Низами адына Әдәбиййат Институту әлязмаси шө'бәси, М. Ф. Ахундов архиви әлязмасы, № 510.

Нәбати дә һәмин бу фәлсәфи әгидәни мүдафиә едән бир шаир иди. «Әһли-вәһдәт»дән олдуғуну шеирләринин һәр сәтриндә белә көрмәк мүмкүндүр. Диваныны ачыр-ачмаз илк саһифәдә вәһдәтә ашиг олан суфи дәрвишилә гаршы гаршыя кәлирик. Әсәринә яздығы дибачәсиндә шаир каинатын, дүня не'мәт вә көзәлликләринин яранмасыны вүчуди-мүтләгә» бағлайыр вә өзүнү һәмин «мүдәббир»ин әлилә «ашыги—шейда» «гылындығыны» бу шәкилдә тәсвир эдир. «Каһ бу бичарәйи-дил хәстәйә бир рәһм эдәсән, йохса мәкәр билмисән ким сәнә мән ашигәм яри-чәфакар, дилазар ситәм пишә вә бирәһмү мүрүввәт! Нә хошундур ки, чәким мән белә зилләт? Сәни тары дәхи әл чәх бу чәфадән ки, күманым буду бу вәсфдә кәр көрсә мәни рәһм әлийә кибрү нәсара! Элә кәлди, белә кетди, белә бахды, нечә бахды ки, көз ахды, чанымы одлара яхды. Ери кет дәнк эләмә, бир элә көз таки дейим мән, белә кәлди, белә бахды, ким дейәчәкләр ки, бу әфсанәдү ким белә кәлди, белә кетди. О нә Мәчнунду, нә Лейли вә нә мәхфидү, нә пейда вә нә Вамигдү нә Әзра, нә Нәбатидү, нә Һафиз. О мүддәббирдү ки, тәдбир эләди, этди мәни ашиги-шейда»[1].

«Һәр шей одур» фәлсәфи әгидәсини гәбул эдән шаир, эшгин сәбәбини дә «ондан» йә'ни аллаһдан көрүрдү. Онун фикринчә инсанын маддейи-хәмирәси әзәлдән эшг илә йоғурулмушдур; инсанын тәбиәтиндә фитри бир ашыглыг истеʼдады вардыр ки, буну да тәдбир эдән «мүддәбири-ләм-езәл» өзүдүр.

Буна көрә дә Нәбати, өзүндәки шиддәтли эшгин «мүдәббир» (аллаһ) тәрәфиндән «тәдбир» олдуғуна инанмышды:

> «Тәббали-гәза, дейдү мәним адыма ахыр
> Бу тәбли-чүнуну
> Сәһрайә салыб этди мәни куһидә мәскун
> Бу кәрдиши-кәрдун»[2].

Даһа башга бир ердә:

> «Заһид аз даныш, кет көзүмдән ит,
> Эшгдән мәни чох да данлама
> Мән мәкәр әбәс олмушам дәли
> Бир о мим, дал, баву райә бах»[3].

—дейә,—эшгинин «мүдәббир» тәрәфиндән тәдбир олундуғуна ишарә этмишди. Нәбати, шеирләриндә ачыг вә айдын көстәрирди ки, көзәли тәсвир вә тәрәннүм этмәкдән мәгсәди «вәһиди-екта»дыр, о ялныз она ашыгдыр.

> Илаһи эшгә сарылан шаир, эшг
> Әһлинин үстады олан «Мәчнуни-зәбуни»,

вә «Фәрһади-гәмпәрвәри» хатырә салараг, өзүнү онларын силкинә дахил эдир, һәтта өзүнү онлардан да артыг тутараг дейирди:

> «Әлминнәтү лиллаһ охудум элми-ләдүнни,
> Үстади-әзәлдән
> Фәйзи-нәзәри этди мәни габили-әсма
> Чүн Хизри-мүәлла.
> Әфсус ки, аләмдә дәкил дагчапан оғлан
> Фәрһад һүнәрмәнд.

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 3.
[2] Енә орада, сәһ. 37.
[3] Енә орада, сәһ. 58.

> Тә'лим верәйдим она мән дәрси-сәмина
> Та айәйи-эвфа!
> Мәчнун иди эшг әһлинин үстады һәгигәт
> Пиримдән эшитдим
> Әфв эйлә күнаһын сән онун бари-худая
> Үсилһу би-Лейла
> Һәрчәнд Гарадаглыям йохду кәмалым
> Мүшкилди кәмалым.
> Һәр дәрддә мәстурду бир дүрри-мүсәффа
> Йүз лә-ләү лала
> Янды чийәрим бәсди фәған этмә Нәбати
> Бир ләһзә дүт арам,
> Сәһрайи-чинун ичрә ол азадәдил әмма
> Дут дамәни-мөвла»[1].

Нәбати әсл зөвг вә нәш'әни мәнсәб вә сәрвәт кими маддийятдан узаг, мәнәвийят аләминдә тапмыш вә көзләрини руһун вә руһаниййәтин кизлин зөвгләринә чеврилмишди. Илаһи суфи эшгинә вичданилә, бүтүн руһу вә гәлбилә сарылмышды. Әсәрләриндәки: мей, пирмүған, мәһбубә вә бу кими шейләрин әксәриййәти һеч шүбһә йох ки, бирәр рәмз вә символдур. Ашыганә шәрг дастанларындакы: «Әзра, Лейли вә Ширин кими көзәл сурәтләри дә шаирин әсәрләриндә—«һүсн-мүтләг»ин бирәр символу олараг, алынмышдыр:

> «Һәгдү Мәчнунә гылын тә'нә вәли инсафа
> Ону диванә гылан һәгдү нә Лейла-Лейла»[2].

Нәбати, аллаһы ахтаран суфи ашыгларындан иди. Шеирләринин ерби-ер тәсәввүф руһу илә ашыланмыш олмасындан өзүнүн һал вә һәрәкәтләриндән суфи мәшрәб бир дәрвиш олдуғу көрүлүр. Лакин о, Дәрвишлийи диләнчилийә василәэдәнләрин мискинлийинә дүшмәз, бәлкә тәб'и-шаирәнәсини һөкмдарларын башында доландырыр вә гәзәйә боюн вермәзди. Аллаһ илә эйниййәт вә варлығыны үлуһиййәтдә йох эдәнләрдән олдуғу үчүн, өзүнүн, мәнәвиййәт мәртәбәләриндә ән үлви бир мәгам тутдуғуна, мәһлийинин нәчабәт вә гүдсиййәтинә бүтүн вичданилә инанмышды. Шеирләриндәки вүгар, әзәмәт, гүрур вә фәхарәт һиссләри дә бурадан доғмушдур. Суфи «вүсләт»и, шеирләринин әсас руһуну тәшкил эдир.

Нәбатийә көрә, «вүсләт» анчаг эшг йолу илә мүмкүн ола билир. Ялныз эшг илә долу гәлб каинатын сирләрини кешф эдәр; анчаг эшги-илаһи илә мәст олмушлар, әсрар хилгәт пәрдәсинин өтәсини көрүр вә һәггә васил олурлар. Енә Нәбатийә көрә гейри-сабит вә яланчы эшг бу ишдә карә кәлмәз. Бурада мөһкәм бир ирадә вә сарсылмаз бир гәлб лазымдыр. Эшг йолуна гәдәм гоян ашыг чаныны бәлаләрә сүпәр эдиб «бутәйи-ихласда гәлб миси» әридәрәк «иксири-эшг илә» ону саф этмәлидир. Бундан сонра дүня әһтирасларындан тамамилә узаглашараг, «гәмкәдәйи-иззәтә тәб'ини мөтад» гылмалыдыр. Бу имтаһанлардан сонра, «вәһдәт» шәрабындан бир чам ичиб үрәфа даирәсинә дахил олдуғда, эшг тилсиминин гыфылы ачылар; бу заман «фәна» йолунда олан ашыга бирчә тәвәккүл кифайәтдир, бу шәртилә ки, эшгиндә мүстәһкәм олсун».

Нәбати эшги-мәчази йолуну тутдугдан сонра, бир тәрәфдән «вүсал» үмүдү илә нәш'әләнирдисә, о бири тәрәфдән бу йолун ниһайәтсиз

[1] Нәбати диванчасы—сәһ. 1.
[2] Енә орада, сәһ. 7.

дәрәчәдә чәтин вә тәһлүкәли олдуғуну дүшүндүкчә, ону ховф вә гәм басырды. Белә дәгигәләрдә, санки өзүнү учсуз-бучагсыз вә тәлатүмлү бир дәниздә гәрг олачағыны һисс эдирди.

«Сәнсиз эй көнүл, көнлүмүн бир дәм гәрары йохду, йох.
Сәндән өзкә нейләсин, бир гәмкүсары йохду-йох.
Дәрди-һичрин чарәсини чәнд билдим сәбр имиш
Нейләйим, биллаһ, бу дәрянын кәнары йохду-йох».

Кетдийи йолун ниһайәтинә иришә биләчәйинә шүбһә эдән шаир, бә'зән:

«Я рәбб, көрәсән ләвһә языб катиби-гүдрәт
Ким васлә етим мән?»

—дейә суал гаршысында ачиз галыр, бә'зән исә:

«Бу әрсәйи-хунхардә дәм вурма Нәбати,
Ол сакиту самит,
Куя сәнә кешф олмайыб әһвали-әнәлһәг
Сән билмәдин әлһәг»,

Сәтрләрини язараг мәгсәдә наил олмадығындан шикайәтләнирди. Лакин буна бахмараг, о «вүсал»дан әлини үзмәйирди, енә дә «талиби-дидар»ә йүйүрүрдү:

Ләнтәрани бир әчәб сөздү, әкәр ашигсән
Мәнә бах, Турә йүйүр, -талиби-дидар ол.
Сал әсаны ерә, нә'ләйини аягындан ерә ат,
Етәсән таки, тәчәллайә, сәбукбар ол»[1].

Нәбати эшг сәһрасында мәшәггәт вә чәтинликләрә раст кәлдийи заман, пир-муганә мүрачиәт эдәрәк, гәлбинин эшг илә нурланмасыны ондан истәйир. Руһани зөвгинин ичиндә «гәм күнләрини» сагидән алдығы шәраб илә унудур.

Шәраб гәдәһини, йәс вә әләмә гаршы, руһу мүдафиә эдән бир сәдд кими алыр вә гәлбиндән гәм пасыны изалә эдир. Шаирә көрә шәрабын мина гәдәһи әлдән бурахылырса һәр шейи йыған гәм сели инсаны сүрүкләйиб апарар. Она көрә дә сагийә мүрачиәтиндә дейир ки: эй саги мәни шәрабдан мән' этмә, зира һаким-гүдрәт әзәлиййәтдә мәним торпағымы саф шәраб илә йоғурмушдур. Шаир шәрабы үлви бир эшг, даһа доғрусу аллаһ эшги мә'насында алмышдыр. Онун тәрәннүм этдийи бадә «тимсалы» вә мәчазидир, ичилән мадди үзүм шәрабы дейилдир. Нәбатинин нәзәриндә: «Хәрабат» (мейханә) мүгәддәс бир ердир; әдәб шәртләринә рәайәт олунмадыгча ораяа кирилмәз; ораның сакинләри үлуһиййәтә мәһрәм оланлардыр; Үлуһиййәт гапысы һәр кәсин үзүнә ачыгдыр, онун лүтф вә эһсаны һәр кәсә шамилдир, лакин ора анчаг «екрәнк» оланлар кирә биләр».

Ханәкаһ, мәсчид, кәлисә, дейр вә Кәбә арасында Нәбати һеч бир фәрг көрмәйир, һәр ер онун нәзәриндә эшг эвидир. Мәсчид вә мейханәдән гәрәзи «ярын вүсалы»дыр. Мей гәдәһиндә «рухиары» көрүр. Көзәлин тәсвириндән дә мәгсәд «о»дур. Ялныз «вәһдәт» шәраби шаирин тәб'ини илһамә кәтирир вә ону сәмалара ганадландырыр:

«Сагия, сәнсиз олмушам бимар,
Нә энисим, нә гәмкүсарым вар.
Үзүлүб сәбрү ихтияр әлдән,
Түкәниб чисмдән гәрару-мәдар.

[1] Нәбати диванчасы—сәһ. 63.

Азалыб зөвг, шөвгү табутәван,
Чохалыб дәрдү мөһнәтү тимар.
Эйлә бир чам илә мәни сәрмәст,
Гыл мәни рәхш түнди-эшгә сәвар.
Та эдим дүрри-нәзми хошаб,
Ше'ри-мөвзуни көвһәри-шәһвир.
Сәтһи әфлакә бир чалым шәһпәр
Чәрхи-хәзрайә бир олум дәввар»[1].

Нәбати бүтүн шеирләрини белә, эшгин, илһамилә, һисс вә хәял зәнкинлийилә яратмышдыр. Дәрин хәялат, романтик һәсрәтләр, үлфәт арзулары, чанаи тәсвирләри шеиринин әсас хүсусиййәтини тәшкил эдир. Лакин чанан тәсвирләри онда чох заман пантеист дүня көрүшү кисвәсинә кейдирилир.

«һәггә арифи васил этмәйә,
Бир додаглары күлшәкәр кәрәк»

мисраләрини язан шаир, көзәли «һәггә васил» олмаг үчүн бир васитә олараг алыр.

һәгиги ахтарышында суфи тәригәт салики олараг рәгс, сима, хәлвәтә әйләшмәк, чәззибати-илаһиййә вә башга тәригәт гайда вә ән'әнәләринә мүрачиәт этмишдир. Бир тәригәт башчысы кими мәсләкинә узун мүддәт давам эдәрәк, һәгги ахтармыш, фәгәт сонралар бунун әсассыз олдуғуну дүшүнмүш вә ондан әл чәкмишдир. Нәбати мүтәфәккир шаир олараг каинатын кизлин сирләрини, аллаһын зат вә маһиййәтини кешф вә һәлл этмәк истәйирди. Намүтәнаһи бошлуглар ичәрисиндә һей'әти-үмумиййәсилә дөнүб долашан каинатын, мүтәмадиййән топланыб дағылмагда олан мөвчудатын һарадан доғулдуғуну, һарая кетдийини вә бунларын нә кими бир гүввә тәрәфиндән ярандығыны о, даима дүшүнүрдү. Бу чәтин фәлсәфи мүәммалар гаршысында әглинин күчсүзлүйүнү һисс эдән шаирдә кетдикчә шүбһә вә тәрәддүдләр чохалырды. О, бу заман һәр шейи, шүбһә алтына алыр, һеч бир шейә инанмайыр. Шаирин мүтәрәддид вә мүтәһәййир руһуну мөвчуд фәлсәфи әгидәләрин, дини мәзһәб вә тәригәтләрин һеч бири тә'мин эдә билмәйир.

Дәрин фикри бөһран кечирән шаир бу заман «Ләнкәм» ше'рини языр.

«Нә һүлулийәм, нә дәһри, нә кәнарийәм, нә бәһри.
Нә рийязийәм, нә чәбри, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм»[2]».

*

Нә Иранийәм, нә Руми, нә сәһарийәм, нә ләвми
Нә гәрибәмү, нә буни, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

*

Нә зикафәмү, нә әзнун, нә әзин дү һәрф бийрун,
Нә Чобанийәм, нә Мәчнун, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм!

*

Нә Нәбатийәм, нә бәнки, нә мүсәллийәм, нә чәнки,
Нә мәчусу, нә фирәнки, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм».

—дейә Шәргдәки бүтүн дини вә фәлсәфи мәсләк вә тәригәтләри рәдд эдир.

Шүбһә вә тәрәддүдләр ичәрисиндән чыха билмәйән шаир «дүнядә һеч бир шей дәрк эдә билмәдим вә буну билмәк дә мүмкүн дейилдир» гәрарына кәлир.

[1] Нәбати диванчасы—Тәбриз, 1318, сәһ. 151.

Нәбати, һәятынын сон дөврүндә эйнилә, белә бир дүня көрүшүнә малик иди. О инди артыг, нә ислам дининин дүшүндүйү «Күлли каннаты ярадан Халиги-ектайә», нә онун пейғәмбәринә, нә һаггында вахтилә парлаг гәсидәләр яздығы «Лафәта-илла»йә (Әлийә) нә дә, һәгиги ашығы олуб илләрчә «вүсалы» уғрунда чырпындығы «Вүчуд-мүтләг»ә инанырды. О, бунларын һамысындан әл чәкмишди. Лакин о, бүтүн бу фәлсәфи вә дини мәзһәбләри, бир атеист олараг, пуч вә әфсанә сайдығы үчүн дейил, бәлкә әсл маһиййәтләрини дәрк эдә билмәдийи вә фәлсәфи бир бөһран кечирдийи үчүн тәрк этмишди. Шаир, өзүнүн фикри бөһранларыны вә агностик дүня көрүшүнү «нәдир» рәдифли гәзәлиндә даһа айдын вә габарыг бир сурәтдә дәрин, сәмими шаирлик һиссилә ифадә этмишдир.

Эйлә мәстәм билмирәм ким мей нәдир, мина нәдир,
Күл нәдир, булбул нәдир, сүнбүл нәдир, сәһра нәдир.

❦

Од дутуб чаным сәрасәр, янды амма билмәдим,
Дил нәдир, дилбәр нәдир, башымда бу севда нәдир.

❦

Билмәдим өмрүмдә һеч бир куфру иман һансыдыр,
Әһмәди-Мәһмуд кимдир, Мусийү Иса нәдир.

❦

Шаһбази-өвчи-вәһдәт, ваһиду һәййү гәдим,
Халиги-әрзү сәма, ол фәрду биһәмта нәдир.

❦

Сәдри-эйвани чәлаләт, шәм'и-бәзми-каинат,
Афитаби-әрши-иззәт «Лафәта-илла» нәдир.

❦

Етди өмрүн ахирә, сән бир Нәбати билмәдин
Кимди бу көздән бахан, я дилдә бу куя нәдир».

Бу гәзәлиндә шаир фәлсәфи дүня бахышына гәти екун вурур. «Шаһбази-өвчи-вәһдәт, ваһиду һәййү гәдим» онун үчүн билинмәмиш, мүбһәм вә гаранлыг галыр. О бурада нөгтәни гоюб даяныр, даһа ирәли кетмәйир, чүнкү «буну билмәйи намүмкүн» э'лан эдир. Беләликлә Нәбатинин фикри инкишаф йолу: халис ислам э'тигадындан «вәһдәт-вүчуд»а, орадан да агностицизмә кечмәкдән ибарәт көрүлүр.

Суфи «вүсал»ынын намүмкүн олдуғуну дүшүнән шаир бәрк мүтәәссир олмуш вә өмрүнүн ахыр илләрини дәрин фикри зиддиййәт вә бүрһанлар ичәрисиндә кечирәрәк дүнядан бәдбин вә накам кетмишдир.

Нәбатидә белә бир руһи вә фикри вәзиййәтин ярaнмасы, әлбәттә сәбәбсиз дейилдир. Бунун мүәййән ичтимаи вә тарихи сәбәбләри вардыр. Вахтилә әсринин ән габагчыл вә мүтәрәгги идеясы олараг Шәмс Тәбризи, Моллайи Руми, Һафиз кими нәһәнк мүтәфәккир шаирләри етишдирән Нәсими вә Фүзулиләри илһамә кәтирән «вәһдәт-вүчуд» фәлсәфи чәрәян артыг XIX әсрдә сон дөврүнү яшайыр вә кетдикчә әһәмиййәтини итирирди.

❦

Нәбати, истәр классик вә истәрсә халг ше'ри үслубунда вүчуда кәтирдийи шеирләрилә, дөврүнүн ән нүфузлу вә шөһрәтли шаири олараг етишмиш вә әсәрләрилә әдәбиййат тарихимиздә дәрин бир из бурахмышдыр. Онун шеирләриндән дәрин бир зөвг дуян Ф. Көчәрли шеирләрини «тәбәррүк» адландырмыш вә һаггында бу сәтирләри язмышдыр: «Анчаг мән'нән бири-биринә мүнасибәт олмаян гәзәлләр васитәсилә

һиссиййаты-тәбиййәсиндән вә кәмалати-мәнәвиййәсиндән наши һикмәтаса вә мөчизнүма шеирләр ярaныбдыр. Һәр шеирин, һәр бейтин тәкликдә дәрин мә'насы вар. Һәр бир кәлмәси бөйүк нәсиһәтдир. Тәрз вә кәламда вә шивейи-лисанда о гәдәр һәлавәт вә фәсаһәт вар ки, әһли-һал ону мүталиә этдикдә валеһ олур; дамағы башга бир зөвг илә, вәсфә кәлмәйән бир фейз илә долур»[1].

Ф. Касымзаде

Сейид Абулкасым Набати

РЕЗЮМЕ

Статья состоит из двух частей: в первой разбираются поэтические произведения Набати, как народного поэта, во второй дается анализ его философско-пантеистических взглядов.

Сейид Абулгасым Набати—поэт из Южного Азербайджана. Одаренный крупным талантом, он создал мастерские образцы как классической, так и народно-лирической поэзии. Хотя он многому и учился у своих предшественников, но никому из них не подражал и резко отличался от современников. Газели, мухаммасы (пятистишие), сагиназие, чарпаре (особая форма суфийской поэзии), мустазады и вообще все свои классические стихи он посвящал в основном философским темам, выражая в них свои суфийско-пантеистические взгляды.

Но Набати более известен своими любовными песнями. Широко используя народно-ашугскую поэзию, любовную лирику, частушки, баяты и другие образцы устной народной поэзии, он творил высокохудожественные лирические вещи: гошма, герайлы и тэджниси. В этих стихотворениях он является прямым продолжателем Вагифа.

Из народных песен Набати особенно выделяются „тэджниси", в которых он показал себя большим мастером стиха. В одном из таджнисов слово „көзләр" (глаза) употреблено им в семи значениях.

В классических стихотворениях Набати, как указывалось, выступает поэтом-пантеистом. Примыкал он к суфийской школе Шамс из Тавриза и Джелаладдина Руми. Бурные экстатические порывы, глубокие мысли и тонкий лиризм в пантеистических суфийских стихах Набати сочетаются с музыкальностью слов, рифм и размеров.

Красавица, роза, вино, призыв к наслаждению жизнью у него являются большей частью суфийскими символами. Он вдохновенный суфийский дервиш, стремящийся к „фенафиллаху", т. е. уничтожению своего „я" в „боге", слиянию с ним. Эта основная пантеистическая идея красной нитью проходит через все его газели.

Как суфийский поэт, Набати долго искал бога, воспевал божественную любовь. Но в последние годы жизни он отказался от этой идеи, впал в глубокий пессимизм, отрицал все и стал агностиком.

Стихи Набати, особенно его народно-любовные ашугские песни, нашли широкое распространение как в Южном Азербайджане, так и у нас. Многие поэты из Южного Азербайджана, напр. ардебильские поэты Фикри и Зикри, а из карабахских поэтов Сейид Никари, Ибрагимов, Ханверди и другие долгое время подражали его стихам.

В истории азербайджанской литературы Набати занимает почетное место.

---

1 Ф. Көчәрли—„Азәрбайчан әдәбиййаты материаллары" I чилд, II һиссә, сәһ. 545, Азәрнәшр.

ФӘЛСӘФӘ ТАРИХИ

Үчүнчү гисм*

Гәдим юнан гулдарлыг чәмиййәтинин сүгуту дөврүндәки фәлсәфә

Инди дә, гәдим юнан фәлсәфи фикир инкишафынын үчүнчү вә ахырынчы дөврүндән, йә'ни эллинизм адланан дөврдән бәһс эдәк. Эллинизм дөврү, гәдим юнан гулдарлыг чәмиййәтинин сүгуту вә Юнаныстанын милли инграсы дөврүндән ибарәтдир. Бу һадисә бизим тарихдән әввәл тәхминән IV-II әсрләрә аиддир. Бизим тарихдән әввәл 338-чи илдә Һеронея шәһәри яхынлығындакы вурушмаларда Юнаныстанын мәғлубиййәти онун ичтимаи-сияси вә игтисади истиглалиййәтинә мәһв эдичи бир зәрбә эндирмиш олду. Һабелә бизим тарихдән әввәл 321-чи илдә Юнаныстан үчүн мүвәффәгиййәтлә битмәйән Ламия мүһарибәси Афинада демократиянын сүгутуна сәбәб олду. Афинанын ардынча Спарта да һәят сәһнәсиндән чәкилмәли олду, һалбуки Пелопоннес мүһарибәсиндәки гәләбә Спартая чох бөйүк гурбанлара тамам олмушду. Харичи мүдахиләләрин тәзйиги вә өлкәнин дахилиндә шиддәтли дәрәчәдә кәскинләшмәкдә олан зиддиййәтләр нәтичәсиндә Юнаныстан дөвләтләри, ядәллиләрин кәлир мәнбәинә вә онларын мүбаризә мейданына дөнмүшдү. Македониянын ағалығы Рома сиаһынын күчү илә мәһв эдилдикдән вә Ахея әяләти (бизим тарихдән әввәл 146-чы илдә) Ромая илһаг олундугдан сонра, Юнаныстан истиглалиййәтинин сон әламәти дә силинмиш олду.

Лакин Македония фүтуһаты, Юнаныстаны барбарлардан айыран сәрһәддләри дағытдыгдан сонра, Юнаныстанын Шәрг халглары илә вә харичи өлкәләрлә кениш игтисади, ичтимаи вә мәдәни әлагә сахламасына сәбәб олду. Космополитизм, милли мәһдудиййәти әвәз этди. Фырылдагчы, түлүкү вә ачкөз мөһтәкирләрлә, даһа доғрусу сойғунчуларла янашы олараг элми тәдгигатчылар да мейдана чыхмаға башлады. Һәркаһ сәнае вә тичарәт әмәлийяты үчүн кениш мейдан ачылды исә, мүхтәлиф саһәләрдәки кәшфләрә, элмә олан шөвг вә мараг да артмыш олду.

Македониялы Искәндәрин (Александр Македонскинин) Шәргә этдийи әзәмәтли йүрүшүндә ону мүшайиәт эдән фырылдагчылар вә тачирләр ичәрисиндә элм аләминин нүмайәндәләри олан тарихчиләр, кеологлар, тәбиәтшүнаслар да вар иди. Хәзәр (Каспи) дәнизинин ачыг вә

---

* Ә вәлт „Азәрбайчан ССР ЭА Хәбәрләри"нин 1944-чү ил 5, 6, 7, 8, 12 вә 1945-чи ил 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9 вә 10 чу нөмрәләриндә чап эдилмишдир („Фәлсәфә тарихи"-нин 1-чи чилдиндән тәрчүмә).

я дахили бир дәниз олуб-олмадығыны мүәййән этмәк мәгсәдилә Хәзәр дәнизи саһилләринин тәдгиг эдилмәси тәшәббүсү Македониялы Искәндәрин гәраркаһындан нәш'әт этмишди. Искәндәриййә алимләри вә перипатетикләр ичәрисиндә тарихи вә дәгиг элмләрин тәрәгги этмәси мүшаһидә олунурду.

Лакин бунунла бирликдә Юнаныстанын сияси истиглалиййәтинин мәһв олмасы, юнан мәдәниййәтини сағалмаз дәрәчәдә зәифләтмишди. Вәзиййәтин мөһкәм олмамасы, сәфаләт горхулары вә әһалинин кетдикчә артан йохсуллуғу адамлары шәхси һәят вә шәхси хырда мәнафе мәсәләләринин гайғысында олмаға мәчбур этмишди. Нәзәри билик әвәзинә әхлаг тәблиғи, дүнянын ганунауйғунлуғуну кәшф этмәк әвәзинә, шәкк этмәк әһвал-руһиййәси вә нәһайәт сәтһи эклектизм вә һәр бир дүшүнчә үчүн фәлакәтли олан гаранлыг мистика,—ади һикмәт саһәсинә юварланмыш гәдим аләмә мәхсус фикрин талеи бундан ибарәт олмушдур.

Бизим тарихдән әввәл III әсрин башлангычындан э'тибарән Юнаныстанда бири-биринә мүвази дөрд бөйүк фәлсәфә мәктәби вар иди: Платон (Әфлатун) Академиясы, перипатикләр мәктәби, стоикләр мәктәби вә Эпикур мәктәби. Бу мәктәбләрин инкишаф йоллары башга-башга олса да, тале'ләри эйни иди, йә'ни бу мәктәбләрин һамысы һәят сәһнәсиндән чәкиләрәк, онларын ерини эклектизм тутмушду. Сонралар исә фәлсәфәдә мистик спиритуализм һөкм сүрмәйә башламышды. Ени платончулуг, христианлығын көрпүсү иди.

I ФӘСИЛ

АКАДЕМИКЛӘР

Афинадакы Платон мәктәби Платонун өлүмүндән сонра әсрләр боюдавам этди вә бир сыра инкишаф мәрһәләләри кечирди. Гәдим аләмдән башлаяраг ики академия фәргләндирилирди; бунлардан бириси гәдим академия, о бири исә Аркесилайдан башлаян ени академия иди; бә'зән Аркесилай мәктәбини орта Академия, Карнеады исә ени Академиянын баниси һесаб этмәйи әлверишли билирдиләр.

Платон өлдүкдән сонра гәдим Академияя онун хәләфи олан Спевсипп (бизим тарихдән әввәл 409—339-чу илләрә яхын) башчылыг этмишдир. Спевсипп Академияны сәккиз ил идарә этдикдән сонра онун еринә Академияя 25 ил башчылыг эдән Халкедонлу Ксенократ (бизим тарихдән әввәл 395—314-чү илләр) кечди. Хүсуси мәктәб тә'сис эдән даһи Аристотелдән башга, Платонун достлары вә шакирдләри арасында Ксенократ илә яшыд олан Понтлу Һераклид вә Книдли Евдокс көркәмли бир мөвге тутурдулар. Ксенократдан сонра мәктәбин рәһбәрлийинә Афиналы Полемон (бизим тарихдән әввәл 314—270-чи илләр) кечди. Полемондан сонра мәктәбин рәһбәрлийинә онун шакирди вә досту олан Афиналы Кратес (бизим тарихдән әввәл 270—264-чү илләр) кечди.

Гәдим Академиянын чохлу нүмайәндәсинин әсәрләриндән анчаг азачыг парчалар галмышдыр.

Гәдим Академия әсасән Платонун сон фәалиййәт дөврләриндә она гошулмушдур. Платонун илк мәсләкдашлары онун нәзәриййәсини мүәййән шәклә салыб, шәрһ этмәк уғрунда чалышмышлар. Платонун фәлсәфәсиндәки диалектика үнсүрләринә мәһәл гоймаян гәдим академикләр әсас фикирләрини рәгәмләрин пифагорчу мистика руһунда тәдгигинә вә шәрһ эдилмәсинә вермишләр. Лакин айры-айры элмләр са-

һәсиндә, хүсусән риязиййат вә астрономия элмләри саһәсиндә гәдим академикләрин бә'зи хидмәти вардыр.

Биринчи Академияда әхлаг нәзәриййәси, мүһүмм әламәтләри э'тибарилә, «Ганунлар» әсәриндә шәрһ эдилдийи кими, Платонун әхлаг нәзәриййәсиндән фәргли дейилдир.

Спевсипп биликләри мүәййән системә салмаға сә'й эдирди: «о, биринчи олараг, элмләрдәки үмуми мәсәләйә вә онларын әлагәсинә фикир вермишдир»[1].

Спевсипп, Платонун нәзәриййәсиндәки тәфәккүрлә дуйғу арасында әмәлә кәлмиш учуруму рәдд этмәйә чалышырды. Спевсипп играр эдирди ки, әглән дәрк эдилән шейләрин мигясы «элми тәфәккүрдән», һиссән дәрк эдилән шейләрин мигясы исә «элми гаврайышдан» ибарәтдир; бу гаврайыш «һәгигәтлә әлагәдардыр вә ағыла уйғундур»[2]. Тәмрин, «сәнәт» васитәсилә һисс органлары шейләр арасындакы фәргләри сәһвсиз олараг гаврая биләр. Мәсәлән, мусигишүнасын гаврайышы хүсусиййәти онун аһәнкдарлыг вә аһәнксизлик һаггындакы гаврайышынын хүсусилә айдын вә дәгиг олмасындадыр, бу исә нәзәриййә әсасында гөрәмишдир, тәбиәтдән төрәмәмишдир»[3].

Спевсипп, Платон нәзәриййәсинин антоложи һиссәсинин бә'зи ерләрини дә дәйишиб она әлавәләр этмишдир. Платонун нәзәриййәсиндә ваһид илә хейир эйниләшдирилдийи һалда Спевсипп бу мәфһумлары бири-бириндән фәргләндирир. Хейир әсас бир мәсәлә ола билмәз; мәсәлән, һейванлар вә биткиләр әввәлчә дейил, ахырда камилләширләр[4]. Спевсипп һәмчинин белә бир мүлаһизәйә әсасланмышдыр ки, ваһидлә хейри эйниләшдирдикдә бир чох шейин нәшр олдуғуну гәбул этмәк лазым кәләрди[5]. Спевсипп башланғычлары айырмаг үчүн һәмин фикрини инкишаф этдирәрәк, ағылы ваһиддән вә хейирдән айырыр вә ону, йә'ни ағылы дүня руһу илә вә пифагорчуларын мәркәзи оду илә эйниләшдирир[6].

Беләликлә Спевсипп нәзәриййәсиндә, Аристотелин формал (ваһид), мәгсәдли (хейир) вә һәрәкәт эдичи (ағыл) сәбәбләр нәзәриййәсинин әламәтләри көрүнмәкдәдир.

Спевсипп, формал (ваһид) башланғычла бирликдә мадди (әксәр) принципи дә ирәли сүрмүшдүр. О, ваһидлә әксәрин бирләшмәсиндән рәгәмләр һасил эдир вә бу рәгәмләри Платон идеясы әвәзинә гоюрду[7]. Спевсипп шейләри фәргләндирмәк, онлары шүурдан харич олан хүсуси маһиййәтләрә чевирирди.

Платон («бир сыра маһиййәт көстәрдийи һалда»), Спевсипп маһиййәтләрин хейли чох олдуғуну играр эдирди.

Спевсипп бир сыра варлыг һаггында бәһс эдәркән, мүчәррәд варлығы даһа ибтидаи вә садә һесаб эдирди; даһа конкрет варлығы исә даһа сонракы вә даһа йүксәк варлыг кими гәбул эдирди.

Спевсипп, варлығын бу дәрәчәләриндә, шейләрин һәр бир групунда, бири-биринин эйни олмаян, лакин бири-биринә уйғун олан хүсуси башланғычлары («рәгәмләрдә башга чүр, кәмиййәтләрдә башга чүр, руһда да башга чүр») фәргләндирмишдир[8].

[1] Диоген Лаэрц, IV.
[2] Секст-Эмпирик. Adv. math. YII, 145.
[3] Енә орада, YII, 1 6
[4] Бах: Аристотел Метафизика, XII, 1072, в 30.
[5] Енә орада, XIY, 4, 1091, 30.
[6] Бах: Цицерон, De nat. deor I, 13, 3?.
[7] Бах: Аристотел, Метафизика, XIII, 1080, в. 11.
[8] Бах: Аристотел, Метафизика, YII, 2, 1028, в. 19.

Бу академикин рә'йинә көрә руһ, әдәдлә уйғунчасына ифадә олунан бир вүс'әтдир, санки йүксәк риязи вә һәндәси бир ваһидәтдир[1].

Спевсиппдән сонра Академияя, гәдим Академиянын ән сәчиййәви нүмайәндәси олан Ксенократ рәһбәрлик этмишдир. Ксенократ, Платонун анчаг гейд этмиш олдуғу фәлсәфәнин үч һиссәсини айдын сурәтдә фәргләндирирди. Бунлардан биринчиси (мәнтиг вә идрак нәзәриййәсини эһтива эдән) диалектика, икинчиси физика (натурфәлсәфә), үчүнчүсү исә әхлаг нәзәриййәси иди. Бунларын үч нөв маһиййәт фәргләринә, йә'ни әглән дәрк эдилмә, һиссән дәрк эдилмә вә тәсәввүр эдилмә маһиййәтләринә мувафиг олараг Ксенократ идракын үч нөвүнү мүәййән этмишди: тәфәккүр, гаврайыш вә тәсәввүр[2]. Һәм дә Платонун («Дөвләт») әсәриндәки фикринә экс олараг Ксенократ әгли идрак мәсәләсиндә йүксәк (диалектик) идракла, ашағы (риязи) идрак арасында фәрг гоймамышдыр. Ксенократ дейир ки, тәфәккүр, сәма (көй) саһәсиндән о тәрәфә олан шейә доғру йөнәлир, гаврайыш сәмада олан шейләрлә мүнасибәтлидир, тәсәввүр орта бир мөвге тутур, йә'ни көзлә һисс вә сейр эдилән сәманын өзү илә мүнасибәтлидир, астрономияда исә тәфәккүрүн мөвзууна чеврилир.

Ксенократа көрә, сабит идеялар, йә'ни рәгәмләр (шейләрин «тимсаллары») илә дәйишкән һисси аләм арасында орта мөвге тутан тәркиб һиссә, дүня руһундан ибарәтдир; Ксенократ бу дүня руһуну «мүстәгилл һәрәкәт эдән рәгәм»[3] кими тә'йин эдирди; фәрди руһлар да бу чүмләдән һесаб эдилирди.

Ксенократа көрә Ер үзүндә илаһи гүввәләр көк салмышдыр. Ксенократ өз космолокиясында, дүня руһунун камилдән даһа аз камиллийә доғру кедән һәят дәрәчәләрини көстәрмәйә чалышырды. Һәм дә о, нәинки ялныз сәманы вә улдузлары (көрүнмәкдә олан сәккиз Олимп аллаһыны), һәтта үнсүрләри дә илаһиләшдирирди. Ксенократ, пифагорчу Филолайын ардынча беш үнсүрү: эфир, од, һава, су вә торпағы гәбул эдир вә онлара камиллийин азалма дәрәчәләриндә ер верирди.

Платонун изи илә кедәрәк Ксенократ демонлар һаггында уйдурма бир нәзәриййә дә ирәли сүрмүшдүр. О, играр эдирди ки, демонлар бир вүчуд олараг мөвчуддурлар вә аллаһларла инсанлар арасында орта бир мөвге тутараг, онларын бири-бирилә әлагә сахламаларына ярдым эдирләр[4]. Ксенократ дүняда шәрр ишләри ачығлы демонлардан көрүр.

Ксенократа көрә, инсан һәятынын вәзифәси руһу, һиссиййат әсарәтиндән хилас этмәкдән ибарәтдир: «илаһи» башланғыч, титаник башланғыча галиб кәлмәлидир. Ксенократын фикринчә бүтүн шейләр үч група бөлүнүр: 1) хейир, 2) шәрр, 3) нә хейир, нә дә шәрр[5]. Биринчийә аид олан бунлардыр: а) руһани не'мәтләр, б) чисмани не'мәтләр, в) заһири не'мәтләр (сәрвәт, шәрәф вә и. а.) Ксенократ, сәадәтә наил олмагда руһани не'мәтләрә, йә'ни хейрхаһлыға вә шәрәфә әсас ер верир, заһири вә чисмани не'мәтләрә исә йүксәк гиймәт вермир. Лакин Ксенократ там вә әсл сәадәт үчүн заһири вә чисмани не'мәтләрин бә'зи әһәмиййәтини инкар этмирди вә буну әсл сәадәт үчүн әсас сәбәб олмаса да, һәр һалда «көмәкчи сәбәб» һесаб эдирди. Ксенократ, Аристотелә экс олараг играр эдирди ки, сәадәт үчүн ялныз тәкчә нәзәри һикмәт кифайәт этмәз, ону тәчрүби һикмәт илә тамамламаг лазымдыр[6].

[1] Бах: Стобей, Ecl., I, 1. Плутарх, De anim, procreatione, 22.
[2] Бах: Секст-Эмпирик, Adv. math. VII, 147.
[3] Плутарх, De anim, proc, p, 1012 d.
[4] Бах: Плутарх. De Js Id, et Osiris, 26 d.
[5] Секст-Эмпирик, Adv. math. XI, 4.
[6] Бах: Климент; Stromata II, 369.

Истәр Спевсипп, истәрсә дә Ксенократ өз мүәллимләри олан Понтлу **Һ е р а к л и д и н** вә Книдли **Е в д о к с у н** фикирләринә әсасландыгларындан, онлары платончулар чәркәсинә дахил этмәк чәтиндир.

Һераклидә көрә, бүтүн шейләрин әсасыны ән кичичик, һәм дә бөлүнмәйән чисимләр тәшкил эдир. Һераклид пифагорчу нәзәриййәнин тә'сиринә гапылмышды; бу нәзәриййәнин ән көркәмли нүмайәндәси **Э к ф а н т** иди.

Һераклид өз нәзәриййәсини, сөвт (акустика) бәһсиндән һасил этдийи мүлаһизәләрлә мөһкәмләндирирди. О, дейирди ки, һәр бир сәс, бир сыра айры-айры тәканлардан әмәлә кәлир; бизим эшидиб гаврама габилиййәтимизин зәифлийиндән, чохлу тәканлар бир сәсә гарышмыш олур. Эләчә дә бизә гейри-сабит кими көрүнән чисм, әсл һәгигәтдә сабит үнсүрләрдән ибарәтдир[1].

Платонун мейдана атдығы мәшһур мәсәләни, йә'ни: («Бәрабәр вә низамә салынмыш һәрәкәтләрин нә кими фәрзиййәләрини элә ифадә этмәк лазымдыр ки, онларын нәтичәләри һадисәләрә зидд олмасын»)[2] —мәсәләсини Һераклид һәлл эдәрәк **а с т р о н о м и я** саһәсиндә бөйүк мүвәффәгиййәтә наил олмушду. О, дейирди ки, Ер өз меһвәри әтрафында һәрләнир, сабит улдузлардан ибарәт олан сәма исә һәрәкәтсиздир. Һераклид һәлә һелиоцентрик системә кәлиб чатмадан, Үтарид (Меркури) вә Зөһрә (Венера) сәйярәләринин Күнәш әтрафында һәрләндийини сөйләйәрәк, һәмин системә яхынлашмышды.

Улдузлар, аләмин чисимләридир; бунлар, шар кими тәсәввүр этдийимиз Ерә охшайырлар,

Һераклидин бу кими элми тәфәккүр үнсүрләри, хәял вә уйдурмаларла говушмушду. Мәсәлән, Һераклид играр эдирди ки, атомлар, каинатда илаһи бир ағлин тә'сирилә әмәлә кәлмишләр. Һераклидин руһлар һаггындакы нәзәриййәси дә хүлйәвидир: руһлар күя парлаг эфир маддәсиндән ибарәтдир вә Ер чисимләри дахилинә кирмәздән әввәл Кәһкәшанда олмушлар.

Книдли Евдокс, Платондан даһа узагда дурмушдур. Евдоксун камил яшда олмасы дөврү, бизим тарихдән әввәл 367-чи илә дүшүр. Евдокс һаглы олараг играр эдирди ки, трансцендент идеялар, һиссән дәрк эдилән шейләрин кейфиййәтләрини изаһ этмәкдән ачиздир. Евдокс бу кими фикирләри илә дә Анаксагорун һомеомерләр* һаггындакы нәзәриййәсинин енидән чанландырырды[3].

Евдокс, Платона әкс олараг зөвгү, йүксәк сәадәт кими ирәли сүрүрдү. Евдоксун нәзәриййәсиндә бүтүн варлыглар тәәссүрдән узаг олараг, зөвгә тәшнүглүдүрләр.

Академия **П о л е м о н у н** рәһбәрлийиндән э'тибарән мистик мүчәррәд нәзәриййәләрдән кетдикчә даһа чох узаглашыр вә демәк олар ки, анчаг әхлаг мәсәләләри илә мәшғул олурду. Полемон играр эдирди ки, тәчрүбә диалектик нәзәриййәләрдән даһа әфсәлдир[4]. Полемонун фикринчә йүксәк сәадәт, тәбиәтә уйғун олан һәятдан, йә'ни хейрхаһлыга әсасланараг тәбиәт не'мәтләриндән файдаланмагдан ибарәтдир»[5].

---

[1] Бах: **С и м п л и ц и**, In Aristotelis De coelo, 119,

* Һомеомерләр—шейләрин, бир-бирининин эйни олан һиссәләри демәкдир (**М ү т ә р ч и м**).

[2] **П о р ф и р и**, In Ptolemaei Harmonica

[3] Бах: **А р и с т о т е л**, Метафизика, I, 9, 991 a 14.

[4] Бах: **Д и о г е н Л а э р ц и**, IY, 18.

[5] Бах: **Ц и ц е р о н**, De fin, II, 11.

Полемонун шакирди, Киликия вилайәтинин Сол шәһәриндән олан вә өз мүәллиминдән әввәл вәфат эдән Крантору («Тәәссүр») адлы әсәри, «тәсәлилләр»— "consolationes" әсәрини тәртиб эдәнләр үчүн тәглид нүмунәси олмушдур. Крантор дейирди ки, биринчи ери хейрхаһлыг, икинчи ери сәһәт, үчүнчү ери зөвг, дөрдүнчү ери исә сәрвәт тутур. Крантор, Кин мәктәби нәзәриййәчиләринә хас олан һиссиййәтсизлийин тәблиғи әлейһинә чыхараг, һиссиййәтын мө'тәдиллийини мүдафиә эдирди. Крантора көрә, һиссиййәт тәбиәт тәрәфиндән бизим вүчудумуза дахил эдилмишдир; ону сөндүрүб өлдүрмәк дейил, анчаг габағыны алмаг лазымдыр.

Аркесилай дөврүндән башлаяраг Академия **с к е п т и ц и з м** йолуна гәдәм басмышдыр.

А р к е с и л а й (тарихимиздән әввәл 315—240-чы илләр), стоикләр[1] әлейһинә инадлы вә амансыз мүбаризә этмишдир. Аркесилай стоикләрин һәгигәтин мигясы һаггындакы нәзәриййәсини бәрбад этмәйә чалышырды. Стоикләр һәгигәтин мигясыны «каталептик (гаврайычы) тәсәввүр» адланан тәсәввүрдә көрүрдүләр. Бу тәсәввүрләр айдын шәкилдә олдугларына көрә дә ағлын «тәгдирини», «играрыны» кәсб эдирләр.

Аркесилайын рә'йинчә һеч бир каталептик тәсәввүрләр йохдур; һәгиги вә алдадычы тәсәввүрләр арасында фәрг йохдур. Алдадычы тәсәввүрләр, һәгиги тәсәввүрләр гәдәр айдын вә инандырычы ола биләрләр.

Һәркаһ һиссләримиз бизи алдадырса, о заман ағыл да һәгигәтә вара билмир[2]. Стоикләрин ардынча Аркесилай ағылы, һисси мә'луматдан нәтичәләр чыхаран габилиййәт һесаб эдирди. Буна көрә дә һиссләримизин билдирдийинә шәкк кәтирмәк, ағлын билдирдикләринә дә шәкк кәтирмәйә сәбәб ола биләрди.

Бурадан да Аркесилайын дедикләриндән белә чыхыр ки, ағыллы адам «һөкмләрдән чәкинмәлидир». Һәркаһ каталептик һөкмләр йохдурса, һәркаһ доғру вә ялан арасында фәрг силинирсә, һәркаһ э'тимад вә доғрулуғун суб'ектив һисси һәлә кәрчәклийи тә'мин этмирсә, о заман ағыллы адам белә бир дилемма гаршысында, йә'ни ики мүмкүн нәтичә чыхармаг мәчбуриййәтиндә галачагдыр: я авам чамаат ардынча дүшүб анчаг «рә'й» билдирмәклә мәшғул олмалы, я да «тәгдирдән» чәкинмәлидир. Аркесилайын фикринә көрә философ икинчи йолу сечмәлидир.

Аркесилай өз рәгибләри гаршысында күзәштә кедәрәк әхлагын **т ә ч р ү б и м и г я с ы н ы** играр эдирди. Онун фикринчә, һәр бир һәрәкәт «сәмәрәли эһтимала» әсасланмалыдыр; хейир вә шәрдән һансынын яхшы олдуғуну тә'йин этмәк вә сәадәтә наил олмаг үчүн һәмин сәмәрәли эһтимал кифайәт эдәчәкдир.

Аркесилайын хәләфләри бунлардыр: Лакид, Телекл, Евандр вә киренәлы Карнеадын (тарихимиздән әввәл 214—129-чу илләрә яхын) мүәллими олан Һегесин.

К а р н е а д белә бир үмуми мүддәада булунурду ки, һәгигәтин мигясы йохдур; ағыл, һисс вә тәсәввүр бизи алдадыр[3]. Аркесилай кими Карнеад да өз дәлилләринин бүтүн күчүнү стоикләрин «каталептик тәсәввүр» мүддәасы әлейһинә чевирмишди.

Элә бир һәгиги тәсәввүр йохдур ки, башга бир тәсәввүрү мәсәлән, алдадычы тәсәввүрү, һәм дә биринчидән һеч дә фәргли олмаян тәсәв-

---

[1] Стоицизмдән бәһс эдилән IV фәслә бахмалы.

[2] Бах: **Ц и ц е р о н**, De orat. III, XVIII, 67.

[3] Бах: **С е к с т-Э м п и р и к**, Adv. math, VII, 159.

вүрү она гаршы гоймаг мүмкүн олмасын, бу мүддәа Карнеадын «дәлилләринин дамарыдыр».

Һиссләр үмумиййәтлә бизи алдадыр (бизә элә кәлир ки, суюн ичәрисиндә олан авар ики парчадыр, дөрд күнчлү гала узагдан бизә кирдә шәкилдә көрүнүр, бизә элә кәлир ки, күнәш кичик бир чисмдир һалбуки о, Ердән бир чох дәфә бөйүкдүр). Биз ән яхшы һалда һиссләримизин сәһвләринин әсасыны ачыб, көстәрә биләрик, лакин һиссләримизин вердийи мә'луматын һәгигилийини исбат эдә билмәрик[1]. Дейилдийи кими, һәркәһ инчәсәнәт һиссләрә көмәйә гошурса (рәссам, бизим сезмәдийимиз рәнкләрин ән инчә хүсусиййәтләрини көрүрсә), о заман һисс органларынын тәмрин зәрурәти идрак үчүн онларын зәиф вә кифайәтсиз олдуғуну көстәрир[2].

Карнеад белә һесаб эдир ки, доғру вә ялан тәсәввүрләрин фәргләндирилмәсинин мүмкүн олмадығы һаггындакы мүддәаларын хүсусилә айдын тәсвири: юху көрмәкдән, гарабасмагдан вә хәялдан һасил эдилән мисаллардан ибарәтдир. Карнеад играр эдирки, юху көрмәк вә саягламаг битдикдән сонра инсан ваһимәнин әсарәтиндә олдуғуна инаныр. Лакин мәсәлә, бурада кечмиши хатырламагдан ибарәт дейилдир; мәсәлә, инсанлар юху көрмәнин вә я гарабасманын дәһшәтләри ағушунда оларкән онларын өз тәсәввүрләринә нә кими мүнасибәт бәсләмәләриндән ибарәтдир. Мәкәр ағылсыз бир адам хәстәлик нәтичәсиндә әмәлә кәлән ваһимә вә гарабасмалардан изтираб чәкмирми?

Бизи һиссләримиз алдатдығы кими, ағыл да алдадыр.

Карнеада көрә «диалектика» ялан вә я доғру мәсәләсиндә мүнсифлик эдә билмәз. «Диалектика сырф заһири бир хүсусиййәтә маликдир вә әслиндә нә һәндәсә, нә физика, нә дә әхлаг мәсәләләрини һәлл этмир. Лакин «диалектика» өз сапәсиндә (һәддләрин шәрт вә тәгсиминдә, силлогизм тәртибиндә) рәдд эдә билмәдийи чәтинликләрә раст кәлир.

Бүтүн бу чәтинликләр Карнеады «һөкмләрдән чәкинмәйә» мәчбур эдир.

Карнеад һәгигәтин шәртсиз играрындан чәкинмәйи төвсийә эдирди; лакин философ, бу вә я башга бир тәсәввүрүн даһа йә'гинлийини зәнн этдикдә, шейләр һаггында өз фикрини сөйләйә биләр[3].

Карнеад йә'гин тәсәввүрләр арасында да фәрг гоюрду. Тәсәввүрләрин бир гисми садәчә олараг йә'гин тәсәввүрләрдир, икинчи гисми йә'гин вә йохланмыш тәсәввүрләрдир, үчүнчү гисми исә йә'гин, һәр чәһәтдән йохланмыш вә шүбһәсиз тәсәввүрләрдир[4].

Йә'гинлийин биринчи дәрәчәси, тәсәввүрләр һәлә башгаларындан айрылыгда көтүрүлдүкдә ола биләчәкдир, икинчи дәрәчәси—бу тәсәввүрләр башга тәсәввүрләрлә әлагәли сурәтдә көтүрүлдүкдә вә һеч бир кейфиййәт онун йә'гинлийинә зидд олмадығы һалда ола биләчәкдир, үчүнчү дәрәчәси исә—бүтүн кейфиййәт биринчи тәсәввүр кими тәдгиг эдилдийи заман ола биләчәкдир.

Секст-Эмпирик бу мүһакимәйә әсасланараг, әсл скептикләрлә академикләр арасында фәрг олдуғуну сөйләйир. О, көстәрир ки, академикләр өз һәятында йә'гинлийә әсасландыглары һалда, скептикләр мөвчуд адәтләрә әсасланмышлар[5].

Скептикләрин дәлилләри догматик, метафизик фәлсәфәйә гаршы

[1] Бах: Цицерон, II, XXI.
[2] Бах: Цицерон, II, XXVII.
[3] Бах: Цицерон, II, XXXII.
[4] Бах: Секст-Эмпирик, Pyrrh, hyp, I, 227.
[5] Енә орада, I, 220.

тамамилә гүввәтли дәлилләрдир; бу дәлилләр, «сон вә гәт'и», «мүтләг» һәгигәтләри куя тапмыш олдуғуну иддиа эдән «мүһакимәви фәлсәфәйә гаршы гүввәтли бир силаһдыр»[1]. Лакин Карнеад об'ектив һәгигәти инкар этдийинә вә һәгигәтин нисбилийини онун об'ективлийинә экс гойдуғуна көрә сәһв эдирди. Карнеад «...инсанын тәфәккүрү өз тәбиәти э'тибарилә нисби һәгигәтләрин мәчмуундан әмәлә кәлән мүтләг һәгигәти бизә билдирмәйә габилдир вә билдирир дә»[2]—мүддәасыны инкар этдийинә көрә яңылыр; чүнки «... бизим биликләримизин об'ектив, мүтләг һәгигәтә яхынлашмасы һәддләри, тарихән шәртидир, лакин бу һәгигәтин мөвчудиййәти шүбһәсиздир, бу һәгигәтә яхынлашмағымыз да шүбһәсиздир»[3].

Карнеадын динә гаршы олан э'тиразлары хүсусилә мәраглыдыр. Карнеадын кәтирдийи дәлилләрдә нәинки ялныз кобуд антропоморфизм (аллаһын инсан шәклиндәки тәсәввүрү) рәдд эдилир, һәтта аллаһ вә я аллаһлар һаггындакы һәр чүр тәсәввүрләрлә әлагәдар олан зиддиййәтләр дә тамамилә ачыг сурәтдә ифша эдилир. Бу дәлилләр, һәр чүр динин әсасыны сарсыдан вә динләрин мәнтиги сурәтдә тәнгидинин ән мүкәммәл нүмунәләриндән бирдирләр.

Карнеад скептик бир мөвге тутдуғундан аллаһларын мөвчудиййәтини ачыгдан-ачыға инкар этмирди вә һәтта онлара пәрәстиш этмәйи тә'кид эдирди. О, «ялныз», «догматикләрин» теоложи вә телеоложи мүддәаларындакы «э'тинасызлыгларына» гаршы э'тираз этмишди.

Догматикләр иддәа эдирләр ки, аллаһларын мөвчудиййәти тамамилә айдын мәсәләдир. Мәсәлә белә олдугда Карнеад онлардан соруşур ки, бәс нә үчүн онлар аллаһларын мөвчуд олдугларыны тәсдиг этмәк үчүн бу гәдәр дәлил кәтирирләр? Айдын бир мәсәлә, исбата мөһтач дейилдир: айдын бир мәсәлә, өзү-өзлүйүндә исбат олунмуш демәкдир.

Аллаһларын мөвчуд олмаларына даир догматикләрин әсас дәлили—«һамынын разылығындан» ибарәтдир. Догматикләр белә играр эдирләр ки, аллаһлар һаггындакы анлайышы инсанларын ағлына тәбиәт өзү нәгш этмишдир.

Бу анлайышын «тәбиилийи» вә «яйылмасы» куя онун һәгигилийинә бир әсасдыр. Лакин Карнеад э'тираз эдәрәк дейир ки, аллаһын мөвчудиййәтинә шәкк этмәйән бир чох халг вардыр. Мәйәр дүняда аллаһсызлар олмамышдырмы? Һәркәһ бүтүн инсанлар аллаһа инанмыш олсалар белә, бу һеч дә о демәк дейилдир ки, аллаһлар вардыр.

Инсанлар нә үчүн аллаһлара инанырлар? Стоикләрдән Клеанф инсанларын ағлында аллаһлар һаггындакы анлайыша сәбәб олан дөрд чүр дәлил мейдана атыр: 1) тале'ә инанмаг, 2) тәбиәтин мүдһиш һадисәләриндән горхмаг, 3) яшамағымыз үчүн лазым олан шейләрин боллуғу, 4) улдузларын вә сәманын һәрәкәтиндәки дәйишмәз гайдаларын мүшаһидәси. Карнеад бүтүн бу дәлилләрин бүсбүтүн әсассыз олдугларыны исбат эдир.

Карнеад һәр чүр мантикая (тале'дән хәбәр вермәклийә, астрологияя, фал ачмаға, юхуя инанмаға) гаршы кәскин вә гәти бир тәнгидлә чыхыш эдир. Фала баханлар кәләчәкдән хәбәр вермәк ишинин өһдәсиндән кәлә билмәзләр; бу ишин өһдәсиндән элм вә сәнәт мүтәхәссисләри кәлә биләрләр, һәм дә бу ишдә онлар, элм вә сәнәтә әсасланмалыдырлар.

Көй чисмләринин һәрәкәтини мүшаһидә эдән вә һесаблаян шәхсләр Күнүн вә Айын тутулмасындан һәлә бир чох ил габагчадан хәбәр вермишләр, лакин «тәбиәтин зәрурилийи», онун ганунлары бүнларын

[1] Ленин, Фәлсәфә дәфтәрләри, сәһ. 305.
[2] Ленин, Әсәрләри, XIIIч. сәһ. 110.
[3] Енә орада, сәһ. 111.

һамысыны габагчадан мүәййән этмишдир. Йәгин вә ағыла мувафиг тәсәввүрләр әсасында мүһакимәдә булунан шәхсләр белә яныларгда, о заман бәс гушларын учушу вә я охумасы «әсасында», кәләчәйи билдирән әламәтләр вә юху көрмәк «әсасында» кәләчәйи «һисс эдән» шәхсләрә нечә инанмаг олар?

Карнеад, Клеанфын икинчи дәлилиндән бәһс эдәрәк, белә дейир: «Бурасы доғрудур ки, инсанларын чохусу тәбиәтин дәнииздәки, гурудаки, һавадаки мүдһиш һадисәләриндән горхурлар вә белә зәнн эдирләр ки, бунлара баис «өлмәз аллаһлардыр». Лакин мәсәлә аллаһлара инанан адамларын олмасында дейил, аллаһларын олуб-олмамасындадыр»[1].

Сайсыз-һесабсыз улдузлар вә онларын дүзкүн һәрәкәтинин инсанлары һейрәтдә бурахдығы да доғрудур. Лакин бу дүзкүн вә даими һәрәкәти нә үчүн тәбиәтә дейил дә, аллаһа иснад верәсән? Сонра Карнеад ачы бир истеһза илә дейир ки, һәркаһ муәййән вахтларда тәкрар эдән бүтүн һәрәкәти илаһи бир шей һесаб этмәк лазым кәлирсә, о заман инсанда вахташыры тәкрар эдән гыздырма хәстәлийинин мүхтәлиф һалларыны да илаһи бир шей һесаб этмәк лазым кәләрди.

Карнеад, стоикләрин аллаһа бәраәт газандырмаг һаггындаки башга муддәаларыны да бәрбад этмишдир; лакин тәәссүф ки, онун бу кими дәлилләрлә долу олан әсәрләринин чох һиссәси арадан йох олмушдур. Эһтимал ки, бу ишдә христианларын «сә'йи» олмушдур. Арноби бу әсәрдән бир нечә цитат кәтирир вә һәмин цитатлар христианларын бу хусусдаки чидд-чәһәтләрини ачыг-айдын көстәрир. Карнеад демишдир ки: «Ән әввәл, һәр бир шейин төрәниш мәнбәи олан материянын аллаһ тәрәфиндән ярандығы доғру дейилдир. Материянын өз гүввәси, өз тәбиәти олдуғу доғрудур... һәркаһ материяны аллаһ яратмамышса, о заман торпаг да, од да, су да вә һава да аллаһ тәрәфиндән ярадылмамышдыр»[2].

Лакин Карнеадын мәгсәдәуйғунлуг әлейһинә олан дәлилләриндән бир һиссәси әлимизә дүшә билмишдир.

Дейирләр ки, ағыл инсанлара аллаһлар тәрәфиндән эта эдилмиш хүсуси бир төһфәдир. Лакин ағыл чох вахт дәһшәтли чинайәтләрин мәнбәинә чеврилир. Ағыл бир чохлары үчүн белә бир фәлакәт төрәтдикдә, аллаһлар бу кими төһфәни биздән әсиркәсәйдиләр даһа яхшы оларды. Лакин ола билсин ки, ағылы ишә салмагда аллаһлар дейил, инсанлар өзләри тәгсиркардырлар. Бәс белә исә нә үчүн аллаһлар инсанлара элә ағыл вермәсинләр ки, бу ағыл онлары азгынлыға вә чинайәтә сүрүкләмәсин? Һәркаһ аллаһлар бизә хейрхаһдырларса, о заман нә үчүн бизим һамымызы яхшы адам этмәмиш вә я һеч олмазса хейрхаһ адамлар кими хошбахт олмағымыза көмәк көстәрмәмишләр? Лакин биз буну билирик ки, хейрхаһ вә шәрәфли әрләр бәдбахт, пис адамлар исә хошбахт һәят сүрүрләр.

Дейирләр ки, һәм аллаһлар, һәм дә падшаһлар хырда, әһәмиййәтсиз мәсәләләрин гейдинә галмырлар. Лакин падшаһлары билик вә гүвәләринин кифайәтсизлийинә көрә бағышламаг олар, бәс аллаһлары? Аллаһлар айры-айры адамларын гайғысына галмадыглары кими, башга фәлакәтләр һаггында да э'тинасыздырлар: шәһәрләрин, тайфаларын, мәмләкәтләрин нечә мәһв олмаларыны көзүмүзлә көрүрүк. Сонра Карнеад белә бир нәтичә чыхарыр: демәк, аллаһ я өз күчүнү билмир, я бәшәри ишләрә мәһәл гоймур, я да бизләр үчүн нәйин яхшы вә нәйин пис олдуғуна һөкм вермәйә гадир дейилдир[3].

[1] Цицерон, De nat. deor, III, VII.
[2] Арноби, Div. inst. II, 3 вә 8.
[3] Бах: Цицерон, De nat. deor, III, VII.

Аллаһы онун камиллийи әсасында дүня илә эйниләшдирән стоикләрин әлейһинә чеврилмиш Карнеадын дәлилләри даһа әһәмиййәтлидир. Лакин камиллик мәфһумунун мәзмуну нәдән ибарәт олмалыдыр? Филисофлар камиллийә вердикләри тә'рифдә, ән камил вүчуд олан инсан мәфһумуну әсас көтүрүрләр. Бу әсасла аллаһын камил олдуғуну играр эдәнләр, инсанын бүтүн мүсбәт сифәтләрини аллаһа шамил эдәрәк, ону инсан шәклинә салырлар вә беләликлә дә аллаһ дөнүб инсан олур.

Карнеад көстәрир ки, камиллик анлайышынын өзү, нисби бир анлайышдыр. Бир вүчуда ярашан шей, башга бир вүчуда ярашмая да биләр. Инсан үчүн камил олан бир шей, һеч дә аләм (аллаһ) үчүн камил олан бир шей демәк дейилдир.

Стоикләрин аләм илә эйниләшдирдикләри аллаһ; чисим демәкдир. Карнеад бу мүддәаларындан стоикләрин илаһиййятына гаршы бир сыра сарсыдычы нәтичәләр чыхармышдыр. Карнеад играр эдирди ки, өлүмә мәһкум олмаян чисим йохдур. Чисмин фанилийи бирчә бундан мә'лумдур ки, һәр чүр чисм бөлүнәндир, онун һиссәләри дә бири-бириндән айрыла биләр. Бу сөйләдийимиз һәр бир чисмә шамилдирсә, о заман бу, чанлы чисмә даһа тез шамилдир[1].

Аллаһ мәфһумуну инсан мәфһумуна бәнзәр һалда ярадырлар, ағылы исә аллаһа иснад верирләр. Лакин белә олдугда, тәфәккүрүн мүгәддәм шәртини, йә'ни һәяты ондан (аллаһдан) әсиркәмәк олмаз. Һәркаһ аллаһ чанлы бир вүчуд исә, о заман һейванлара хасс олан бүтүн сифәтләри она да шамил этмәк лазым кәлир. Һәркаһ мүсбәт кейфиййәтләр мәнфи кейфиййәтләрлә гырылмаз сурәтдә рабитәлидирләрсә, бәс о заман нәйә әсасән аллаһа ялныз мүсбәт сифәтләр шамил эдилир?

Һәркаһ аллаһ хош күзаран кечирирсә, демәк она мә'юслуг да үз вермәлидир; һәркаһ о яшайырса, демәк өлмәлидир дә. Беләликлә дә аллаһ она шамил эдилән әбәдиликдән мәһрум эдиләрсә, о заман аллаһ анлайышы да арадан галхмыш олур.

Карнеад дейир ки, аллаһ нә сон, нә дә сонсуз, нә чанлы, нә дә чансыз бир вүчуд ола билмәз. Аллаһ сонсуз дейилдир, әкс һалда о, мәһдуд оларды. Аллаһ чансыз да ола билмәз, чүнки чансыз шейә руһ вә ағыл вермәк олмаз. Лакин аллаһ, чисим дә дейилдир, йохса о, өтүб кечән бир шей оларды.

Динә зәрбә үстүндән зәрбә эндирән Карнеад ән'әнәви әхлаг мәсәләсини дә шиддәтли тәнгидә тутур. О, дейир ки, һәгганиййәт инсанларын дүзәлтдикләри шейдир. Һеч бир тәбии һүгуг йохдур. Һүгуг, шәхси бир хусусиййәтә маликдир вә шәхси мәнафеини күдәнләр тәрәфиндән ярадылмышдыр. Һүгуг, дөвләтдән вә замандан асылы оларағ дәйишир.

Карнеад, һәгганиййәт хусусундаки курултулу, лакин бош сөзләрлә ишин һәгиги вәзиййәти арасында олан ачыг зиддиййәтләри көстәрәрәк, дейирди: «Бүтүн гүдрәтли халглар, о чүмләдән дә, бүтүн дүняя һаким олан ромалылар, һәркаһ әдаләтли олмағы истәсәйдиләр, йә'ни өзкәдән гәсб этдикләрини гайтарсайдылар, о заман өз комаларына гайыдыб эһтияч вә йохсуллуг ичәрисиндә яшамалы идиләр»[2].

Карнеадын мүсбәт әхлаг мәсәләсинә даир көрүшләринә кәлинчә, йә'гин ки о, зөвгүн шәрәфлә говушмасыны даһа йүксәк «һәгиги» сәадәт һесаб этмишдир[3].

Онун рә'йи белә иди ки, сәадәтә наил олмаг үчүн ағлын рәһбәрлийи

[1] Бах: Цицерон, De nat. deor, III, XII.
[2] Лактанци, Div, inst. V, 15.
[3] Бах: Цицерон, De fin, V, VIII, 21.

илә «тәбиәти е'тибарилә биринчи олан» не'мәтләрдән (сәһһәтдән, гүввәтдән, хейрхаһлыгдан вә саирәдән) истифадә этмәк лазымдыр.

Карнеадын ән көркәмли шакирди Карфагенли Клитомах (тарихимиздән әввәл 175—110-чу илләрә яхын) иди. Клитомах бир чох әсәриндә өз мүәллими олан Карнеадын фәлсәфәсини шәрһ вә инкишаф этдирмишдир.

II ФӘСИЛ

ПЕРИПАТЕТИКЛӘР

Ликей фәлсәфә мәктәби Аристотелин ән'әнәләрини давам этдирән гызғын элми ишләрин мәркәзи иди. Перипатетикләрин ән яхын вәзифәләриндән бири бу мәктәбин банисинин әсәрләрини шәрһ этмәкдән ибарәт иди. Перипатетикләр әсәрләри шәрһ этмәкдән әлавә, Аристотелин өз сәләфләринин әсәрләринә вердийи гиймәт саһәсиндә онун (Аристотелин) тарихи тәнгиди ишләрини мүвәффәгиййәтлә давам этдирирдиләр. Перипатетикләр айры-айры элмләрин тарихи саһәсиндә дә мүһүм хидмәтләр көстәрмишләр (мәсәлән, Евдемин риязиййат вә астрономия тарихинә даир әсәрләри, Аристоксенин мусиги тарихинә даир әсәрләри вә и. а.). Тәбиәт тарихини инкишаф этдирмәк ишиндә «нәбататын һамиси» һесаб эдилән Теофраст унудулмаз бир шөһрәт газанмышдыр. Перипатетикләр (хүсусән Теофраст вә Дикеарх) Стагиритин (Аристотелин) сияси нәзәриййәсинин сонраки инкишафына да көмәк этмишләр.

Аристотелин бир чох шакирди ичәрисиндә Теофраст (тарихимиздән әввәл 370—285-чи илләрә яхын) хүсуси бир мөвге тутмушдур. О, Лесбос адасындаки Эрес гәсәбәсиндә сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур.

О, Аристотел илә бирликдә Платондан дәрс алмышдыр; Платон өлдүкдән сонра исә Стагиритә гошулмушдур. Аристотел өлмәздән әввәл мәктәбә рәһбәрлик ишини өз досту Теофраста тапшырмышды. Теофраст 34 илдән артыг Ликей мәктәбинә рәһбәрлик этди. Онун вахтында Ликей мәктәби тәрәгги тапыб 2000 шакирди әһатә эдирди. Аллаһсызлыгда тәгсирләндирилән Теофраст башга философларла бирликдә Афинаны тәрк этмәйә мәчбур олмушду, лакин чох кечмәдән Теофраст бөйүк бир һөрмәтлә кери гайтарылды.

Теофрастын чохлу әсәри бүтүн билик саһәләрини әһатә эдирди. Тәәссүф ки, Теофрастын нәбатат һаггында анчаг ики әсәри: 9 китабдан ибарәт олан («Биткиләрин тарихи»), 6 китабдан ибарәт «Биткиләрин сәбәбләри» вә бир нечә кичик элми-тәбии әсәр, «Метафизик апориялар», 16 китабдан ибарәт хейли мүһүм олан «Физика тарихи» вә бә'зи башга әсәрләри элимизә кечә билмишдир.

Мәнтиг саһәсиндә Теофраст вә Аристотелин дикәр көркәмли шакирди олан Евдем өз мүәллимләри олан Аристотелин «Органон» (Мәнтиг) әсәринә бир сыра дәйишиклик вә әлавәләр этмишләр. Аристотелин мәнтигинә онларын этдикләри мүһүм әлавә, фәрзиййәви силлогизмин мүхтәлиф формаларына даир онларын белә бир нәзәриййәсиндән ибарәт олмушдур: А варса, демәк Б-дә вардыр.

Теофрастын «Метафизик апориялары», Аристотелин «Метафизика» әсәринин икинчи китабына бәнзәйир. Теофраст һәмин әсәриндә, Аристотелин «биринчи фәлсәфәсиндәки» әсас анлайышлара аид олан чәтинликләри изаһ этмишдир. Теофрастын хейли тәһриф эдилмиш шәкилдә элимизә дүшән бу әсәри, Аристотелин «Метафизика» әсәри кими, мәсәләләрин ахтарылмасы вә нә шәкилдә мейдана гоюлмасы нөгтейи-нәзәринчә хейли марағлыдыр.

Аристотелин ардынча Теофраст да белә бир фәрзиййәйә әсасланыр: «сабит мүһәррик» тәбиәтдәки һәрәкәтә сәбәбдир вә бу мүһәррик сәма аләмини һәрәкәтә кәтирир. Бу нәзәриййә гәбул эдилмиш оларса, о заман бурада бир сыра апориялар, йә'ни һәлл эдилмәз зиддиййәтләр баш вермиш олур: һәркаһ бир мүһәррик мөвчуддурса, онда нә үчүн бүтүн аләмләр эйни һәрәкәтә малик дейилдирләр? Һәркаһ мүһәррикләр чохдурса, о заман аләмләрин һәрәкәтиндәки уйғунлуғу нечә анламалы? Аләмләр нә үчүн сайсыз һесабсыздыр? Нә сәбәбә аләмләрин «тәбии мейли» сүкунәтә дейил дә, һәрәкәтәдир?

Сонра, һәркаһ ялныз мадди башлангычы (Аристотел играр этдийи мә'нада) гәбул этмәк олмазса, о заман бәс «мадди олмаян» принципләр, йә'ни мәгсәдин башланғычы һаггында нә этмәк лазымдыр? Нә исә бир ишин мүәййән мәгсәд нәтичәсиндә баш вердийини; вә я тәсадүфи һалда әмәлә кәлдийини, яхуд да тәбии зәрурәт нәтичәсиндә төрәдийини һәмишә сөйләмәк олмаз. Форма илә материя арасындаки нисбәти нечә мүәййән этмәли? Материя нә исә мөвчуд олмаян вә варлығы ялныз имкан дахилиндә олан бир шейдирми? Яхуд да о, нә исә артыг мөвчуд олан, лакин варлығынын һәлә нә шәкилдә олмасы мүәййәнләшмәйән бир шейдирми? Нә үчүн бүтүн дүня бири-биринин экси олан шейләрә бөлүнмүшдүр, һәм дә пис ишләр, яхшы ишләрдән даһа чохдур?

Бүтүн бу әсаслы шүбһәләр, Теофрастын бөйүк тәнгиди исте'дада малик олдуғуну көстәрир.

Теофраст «физика» саһәсиндә белә бир мүддәа ирәли сүрмүшдүр ки, нә гәдәр һәрәкәт нөвләри вардырса, о гәдәр дә категория нөвләри вардыр.[1] Теофрастын кейфиййәт дәйишиклийи һаггындакы фикри дә чох мараглыдыр. О, дейир ки, кейфиййәт дәйишиклийи процесси, бә'зән фасиләли сурәтдә, «бирдән-бирә» әмәлә кәлир. Мәсәлән, ағ бир шей дөнүб гара шей олмаг үчүн һеч дә һөкмән бир сыра аралыг мәрһәләләри кечмәмәлидир[2].

Теофраст, Аристотелин «мәкана» әһатә эдичи чисмин һүдуду кими вердийи тә'рифинә гаршы һагглы олараг э'тираз этмишдир. Теофраст дейир ки, һәркаһ «мәкан» әһатә эдән чисмин һүдуду исә о заман чисм ясты шәкилдә олачаг вә чисмләрин һамысынын мәканы олмаячагдыр (мәсәлән, сабит улдузлар сәмасы кими, чүнки, башга һеч бир чисм сәманы мәһдудлашдырмыр); бундан әлавә мәкан, әһатә эдән чисмлә бирликдә бир ердән башга ерә һәрәкәт эдичи бир шей олачагдыр[3]. Теофраста көрә мәкан өзү-өзлүйүндә мөвчуд дейилдир; мәкан чисмләрин сырасы вә мөвгеи демәкдир[4].

Теофрастын тәбиәт һаггында (күләкләрин истигамәти вә онларын сәбәби, мүхтәлиф әтриййат, онларын һазырланмасы, тә'сири вә ишләдилмәси һаггында, дашлар һаггында, йорғунлуг, башкичәлләнмә, тәрләмә, ифлич кими физиоложи һадисәләр һаггында) олан кичик элми әсәрләри онун дүрүст вә маһарәтли мүшаһидәләринин парлаг сүбутудур. Теофраст фактлары ялныз тәсвир этмәклә кифайәтләнмәйәрәк, Аристотелин мүәййән этдийи «сәбәбләрә» әсасән фактлары изаһ этмәйә чалышмышдыр.

Бир сыра мәсәләләрдә Теофраст орижинал фикирләр йүрүтмүшдүр. Мәсәлән: «Од һаггында» адлы әсәриндә бу үнсүрүн хүсуси тәбиәтини гейд эдир: од һәмишә гида ахтарыр вә (башга үнсүрләрдән фәргли олараг) ялныз мүәййән субстратда, йә'ни гида мүһитиндә тәзаһүр эдир[5]. Лакин од мүвафиг маддәдән айрылыгда мөвчуд олмаға гадир

[1] Бах: Симплици, Phys., 94.
[2] Бах: Темисти, Schol. 409 в. 5.
[3] Бах: Симплици, Phys., 149.
[4] Еә орада.
[5] Бах: Теофраст, De igne, I, 705.

дейилсә, һәм дә мүрәккәб тәркибә маликдирсә, о заман нечә играр этмәк олар ки, од мүстәгилл бир үнсүрдүр? Һәркәһ ики нөв од көтүрәрсәк, йә'ни биринчиси халис, гарышмамыш («илк» аләмдә, сәмадә олан) илк оду, күнәши, икинчиси исә—гарышыг вә дайма ени-ени шәкил алмагда давам едән ердәки оду алыб бахарыгса, о заман бурада да бир чох чәтинликләрә раст кәләчәйик. Ердәки од, сәмадәки илк одданмы төрәйир, йохса бу од шейләрин һәрәкәти вә гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлир? Лакин дедийимиз һәрәкәт вә кейфиййәт дәйишмәси истилийин тәбиәтиндән ибарәтдир. Ола билсин ки, күнәш ердәки одун илк мәнбәидир вә ишығы әмәлә кәтирән, һейваната вә нәбатата чан верән енә дә күнәшдир[1]. Теофрастын «Од һаггында» әсәриндә мейдана атдығы мәсәләләрин һәллиндә гәти гәрарә кәлмәдийинә вә ялныз шүбһәләрлә кифайәтләндийинә бахмараг, онун тәнгиди чох марағлыдыр. Онун тәнгиди, Эмпедокл үнсүрләри һаггында, йә'ни «бүтүн мөвчудатын дөрд әсасы» һаггындакы нәзәриййәнин элми ганунаүйғунлуғу мәсәләсини мейдана гоймушдур.

Теофраст сонралар «икинчи» кейфиййәт адландырдығы һисси кейфиййәтләрин об'ектив варлығы мәсәләсини чиддиййәтлә горумушдур.

Теофраст дейирди ки, һәркәһ ширин вә ачы, союг вә исти кими кейфиййәтләр атомларын формасындан асылыдырларса, о заман бунларын об'ектив бир шей олдуглары играр эдилмәлидир; бу кейфиййәтләр һаггындакы хәяллар, әввәлән, шейләрин башга хүсусиййәтләринә дә аиддир, икинчиси исә бурадакы сәһвләр, кейфиййәтләрин тәбиәтинә дейил, анчаг хүсуси һаллара аиддир. Союг вә исти кими мүһүм кейфиййәтләр шейләрин өзләринә мәхсус олмалыдыр.

Теофрастын нәбатат һаггындакы әсәрләри она әбәди бир шөһрәт газандырмышдыр. О, һаглы олараг бу элмин атасы һесаб эдилир.

Теофраст биткиләри билмәк үчүн тәчрүбәни әсас көтүрүр. Нәзәриййәләр мүшаһидәләрлә әлагәдар олмалыдыр. Теофраст, дәрман биткиләрини топлаянларын вә сатанларын фикирләринә әсасланмамыш вә чох тәчрүбәли шәхсләрин, бағбанларын, одунчуларын сөһбәтләрини динләмиш вә инанмышдыр ки, шейләри дәрк этмәк йолу ачан тәчрүбәдир[2]. Тәдгигат үчүн тәк-тәк шейләри көтүрүб бахмаг лазымдыр[3]. Индукция, йә'ни хүсуси мүлаһизәләрдән үмуми нәтичә чыхаран тәфәккүр методу ән доғру йолдур. Теофраст дейир ки, гаврайыш, фәргләри тәдгиг эдир, сәбәбләри ахтарыр. Гавранйыш дүшүнчәни мүәййән эдир, дүшүнчә үчүн гисмән материал верир, гисмән дә чәтинлик төрәдир; бунун нәтичәсиндә дә һәркәһ ирәли һәркәт этмәк мүмкүн олмурса, о заман ахтарыб тапмаг фикриндә давам эдән бир шәхс үчүн гаранлыгда нә исә бир ишыг парылдамаға башлайыр[4].

Теофраст 550 битки нөвү тәсвир этмишдир. Онун өз хүсуси мүшаһидәләри вә нәзәрдә тутдуғу башгаларынын мүшаһидәләри о заманлар мә'лум олан бүтүн дүняя: Гәрбдә—Чәбәлүттариғдән (Гибралтардан) о тәрәфә олан өлкәләрә, Шәргдә—Һиндустан торпагларына, Шималда исә—Танаис (Дон) чайы мәнсәбләринә гәдәр яйылмышдыр.

Истәр Теофраст, истәрсә дә Аристотел биткиләри чанлы вүчуд һесаб этмишләр. Биткиләрә чан верән рүтубәт вә истиликдир[5]. Биткиләрин чүчәрмәси, бой атмасы, тәравәтләнмәси вә я мәһв олмасы нәинки бирчә харичи шәраитдән (һаванын вә торпағын рүтубәт вә истилийиндән, күнәшин тә'сириндән, сувармадан вә с.) асылыдыр, бу мәсәлә эйни

[1] Бах: Теофраст, De ig ie, I, 4.
[2] Бах: Теофраст, Historia plantarum, I, 14, 4.
[3] Бах: Теофрас . De cau is plantarum, 17, 6.
[4] Бах: Теофраст, Fr. 12 Met ph, . 19.
[5] Бах: Теофраст, Historia plantarum, I, 2, 4.

заманда биткиләрин вә я тохумларын өз тәбиәтиндән дә асылыдыр. Теофраст бу мәсәләдә тә'сир эдичи гүввә илә харичи тә'сирләри гаврама габилиййәти арасында фәрг гоюр[1].

Теофраст әхлаг мәсәләсиндә әсасән өз мүәллими олан Аристотелә гошулмуш вә инсанын сәадәти үчүн чисмани вә харичи не'мәтләрин (хейрхаһлығын) әһәмиййәтини өз мүәллиминдән даһа артыг чиддиййәтлә гейд этмишдир[2].

Һәр чәнд хейрхаһлығын өзү арзу эдилән вә үстүн не'мәтләрдән биридир, лакин, Теофраста көрә бу хейрхаһлыг хош күзәран үчүн кифайәт дейилдир. Әзаб вә ишкәнчәйә тутулан, тә'гиб олунан, ағыр хәстәликләрә дүчар олан бир кимсә хошбахт ола билмәз.

Теофраст нәзәри һәят идеалыны ирәли сүрәрәк, э'тираф эдир ки, асудә вә һеч бир әзиййәт вә мәшәггәтлә даяндырыла билмәйән элми фәалиййәтә мане олан һәр бир шей шәрр демәкдир.

Теофрастын әхлаг һаггында язмыш олдуғу («Достлуг һаггында», «Севки һаггында», «Никаһ һаггында») чохлу хүсуси әсәләриндән әлимизә анчаг чүз'и парчалар кечмишдир; онун риторика вә эстетикая аид язмыш олдуғу әсәрләри һаггында да вәзиййәт эйни һалдадыр. Теофраст, Аристотелин политияларыны 24 китабдан ибарәт ганунлар күллийяты илә тамамламышдыр.

Аристотелин икинчи көркәмли шакирди Родослу Евдем, Стагиритин әсәрләрини шәрһ вә яймагла, һабелә элмләр тарихинә аид («Һәндәсә тарихи», «Риязиййат тарихи», «Астрономия тарихи», «Илаһиййат нәзәриййәләри тарихи») әсәрләри илә шөһрәт газанмышдыр. Евдемин элмләр тарихинә даир анчаг айры-айры парчалары галмыш әсәрләри, гәдим риязиййатчылар вә астрономлар һаггында демәк олар ки, әсас вә еканә мә'лумат мәнбәидир. Евдемин натурфәлсәфәйә даир хүсуси әсәрләринә кәлинчә бу әсәрләр, Евдемин Аристотел нәзәриййәсини дүзкүн вә маһиранә сурәтдә анламыш олдуғуну исбат эдирләрсә дә, орижинал әсәрләр дейилдир. Симплицинин дедийинә көрә бу әсәрләр, «Аристотел физикасынын башга чүр тә'бириирләр»[3].

Ә х л а г мәсәләләриндә Евдемин фикирләри хейли мүстәгилл фикирләрдир. Лакин о, бу мәсәләдә Аристотелин әхлаг нәзәриййәсини илаһиләшдирир вә бунунла да ону тәһриф эдир. Аристотел инсанын әхлагыны халис «бу дүнянын» мәнафеи чәһәтиндән нәзәрдән кечирәрәк, о бири дүня чәһәтинә мәһәл гоймамышдыр. Евдем исә Аристотелин мүддәасыны белә «шәрһ» эдир: йүксәк сәадәт мүшаһидәдән, һәм дә аллаһы дәрк этмәк мә'насында олан мүшаһидәдән ибарәтдир. Һәр бир шей аллаһы мүшаһидә этмәйә сәбәб олан дәрәчәдә сәадәт демәкдир[4].

Евдемин илаһиййатчы фикирләринә әкс олараг, Аристотелин башга ики шакирди—Аристоксен вә Дикеарх, онун фикрини эмпиризм вә материализм руһунда инкишаф этдирмишләр.

Тарентли А р и с т о к с е н перипатетикләрә гошулмадан әввәл пифагорчулуг тә'сири алтында олмушдур. Аристоксен гәдимдә ән көркәмли мусигишүнас нәзәриййәчиләрдән бири олмагла шөһрәт газанмышды, лакин о, натурфәлсәфә, психология, әхлаг вә сияси мәсәләләрлә, риязиййатла вә тарихи тәдгигатла да мәшғул олурду.

Аристоксен, сәси физики бир һәрәкәт кими мүәййәнләшдирмиш вә кәтирилән дәлилләрин фактлара әсасән исбат эдилмәси зәрурәтини тә'кид этмишдир. О, бу фикирләри илә һиссин кифайәт гәдәр дәгиг олма-

[1] Бах: Теофраст, De caus. pl. IV, 1, 3.
[2] Бах: Цицерон, Tusculan, disputationes, V, 8, 24.
[3] Симплици, Phys , 204 .
[4] Бах: Евдем, Ethica, VII, 15, 1249 a 21.

[illegible] бир кәнара атан, көглөн дәрк эдилә билән хүсуси [illegible] үнд вә алчаг сәсләр арасындаки фәргләри рәгәм [illegible] вә сүр'әтләрә мүнчәр эдән пифагорчулара вә пифагорчу-[illegible] нзатончулара гаршы мүбаризә этмишдир.

О бири тәрәфдән дә мусиги һаггында системсиз мүһакимәдә бу-[illegible] нсбат этмәйән бачармаяи вә тәдгиг эдиләп [illegible] шәхсләрә Аристоксенин ачығы тутуру-[illegible] мусиги элми һәм һиссин вердийи мә'лумата, һәм [illegible] әсасланмалыдыр. Һисс сәсләр арасындаки фәрги тә'-[illegible] онларын әһәмиййәтини мүәййән эдир. Һисс [illegible] эдир, агыл исә бу һадисәләр үчүн әсас [illegible] Аристоксен дейир ки, сәсләрин фәргләри онла-рын кәмиййәтиндән дейил, кейфиййәтиндән асылыдыр; һалбу ки, пифа-горчулар бу фәргләрин сәсләрин кәмиййәтиндән асылы олдуғуну играр эдирдиләр[1].

Аристоксен играр эдирди ки, һисс, идрак аләминдә гәти бир [illegible] пифагорчулар исә играр эдирдиләр ки, һисләр санки [illegible] басаг эдир, агыл исә идракы тамамлайыр. Арис-[illegible] агыл «һиссләрин йол йолдашыдыр», һиссләрә нисбәтән [illegible] икинчи бир шейдир[2].

[illegible] мусигишүнас нәзәриййәчиләри кими Аристоксен дә мусигинин тәрбийәви әһәмиййәтини хүсусилә тә'йин эдәрәк дейирди ки, мусиги [illegible], руһу «сафлашдырыр». Аристоксен, о [illegible] һөкм сүрән сүст вә мода мишшим мусиги әлейһинә [illegible]. Онун фикринә көрә белә бир мусиги әхлагы позур, вәһши-[illegible] вә сәрбәстлийин силинмәсинә сәбәб олур. Муғамат чанлы вә [illegible][3].

Аристоксен мусиги һаггындаки нәзәриййәсиндән чыхардығы нәти-[illegible]. һәрфләр вә вәзн һаггындаки нәзәриййәйә, рәгсә [illegible] этмәк истәйирди. Аристоксенин мусиги тәһсили онун психоложи [illegible] дә тә'йин эдир. Бә'зи пифагорчуларын ардынча Аристок-сен играр эдирди ки, руһ бәдәнин аһәнки, мәһз аһәнкидир. Бәдәнин, онун үзвләринин «гурулушуну» руһи процессләр тә'йин эдир. «Аристоксен [illegible] ки, үмумиййәтлә һеч бир руһ йохдур, лакин симли мусиги [illegible] аһәнкдарлыг кими һиссин күчү, бәдәнин гурулушуна вә онун үзвләринин дахили әлагәләринә көрә мөвчуддур»[3]. Яхшы вә уй-[illegible] симләр аһәнкдарлыг әмәлә кәтирдикләри кими, бәдән үзвләринин мөһкәм уйғунлуғу да һиссләри һәрәкәтә кәтирир. Симли мусиги аләтиндән бир телин гырылмасы аһәнкдарлығы позуб муғаматы корладығы кими, бәдән үзвләринин зәдәләнмәси дә өлүмә сәбәб олур.

Аристоксенин шакирди вә досту олан Мессиналы Д и к е а р х материализми даһа айыдн вә даһа ардычыл сурәтдә мүдафиә этмишдир. Дикеарх өзүндән әввәлки фәлсәфә мәктәбләриндә руһун хүсуси бир варлыг олмасы һаггында һөкм сүрән тәсәввүрләри өзүнүн үч Коринф диалогунда шиддәтли сурәтдә тәнгид этмишдир. Дикеарх өзүнүн үч Лесбия диалогунда, руһларын өлмәзлийи нәзәриййәсинин тәрәфдарла-рыны, хүсусилә Платону да мәһарәтлә тәнгид этмишдир.

[1] А р и с т о к с е н, Harmoniae elementa, II, p 32.
[2] Бах: П о р ф и р и Jn Plot. Harm., p. 211.
[3] Бах: Б о э ц и, De musica, p. 1417.
[4] Бах: Т е м и с т и, Orat XXXIII, p. 364.
[5] Л а к т а н ц и, Opificio Doi 16.

Дикеарх иддәа эдирди ки, «руһ йохдур»[1], руһ, мүәййән бир вә-зиййәтдә олан анчаг бәдәндән ибарәтдир[2].

Дикеарх дейир ки: «Руһ йохдур; руһ мәфһуму мә'насыз бир шей-дир... Руһлар нә инсанда вар, нә дә һейванда; сайәсиндә һәрәкәт вә һисс этдийимиз бүтүн гүввә, бүтүн чанлы чисимләрә бир бәрабәрдә пайланмышдыр; бу гүввә чисмдән (бәдәндән) айрыла билмәз, зира бу гүввә (өзү-өзлүйүндә) һеч бир шейдир; чисмдән (бәдәндән) башга һеч бир шей йохдур; бәдән элә гурулмушдур ки, о, тәбии гарышмалар әса-сында гүввәтләнәрәк һисс эдә билир»[1]. Аристоксен кими Дикеарх да руһу «аһәнкдарлыг»[4] адландырараг дейир ки, бу аһәнкдарлыг сәсләр-дән дүзәлмәмишдир; бу аһәнкдарлыг бәдәндә олан дөрд үнсүрүн аһәнк-дарчасына гарышығындан вә уйғунлуғундан ибарәтдир, даһа доғрусу һәмин үнсүрләрин әсасыны тәшкил эдән зиддиййәтли кейфиййәтләрдән, йә'ни исти вә союгдан, яш вә гурудан ибарәтдир. Дикеарх бүтүн руһи вәзифәләрин мадди тәбиәти һаггындаки нәзәриййәйә әсасланараг «ру-һун» өлмәзлийини инкар этмишдир.

Руһ һаггындаки материалист нәзәриййә илә ола билсин ки, Дикеар-хын мүддәалары да әлагәдардыр, чүнки Дикеарх тәчрүби һәятын нәзә-ри һәятдан мисилсиз дәрәчәдә йүксәк олдуғуну сөйләмишдир[5]. Дикеарх һәртәрәфли вә дәрин мә'луматлы бир алим олмушдур. Онун мүхтәлиф әсәрләриндән: чоғрафия элминә даир—дағын зирвәсинин өлчүлмәси, Алкей вә Һомерин поэзиясы һаггында, драм тамашалар вә «бәдии» ярышлар һаггында, Элладанын (Юнаныстанын) тарихи вә сияси мөвзу-лардаки әсәрләриндән азачыг парчалар галмышдыр. Мә'лум олдуғу үзрә Дикеарх, Шәргин мәдәни һәяты илә әлагәдар олараг, Элладанын ке-ниш инкишаф мәнзәрәсини тәсвир этмәк тәшәббүсүндә олмушдур. Ди-кеарха көрә инсанлар ибтидаи «тәбии» вәзиййәтдән айрылыб малдар-лыг һәятына кечмишләр (ялныз бу заман онлар әт емәйә вә мүһари-бәләрә башламышлар), бундан сонра исә әкинчилийә башламышлар. Дикеарх «Үч сиясәтчи» адлы әсәриндә играр эдир ки, дөвләт идеалы үч үсул идарәнин: демократиянын, задәканлығын вә падшаһлығын би-ри-биринә гатышығындан ибарәтдир.

Теофрастын ән көркәмли шакирди олан Лампсаклы С т р а т о н дәхи материализми мүдафиә этмишдир (Стратон тарихимиздән әввәл 287-чи илдән э'тибарән 18 ил әрзиндә мәктәбә рәһбәрлик этмиш вә тарихимиздән әввәл 270-чи илә яхын вахтларда өлмүшдүр). Стратону гәдимдә «физик» адландырмышлар, һалбу ки, о, мәнтиг, әхлаг вә сия-сәтә даир дә әсәрләр язмышдыр.

Стратон һәр чүр метафизик вә гейри мадди дәлилләри кәнарә ата-раг тәбиәти изаһ этмәкдә тәбиәтин өзүнә әсасланмышдыр. Цицерон де-йир ки, Стратон аллаһы ағыр бир вәзифәдән азад эдир. Һәркаһ аллаһын каһинләри иш көрмәкдән азад эдилмишләрсә, о заман бу имтиязын ал-лаһларын өзләринә дә шамил эдилмәси көрәсән нә гәдәр әдаләтли бир мәсәләдир? Стратона көрә «дүняны ятратмаг» үчүн аллаһын көмәйини ис-тәмәк лазым кәлмир. «Бүтүн мөвчудаты тәбиәт яратмышдыр». «Бүтүн мөвчуд олмушлар вә әмәлә кәләнләр тәбии сигләт вә һәрәкәтләрә кө-рә әмәлә кәлмиш вә я кәлирләр»[6].

Стратона көрә тәбиәт, сәрбәст бир гүввәдир, йә'ни харичи тә'сир олмадан мүстәгилл сурәтдә төрәйән бир гүввәдир; бу гүввә һиссләрдән, уйдурмадан вә гәзаву-гәдәрдән узаг олуб, дахили зәрурәт әсасында

[1] С е к с т-Э м п и р и к, Pyrrh, hyr 11, 31.
[2] Бах: С е к с т-Э м п и р и к Adv. math., VII, 349.
[3] Бах: Ц и ц е р о н, Tuscul., I, 10, 21.
[4] Бах: Н е м е з и, De natura hominis, 2, 68 с.
[5] Бах: Ц и ц е р о н, Ad Atticum, II, 16.
[6] Ц и ц е р о н, Acad., II, 38, 121.

һәрәкәт эдир. Каинаты ярадан бу гүввәдир вә о, (Платонун вә стоик-ләрин дедикләринә рәғмән) чанлы вүчуд дейилдир[1]. Тәбиәтә яйылмыш бу шәхсиййәтсиз вә шүурсуз гүввә, шейләрдәки бүтүн дәйишмәләрин (төрәмә, артма вә азалманын) мәнбәидир[2].

Демокритин ардынча Стратон да, дүнянын яранмасында аллаһла-рын һәр чүр мүдахиләси мәсәләсини кәнара атмышдыр, лакин бунунла белә атомист нәзәриййәйә гаршы э'тираз этмишдир: дүня һеч дә һамар вә я кәлә-көтүр, гармаглы вә бошлугда һәрәкәт эдән хырда чисимчик-ләрдән тәшәккүл тапмамышдыр. Бүтүн бу фәрзиййәләр Демокритин ялныз «хәялларындан» башга бир шей дейилдир[3].

Стратон дүняны кейфиййәт чәһәтиндән изаһ этмәйә чалышмышдыр. Стратона көрә дүнянын башлангычы, шейләрин кейфиййәт әсасыны тәшкил эдән гүввәдән ибарәтдир[4].

Стратона көрә һәмин гүввәләр, һәр шейдән әввәл, и с т и вә с о ю г д а н ибарәтдирләр, һәм дә мәһз исти гүввә, һәяты әмәлә кәти-рән фәал, ярадычы гүввәдир, энержидир. Бу гүввә һәгиги бир гүввә оларағ «һәр шейә сәбәбдир»[5].

Гүввә кими анлашылан кейфиййәтләр муәййән субстратдадырлар: мәсәлән, «илк союг», су илә әлагәдардыр[6].

Дүнядаки бүтүн һадисәләр, зиддиййәтләрин союг вә истилийинин мүбаризәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Онлар нөвбә илә бири-бирини сыхышдырыб арадан чыхарыр вә һәр икиси бир ердә ола билмәзләр[7].

Стратон исти вә союгла янашы оларағ, эһтимал ки, һ ә р ә к ә т вә с и г л ә т и[8] һәрәкәт эдичи принципләр кими ирәли сүрмүшдүр. Стра-тон, Аристотелдән фәргли оларағ, играр этмишдир ки, сигләт һәр бир үнсүрүн зәрури хассәсидир. Буна көрә бүтүн чисмләрин мейли мәркә-зәдир; чисмләрин юхары галхмасы даһа ағыр чисмләрин даһа йүнкүл чисимләрә тә'сири нәтичәсидир вә я ағыр чисимләрин йүнкүл чисимлә-ри сыхышдырыб арадан чыхармалары нәтичәсидир.

Стратонун әбәди сайдығы һәрәкәти, илк кейфиййәт һесаб этдийи башга әбәди чисмләрлә, йә'ни исти, союг вә сигләтлә нечә әлагәлән-дирдийини сөйләмәк чәтин мәсәләдир. Стратонун һәмин чисимләри һәрәкәтин мәнбәи һесаб эдиб-этмәдийи вә я әксинә оларағ, һәрәкәт һә-мин илк кейфиййәтләрә, онларын мүмкүн олан шейдән һәгиги шейә чеврилмәләринә йол вермәклә бу илк кейфиййәтләри һәгигиләшдирдийи-ни играр эдиб-этмәдийи бизә мә'лум дейилдир. Стратона көрә һәр һал-да һәрәкәтин ярадычы вә дағыдычы гүдрәти вардыр[9].

Стратон, Аристотелин фикирләриндән кери чәкиләрәк вә каинат-дан харич бошлуғу инкар эдәрәк бу бошлуғун каинатын дахилиндә ол-дуғуна һөкм вермишдир. Стратонун рә'йинчә, чисмләрдә бошлуглар олдуғуна көрә дә, күнәш шуаларынын су үзәринә яйылмасы кими һади-сәләри изаһ этмәк олар[10]. Сонра мә'лум олдуғу үзрә Стратон, Аристоте-

[1] Бах: П л у т а р х, Adv. Colot, 14, 3 p. 1115.
[2] Бах: Ц и ц е р о н, De nat. deor., I, 13, 35.
[3] Бах: Ц и ц е р о н, Acad., II, 38, 121
[4] Бах: С е к с т - Э м п и р и к, Pyrrh. hyp., III, 39.
[5] Э п и ф а н и, Explicatio fidei, 1090.
[6] П л у т а р х, De primo frigido. 9, p. 948.
[7] Бах: С е н е к а, Questiones naturales, VI, 13, 2. Сенека Стратонун бу фикрини белә тәсвир эдир: «Гыш фәсли, ер үзүндә шахта олан заман гуюлар, мағаралар вә бүтүн ералты чала-чухурлар она көрә гызырлар ки, ер үзәриндә һөкм сүрән союг ерини тәрк эдән истини бу ералара дахил олур». Бураданда айдын сурәтдә көрүнүр ки, Стратон зиддиййәтләрин диалектик вәһдәти ганунундан хәбәрдар дейилдир.
[8] Бах: Ц и ц е р о н, Acad., II 38, 121.
[9] Бах: С и м п л и ц и, Phys., 191.
[10] Енә орада, 163.

лин белә бир фикри илә разы олмамышдыр ки, «мәкан» әһатә эдән чис-мин һүдудудур. Стратон платончуларын белә бир фикри илә дә шәрик олмушдур ки, фәза һәмин чисмләри өзүндә сахлаян бир «мәсафәдир» вә һәр һансы бир чисми өзүндә сахламаға гадирдир[1].

Аристотелин заманы һәрәкәт сайы кими анламасына гаршы Страто-нун э'тиразлары да хүсусилә марағлыдыр. Сай артыг мәһз она көрә заман ола билмәз ки, бу сай һәмишә муәййән дискрет кәмиййәтләри ифадә эдир, заман вә һәрәкәт исә арасы кәсилмәздирләр. Сайын бүтүн һиссәләри онун өз дахилиндәдир, лакин буну заман һаггында демәк ол-маз, әкс һалда «тез» вә я «кеч» бир-биринә тәсадүф эдәрдиләр.

Стратонун өзү заманы, «һәрәкәтә нисбәтлә сай (вә я кәмиййәт) кими муәййән эдир; о, белә бир ифадә илә кәмиййәти һәм һәрәкәтин, һәм дә сүкунәтин кейфиййәти кими анлайыр[2].

Беләликлә, Стратона көрә заман нәинки ялныз һәрәкәтә, эйни за-манда сүкунәтә дә шамилдир; с а й мәфһуму исә кәмиййәтин даһа ке-ниш тә'рифи илә әвәз эдилир.

Стратон заманда әмәлә кәлән һадисәләри, заманын өзүндән айдын сурәтдә фәргләндирир. Онун рә'йинчә кечә, күндүз, илләр заманын һиссәләри дейил, Күнәшин чыхмасы вә батмасы, сәйярәләрин һәрлән-мәсиндәки дөврләр кими һәгиги процессләрдир; заман исә бу процесс-ләрин ялныз кәмиййәтини (дәвамиййәтини) ифадә эдир.

Стратона көрә «ч а н», «гашларын арасындадыр», йә'ни бейнинин мүвафиг һиссәсиндәдир вә бурадан да (эһтимал ки, һәким Һерофил вә Эрасистрат тәрәфиндән кәшф эдилмиш әсәбләрә яйылараг) һисс үзвлә-ринә кечир. Аристотелә зидд оларағ Стратон чаны бәдәнин «сабит мү-һәррики» кими играр этмәмишдир; нәинки ялныз гаврайыш процессләри, һабелә тәфәккүр дә һәрәкәт демәкдир. Стратон, Аристотелин һисс эди-чи чан илә ағыллы чан арасында рабитәсизлик ярадтығыны тәнгид эт-мишдир. Айры-айры һиссләр, ваһид руһи гүввәнин тәзаһүрүндән ибарәт-дир[3]. Һәр бир тәфәккүрүн мүгәддәм шәрти, дуйғудан ибарәтдир. Лакин тәфәккүр, гаврайыша тәсадүфән дахил олур: һәркаһ бизим ағлы-мыз башга ишлә мүбаширдирсә, о заман тәәссүрат (охунулан һәрфләр, динләнилән данышыглар) бизим шүурумуза кәлиб чатмыр[4].

Стратон инсан чаны илә һейван чаны арасында гәт'и бир фәрг гоймур. Онун фикринә көрә чан бәдәнлә бирликдә мәһв олур. Стратон Платонун руһун өлмәзлийи һаггындакы нәзәриййәсини чидди тәнгидә тутаркән, исбат этмишдир ки, чанлы бир вүчуд олан руһ сон вә мәһ-дуд гүввәйә маликдир, «руһ өмрүнүн ахырында даһа да зәифләмәли вә нәһайәт өлмәлидир».

Стратонун диггәтә лайиг шакирдләриндән бири дә Самослу А р и с т а р х (тарихимиздән әввәл 320—250-чи илләрә яхын) олмушдур. Аристарх мәшһур бир астроном оларағ, өз тәрәссүдләрини Искәндәрий-йәдә этмишдир. Аристарх, Ердән Күнәшә вә Ая гәдәр олан мәсафәни һәндәси үсул илә өлчмәк вә бу сәйярәләрин бөйүк-кичиклийини тә'йин этмәк тәшәббүсүндә булунараг белә бир нәтичәйә кәлмишдир ки, Айын радиусу Ерин радиусундан үч дәфә кичикдир, Күнәшин радиусу исә Ерин радиусундан $6^1/_3$ дәфә бөйүкдүр; һәм дә Ай 74 Ер радиусу гәдәр, Күнәш исә 1400 Ер радиусу гәдәр Ердән узагдыр.

Аристарх әлдә этдийи нәтичәләрә әсасән, Аристотелин һеоцентрик системинин вә һабелә Калиппин бир гәдәр мүкәммәлләшдирилмиш сәма нәзәриййәсинин ялныш олдуглары фикринә кәлмишдир. Аристарх белә бир нәтичә чыхармышдыр ки, сәйярәләрин һәрәкәтилә әлагәдар олан

[1] Бах: С и м п л и ц и, Phys., 140.
[2] Енә орада, 187.
[3] Бах: С е к с т - Э м п и р и к, Adv. math., VII, 350.
[4] Бах: П л у т а р х, Solert. anim., 3, 6, p. 961.

бүтүн чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн играр этмәк лазымдыр ки, Ер вә башга сәйярәләр өз мәркәзләри олан Күнәшин әтрафында һәрләнирләр. Аристарх тәрәфиндән һ е л и о ц е н т р и к систем мәһз белә тә'йин эдилмишди; лакин гәдим аләмдә бу систем гәбул эдилмәйәрәк, та Каперникә гәдәр унудулуб галмышды.

Стратондан сонра II әсрин сонуна гәдәр перипатетикләр мәктәби бөһран кечирди. Әлдә олан әсәрләрдән галмыш чүз'и парчалар вә мә'луматлара әсасән демәк олар ки, һәмин дөврүн перипатетикләри әсас фикирләрини әхлаг мәсәләләринә һәср этмишләр.

Перипатетикләр мәктәби, (тарихимиздән әввәл I әсрин икинчи сүлсүндә мәктәбә рәһбәрлик эдән) Р о д о с л у А н д р о н и к тәрәфиндән Аристотелин әсәрләри чап эдилдийи вахтдан э'тибарән хейли тәрәгги этмәйә башламышды; Аристотелин әсәрләрини мәшһур грамматик Т и р а н н и о н һазырламышды.

Андроникдән сонра перипатетикләрин, Аристотел әсәрләрини, хүсусән онун «Органон» («Мәнтиг») әсәрини шәрһ этмәк фәалиййәти чанланмышды.

Аристотел әсәрләрини шәрһ эдәнләр чох иди, лакин буннларын ичәрисиндә ән көркәмли вә диггәталайиг «экзегет» («шәрһчи») А ф р о д и з л и А л е к с а н д р (II әсрин сону вә III әсрин әввәлләри) олмушдур.

Афродизли Александр өз шәрһләри вә Аристотел һаггында яздығы оржинал әсәрләрилә Аристотелин нәзәриййәләринә гошулараг, буннлары башга мәктәбләрин һүчумундан горумушдур. Александр, Стратондан сонра, чохда айдын вә ашкар олмаса да, дүняны изаһ этмәк мәсәләсини уйдурмалардан тәмизләмәйә сә'й этмишдир. Аристотелә рәғмән Александр играр эдирди ки, Стагирит дедийи кими тәк-тәк шейләр нәинки ялныз «бизим үчүн», эйни заманда ө з ү - ө з л ү й ү н д ә дә илк шейләрдир[1]. Үмуми мәфһумлар, абстракцияның нәтичәсидир: үмуми шей ялныз тәфәккүрдә мөвчуддур; һәркаһ ағыл фәалиййәтдән даянсайды, о заман үмуми шей йох олуб, тәк-тәк шейләр галмыш оларды.

Аристотелин ирәли сүрдүйү ағыл мәфһумунун Александр тәрәфиндән ени анлайышла шәрһ эдилмәси тәшәббүсү, фәлсәфә тарихинин сонраки инкишафында олдугча мүһүмм рол ойнамышдыр. Стагиритин ардынча Александр идракын ән йүксәк вә ән бәсит вәзифәләри арасындаки фәрги играр эдәрәк хүсусилә гейд этмишдир ки, тәфәккүрүн зәрури мүгәддәм шәрти гаврайышдан ибарәтдир; руһун вәһдәти дә мәһз буна әсасланыр.

Садәчә имкандан ибарәт олан ағыл, инсана әзәлдән верилмишдир; бу «физики», тәбии ағыл демәкдир. Тәбии ағыл сонралар инкишаф эдәрәк, һәгиги ағыла, г ү в в ә л и ағыла чеврилир; белә бир ағыл «газанылмыш» ағыл һесаб олунур. Ишыг гаранлыгда олан әнкәлләри парылдамаға мәчбур этдийи кими, гүввәли ағылы фәал ағыла чевирән шей—мәһз я р а д ы ч ы ағылдыр. Александрын рә'йинчә ярадычы ағыл руһумузун һиссәси дейилдир; бу ағыл бИздән узагда олан вә харичдән бизә тә'сир эдән илаһи бир ағылдыр.

Перипатетикләр мәктәби сонралар кет-кедә эклектизмә мейл көстәрмиш вә ени платончулугла бирләшәрәк тәдричән һәят сәһнәсиндән чәкилмишдир.

[1] Бах: С и м п л и ц и, Jn Aristotelis Categor 21 в.

III ФӘСИЛ

ЭПИКУР

Гәдим дүнянын ән көркәмли мүтәфәккирләриндән бири олан Эпикур, эллинизм дөврү фәлсәфәсиндә материализм мәсләкини дәвам этдирмишдир. Левкипп вә Демокритин дүняны атомист нөгтейи-нәзәрдән изаһ этмәк һаггындаки әсас мүддәаларыны гәбул эдән Эпикур, бу хүсусда өз концепциясыны ирәли сүрмүшдүр; онун концепциясы бир чох чәһәтләри э'тибарилә өзүндән әввәлки мүтәфәккирләрин фәлсәфәсиндән мүһүмм дәрәчәдә фәрглидир. Гәдим дүнянын бу көркәмли вә диггәталайиг материалист, атеист вә маарифпәрвәр философунун нәзәриййәси, гәдим аләмдә кениш сурәтдә интишар тапмыш элм вә фәлсәфә тарихиндә чох бөйүк рол ойнамышдыр.

Милет мәктәби философларынын мадди әсас һаггындаки нәзәриййәси, Һераклитин диалектикасы, пифагорчуларын кәмиййәт һаггындаки нәзәриййәси, Элей мәктәби философларынын варлығын дәйишмәз әсасы һаггындаки нәзәриййәси, Аристотелин сенсуализми, Демокритин атомизми, Кирен мәктәби философларынын зөвг һаггындаки нәзәриййәси—бунларын һамысы Эпикур концепиясынын әсасыны тәшкил этмиш вә енидән ишләнмиш шәкилдә Эпикурун системинә дахил олуб, онун тәркиб һиссәләринә чеврилмишдир. Демокритин атомизм нәзәриййәси бурада әсас бир рол ойнамыш вә сонралар Эпикур фәлсәфәсиндә инкишаф этдирилмишдир.

Эпикур, тарихимиздән әввәл 342/341-чи илдә Самос адасында кәнд мүәллими аиләсиндә доғулмуш, 14 яшындан э'тибарән фәлсәфә вә башга элмләрлә мәшғул олмушдур. Һәлә 18 яшында икән Афиная кәлмиш, лакин орада бир гәдәр галдыгдан сонра 10 ил дә Кичик Асиянын башга шәһәрләриндә яшамышдыр. Теосда оларкән, Демокрит фәлсәфәси тәрәфдарларындан Навсифан ону атомист фәлсәфә илә таныш этмишдир. Платонун шакирди олан Памфил, Эпикура Платон фәлсәфәсиндән дәрс вермишдир.

Эпикур 30 яшында икән әввәлчә Митилен, сонра исә Лампсан шәһәринә көчәрәк фәлсәфәдән дәрс вермәклә мәшғул олмушдур. Эпикурун һәмин дөврдәки шакирдләри ичәрисиндә сонралар онун мәсләкдашлары олан Метродор вә Колоту көстәрмәк олар. Эпикур тарихимиздән әввәл 307-чи илдә Афиная гайытмыш вә бурада, тарихдә «Эпикур бағы» ады илә мәшһур олан һәмрә'й достлар мәктәбинин әсасыны гоймушдур. Һәмин бағын гапысы үзәриндәки лөвһәдә бу сөзләр язылмышды: «Эй сәйяһ, бурада сәнин үчүн хош кечәчәкдир; йүксәк сәадәт олан зөвг-сәфә мәһз бурададыр[1]».

Эпикур 70 яшында икән (тарихимиздән әввәл 270/271-чи илдә) өлмүшдүр. Онун әсәрләри кәлиб бизә чатмамышдыр.

Эпикурун анчаг үч мәктубу вә әсәрләриндән бә'зи парчалар галмышдыр ки, онун нәзәриййәсинин әсас мүддәалары гысача олараг һәмин бу мәктуб вә парчаларда ифадә эдилмишдир. О, гәдим дүнянын ән исте'дадлы язычыларындан бири иди. Эпикур 300-ә гәдәр элми әсәр язмышдыр. Онун «Тәбиәт һаггында»ки әсас әсәри 37 китабдан ибарәт олмушдур. Эпикурун әсәрләри бир чох мүхтәлиф адларла кәлиб бизә чатмышдыр; мәсәлән: «Атомлар вә бошлуг һаггында», «Мәгсәд һаггында», «Ганун», «Аллаһлар һаггында», «Тале' һаггында» вә с.

Эпикурун мәктубларындан вә әсәрләриндән галмыш парчалардан әлавә онун нәзәриййәсини Ромада давам этдирән исте'дадлы шаир—философ Кар Лукрецинин «Шейләрин тәбиәти» адлы фәлсәфи поэмасы да Эпикур фәлсәфәсини өйрәнмәк үчүн әсас мәнбә'ләрдән биридир.

Эпикурун һәят вә фәалиййәт илләри, Юнаныстан тарихинин чош-

гун вә ағыр дөврләриндә кечмишдир. Бу дөвр, Македонија дөвләтинин сүгуту вә диадохларын* Македонијалы Искәндәрин ирси уғрунда апардыглары мүбаризә дөвру иди. Јунаныстан арды-арасы кәсилмәз таланчы мүһарибәләр вә сијаси ингилаблар мејданына чеврилмишди. Бурада бир һөкмдар јыхылыб еринә башга бир һөкмдар кечирди; јадәллиләрин истилачылығы өлкәнин дахилиндәки сијаси партијаларын шиддәтли мүбаризәләри илә говушмушду. Өлкәнин виран эдилмәси, синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирмишди. Гулларын тез-тез үсјанлары баш верирди. Гәдим гулдарлыг чәмијјәти бөһран кечирирди.

Бу гармагарышыг дөврдә Эпикур ичтимаи һәјатда һеч бир иштирак этмәмишдир. Эпикур бүтүн чәмијјәтин дејил, ајры-ајры фәрдин сәадәти ғајғусуну чәкәрәк, сијаси фәалијјәтдән бојун гачырырды. Һәтта «хүдмаһи јашамаг» кәламы да Эпикура иснад верилмишдир.

Эпикура көрә, фәлсәфәнин мәгсәди, инсан сәадәтиндән ибарәт олмалыдыр. О дејир ки: «Гој, фәлсәфә илә мәшғул олмағы кәнчлијә аид этмәсинләр вә кимсә гочалыгда белә фәлсәфә илә мәшғул олмагдан јорулмасын. Чан сағлығы үчүн кимсә камилләшмәмиш вә ја һәддиндән артыг камилләшмиш ола билмәз. Фәлсәфә илә мәшғул олмаг вахтынын һәлә кәлиб чатмадығыны вә ја өтмүш олдуғуну сөјләјәнләрлә, сәадәт вахтынын һәлә кәлиб чатмадығыны вә ја мөвчуд олмадығыны сөјләјәнләр арасында һеч бир фәрг јохдур. Буна көрә дә фәлсәфә һәм гочаја, һәм дә чавана лазымдыр: биринчисинә она көрә лазымдыр ки, о гоча јашларында кечмишлә фәхр эдиб өз руһуну сәадәтлә тәравәтләндирсин; икинчисинә исә она көрә лазымдыр ки, о, гоча илә бирликдә, кәләчәк тәһлүкәләрдән горхмајан бир кәнч олсун»[1].

Инсан хошбахт олмаг үчүн, тәбиәт ганунларыны дәрк этмәлидир. «Тәбиәт элмини билмәдән гүсәсиз зөвг алмаг олмаз»[2].

Эпикур фәлсәфәни үч һиссәјә бөлмүшдүр: биринчиси—тәбиәт (физика) нәзәријјәси, икинчиси тәбиәти вә инсаны дәрк этмә үсуллары (мәнтиг) һаггында нәзәријјә вә үчүнчүсү, инсанын сәадәтә наил олмасы (әхлаг) нәзәријјәси.

Эпикур, Платонун идеализмини, Аристотелин «илк мүһәррик»ини вә тәбиәтдән кәнар һәр чүр гүввәләри гәти сурәтдә инкар вә рәдд эдәрәк, өз материалист нәзәријјәсини идеализмә, мистикаја, дини дүнјакөрүшүнә әкс гојмушдур.

Эпикурдан әввәлки материалист фикирләрин наилијјәти элми фәлсәфә хәзинәсинә дахил олараг, Эпикур нәзәријјәсинин әсасыны тәшкил этмишдир.

Эпикур өз фәлсәфәсиндә, «шејләрин варлығынын инсан шүурундан кәнар олдуғуну вә ондан а с ы л ы о л м а д ы ғ ы н ы»[3] играр эдир.

Эпикур дејир ки, бүтүн дәрк олунан об'ектләр һәгиги вә кәрчәкдирләр: чүнки, шеј һәгигидир вә ја мөвчуддур—дедикдә, бу ејни сөздүр»[4].

Эпикур мадди аләми еканә вә илк кәрчәклик һесаб эдир. О, һиссән дәрк эдилмәјән вә күјә аләмдән кәнар олан гүввәләри рәдд вә инкар эдәрәк, тәбиәтин бүтүн һадисәләрини тәбиәтин өз дахили ганунлары илә изаһ эдир. Эпикурун материалист нәзәријјәси, материјанын әбәдилијини вә дүнјанын мадди вәһдәтини играр этмәјә әсасланмышдыр.

* Диадохлар—Македонијалы Искәндәр өлдүкдән сонра онун империјасыны өз араларында бөлүшдүрән сәркәрдәләри.—М ү т ә р ч и м.
[1] Э п и к у р, Менојкејә јаздығы мәктубунун мүгәддәмәси.
[2] Э п и к у р, Әсас кәламлар, XII.
[3] Л е н и н, Фәлсәфә дәфтәрләри. сәһ. 298.
[4] С е к с т-Э м п и р и к, Adv. math. VIII, 9.

«Ән әввәл демәк лазымдыр ки, варлыг олмајан бир шејдән һеч бир шеј төрәмир. Јохса һәр шеј һәр бир шејдән төрәјәрди вә һеч бир ибтидаја мөһтач олмазды. Һәркаһ нә исә бир шеј варлыг олмајан бир шејин дахилиндә мәһв олсајды, о заман бүтүн шејләр јох оларды: јә'ни, бунларын нә кими бир шејә парчаландыглары шеј дә олмазды. Каинат нечә олмушдурса, эләчә дә вардыр вә һәмишә дә белә олачагдыр; чүнки каинатын ичәрисинә сохулуб онда дәјишиклик әмәлә кәтирә биләчәк һеч бир шеј јохдур»[1].

Эпикура көрә бүтүнлүклә каинат вә дүнјадакы мүхтәлиф һадисәләр, илк мадди чүзвләр олан атомларын бош фәзада механики һәрәкәтләринин мәһсулудур.

«Каинат, чисмләрдән вә бошлугдан ибарәтдир... вә бу ики ибтидадан башга нә тәчрүбәдә, нә дә тәчрүбәјә ујғун олан шејдә, һәмин башлангычларын һаләт вә хассәси һаггында дејил исә, бүтөв бир варлыг кими гәбул эдилә биләчәк һеч бир шеј һаггында дүшүнмәк белә мүмкүн дејилдир»[2]. Чисимләрин мөвчуд олмасына дујғулар, бошлуғун мөвчуд олмасына исә һәрәкәт шаһиддир. Атомлар әбәдидир, мәһв эдилмәздир, дәјишмәз вә бөлүнмәздирләр.

Эпикурун материализми, Демокрит атомизминин садәчә бәрпасы демәк дејилдир. Онун материализми Демокрит атомизминдән мүһүм дәрәчәдә фәргли олмагла, материализмин инкишафында ирәлијә доғру атылан аддымдыр.

Демокрит нәзәријјәсиндә атомлар бир-бириндән бөјүк-кичиклик вә шәкил э'тибарилә фәргли олдуглары һалда, Эпикур нәзәријјәсиндә онлар һабелә ағырлыглары э'тибарилә дә бир-бириндән фәргләнирләр. «...Эпикур атомлара нәинки онларын бөјүк-кичиклијинин мүхтәлифлијини, һабелә онларын а ғ ы р л ы ғ ы н ы н да мүхтәлиф олдуғуну шамил этмишдир, јә'ни Эпикур өзүнә мәхсус бир анлајышла атомларын ағырлыг вә һәчминә бәләд иди»[3].

Атомлар сајсыз-һесабсыз олдуғу кими бошлуг да һәдсиз-һүдудсуздур. «Каинат дәхи атомларын сајы вә бошлуғун һәчми э'тибарилә һәдсиз-һүдудсуздур»[4]. Эпикур атомларын сајсыз-һесабсызлығы һаггындакы нәзәријјәсиндән фәргли олараг, атомларын м ү х т ә л и ф л и ј и н и н сајсыз-һесабсыз олмадығыны вә јалныз көзә көрүнмәз дәрәчәдә бөјүк олдуғуну играр эдир. «Һәр бир мүхтәлиф шәкилдәки ејни атомлар шүбһәсиз ки, сајсыз-һесабсыздыр, лакин мүхтәлиф нөвләри э'тибарилә исә онлар сајсыз-һесабсыз олмајыб, јалныз көзә көрүнмәздирләр»[5]. Бүтүн атомлар даима һәрәкәтдәдирләр. Эпикур дејир ки: «Атомлар арасы кәсилмәдән даима һәрәкәт эдирләр... Бу һәрәкәтин әввәли дә јохдур»[6]. Атомлар бир-биринә тохушараг вә бир-бирини дәф' эдәрәк, бошлуг ичәрисиндә мүхтәлиф һәрәкәт әмәлә кәтирирләр. «Бә'зиләри бир-бириндән хејли араланыр. Бә'зиләри исә бир-биринә тохундугда һәгигәтән сычрајышлы бир һәрәкәт әмәлә кәтирир: онлар ја өзләри кәнарә чәкилирләр, ја да башгалары бирләшәрәк онлары чулғалајыр. Бошлуғун өз тәбиәти һәр бир атому ајырараг буну әмәлә кәтирир: чүнки, бошлуг бу атомлар үчүн бир истинад тәшкил этмәјә габил дејилдир. Атомлара хас олан сыхлыг дәхи тохушма заманы кенишләнир, чүнки атомларын бир-биринә тохушмасы онларын араланмасына имкан верир[7].

[1] Э п и к у р, Һеродота мәктублары II, 2, 1—2.
[2] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, II, 2, 3.
[3] М а р к с вә Э н г е л с, Әсәрләри, XIV ч., сәһ. 338.
[4] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, II, 2, 6.
[5] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, II, 2, 7.
[6] Енә орада, II, 2, 8.
[7] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, II, 2, 8.

Эпикура көрә бош фәза, атомларын һәрәкәти үчүн зәрури бир шәртдир. Лукреси, Эпикурун бу мәсәлә һаггындакы мүдафиәсини белә ифадә едир: «Бошлуг олмадан шейләр һеч бир јерә һәрәкәт едә билмәзди; чүнки, әкс тә'сир етмәк хүсусијјәти һеч вахт вермәмәк оламати [illegible] олан маддәнин әламәтидир; шејләрдә бу олсајды, о заман һеч бир шеј һәрәкәт едә билмәзди, чүнки һеч бир шеј јери чәкилиб һәрәкәтә башламаға имкан вермәзди»[1].

Әлими кәләчәк тәҹрүбәсини габагҹадан сезән Эпикур дејирди ки: «Атомлар һеч бир манеәјә раст кәлмәдән бошлугда һәрәкәт етдикдә онларын һәрәкәт сүр'әтинин ејни бәрабәрдә олмасы зәруридир. Хырда вә јүнкүл атомларын һәрәкәтинә һеч бир шеј манелик төрәтмәдикдә, демәк ағыр атомларын онлардан тез һәрәкәт етмәсини дүшүнмәк белә олмаз»[2]. Беләликлә Эпикур биринчи оларак сөјләмишдир ки, «атомлар өз күтләси вә формасы е'тибарилә нә гәдәр мүхтәлиф олурса олсун, бош фәзада... ејни бир сүр'әтлә һәрәкәт едирләр»[3].

Бу сәбәбдән дә Эпикурун фикринҹә атомлар дүз јол илә ашағы һәрәкәт етдикдә онларын бир-биринә тоггушмасы мүмкүн ола билмәз. Атомлар ејни бир сүр'әтлә һәрәкәт етдикләриндән вә онлар бир-бириндән ејни мәсафәдә аралы олдугларындан атомлар арасында тоггушма әмәлә кәлә билмәз. Эпикур бурадан белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, атомлар һәрәкәт етдикҹә дүз јолдан кәнара чыхырлар вә буна көрә дә онларын арасында һәм тоггушма әмәлә кәлир, һәм дә бир-биринә гарышма; шејләрин төрәмәси дә буна көрә әсасән олур.

«Әкәр онлар еһтимал [illegible] дүшмәјә башласајдылар вә белә һәдсиз-һүдудсуз бошлугдан јеринә дә олса кәнара чыхмасајдылар, о заман башланғычлар бир-биринә һеч бир тәсадүф етмәз вә тоггушма әмәлә кәлмәзди вә тәбиәт һеч бир вахт һеч бир шеј төрәдә билмәзди»[4].

К. Маркс тәләбәлик заманы јаздығы диссертасијасында гејд едир ки: «Бу кәнара чыхан һәрәкәт һаггында бир чохлары [illegible] етмишдир. Сисерон бу мәсәләдә даһа чох узунчулуг едир. Мәсәлән, о белә дејир: «Эпикур иддиа едир ки, атомлар өз ағырлыгларына көрә дүз јол илә ашағы мејл едирләр; бу, онун рә'јинә көрә, ҹисимләрин тәбии һәрәкәтидир. Лакин ајдын олур ки, һәр каһ бүтүн атомлар јухарыдан ашағыја доғру һәрәкәт едирсә, о заман онларын һеч бири бир-биринә тоггуша билмәз. Буна көрә дә Эпикур чан гуртарыҹы бир јаланы әл атмышдыр: о демишдир ки, атом азаҹыг кәнара чыхыр; лакин бу, гәтијјән мүмкүн олан шеј дејилдир. Бурадан да күј атомларын бирләшмәси, тоггушмасы вә бир-биринә илишмәси әмәлә кәлир вә бундан да бүтүн аләм, онун бүтүн һиссәләри вә ондакы һәр бир шеј әмәлә кәлир. Онун бу мәсәләдә һәлә ушагҹасына фикир јүрүтдүјүнә бахмајараг, о, һәтта өз истәдијинә белә наил ола билмир»[5].

К. Маркс, Сисеронун бу тәнгидини кәнара атараг исбат едир ки, атомун өз јолундан кәнара чыхмасы, Эпикурун бүтүн нәзәријјәсинин мүһүм принсипләриндән биридир. «А т о м у н д ү з ј о л д а н к ә н а р а ч ы х м а с ы Э п и к у р у н ф и з и к а с ы н д а х ү с у с и, т ә с а д ү ф ә н р а с т к ә л ә н б и р һ а д и с ә д е ј и л д и р. О к е ч и ҹ и о л а р а г, о н у н и ф а д ә е т д и ј и г а н у н б ү т ү н Э п и к у р ф ә л с ә ф ә с и н д ә к е ч и р и л м и ш д и р...»[6].

[1] Л у к р е с и, Шејләрин тәбиәти һаггында, I, 334.
[2] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, III, 4, 21.
[3] М а р к с вә Э н г е л с, Әсәрләри, I ч., сәһ. 33.
[4] Л у к р е с и, Шејләрин тәбиәти һаггында, II, 221.
[5] М а р к с вә Э н г е л с, Әсәрләри, I ч., сәһ. 27.
[6] Јенә орада, сәһ. 31.

Атомун өз јолундан кәнара чыхмасы һаггында Эпикур нәзәријјәси дәрин мә'нәјә маликдир вә бу нәзәријјә «... атомлар аләминин бүтүн дахили гурулушуну...»[1] әсаслы сурәтдә дәјишдирмишдир.

Һәр чүр х а р и ҹ и сәбәб олмадан атомун өз јолундан кәнара чыхмасы, зәрурәт вә тәсадүф мәсәләсини јени шәкилдә мејдана гојмалы олду.

Демокрит фәлсәфәсиндә хас олан зәрурәтин дәјишмәзлијини вә тәсадүфүн инкар едилмәси һаггындакы фатализмә Эпикур зидд кетмишдир.

Эпикура көрә, Демокритин тәсадүфү инкар едән зәрурәт һаггындакы анлајышы, илаһи бир гәзаву-гәдәр олан е'тигад кими фатализм демәкдир. О дејир ки: «Тәбиәтшүнасларын ишандыглары тале гаршысында әлчалмагдансa, аллаһлар һаггындакы әфсанә илә разылашмаг даһа јахшыдыр: әфсанә, һеч олмаса аллаһлара јалвар-јахар етмәк үмидундан инсаны мәһрум етмир, тәбиәтшүнасларын инандыглары тале исә инсаны бундан бүсбүтүн мәһрум едир»[2].

Эпикур нәзәријјәсиндәки тәсадүф анлајышы, сәбәбијјәти инкар етмәк демәк дејилдир, лакин бу сәбәбијјәт харичи дејил, дахили бир сәбәбијјәтдир.

«Буна көрә дә тохумлардакы зәрбә вә ағырлыгдан əлавә сон һәмчинин һәрәкәтин башга сәбәбини дә играр етмәлисән, бу да бизә белә бир фитри габилијјәтә сәбәбдир: билдијимиз кими, һечдән һеч төрәјә билмәз»[3].

Атомун өз дүз јолундан кәнара чыхмасы һаггындакы Эпикур нәзәријјәсиндә тәсадүф мәсәләсинин играр едилмәси гәзаву-гәдәрә гаршы, тале'дән хәбәр вермәјә гаршы јөнәлдилмишдир; бу нәзәријјә инсанлары мә'нәвијјатлыг, фатализм һиссиндән хилас етмәјә чалышыр, зәрурәт вә азадлыг мәсәләсинин мејдана гојулмасыны һазырлајыр.

«...Лакин әгәр һәр бир шејин ағлы дахили зәрурәтә көрә төрәтмәмәк үчүн вә јалныз зәрурәтин етдикләрини дөзүб, онун гаршысында мәғлуб оланлар кими дә чәкмәјә мәҹбур олмамаг үчүн, илк башланғычларын (атомларын) әсаслыгда инһирафы (кәнара чәкилмәси) әсаслыгла әмәлә кәлир, лакин бу, тә'јин олунмуш вахтда вә һеч дә мүәјјән бир јердә әмәлә кәлмир»[4].

Буна көрә дә атомларын өз јолундан кәнара чыхмасы мәсәләси Эпикур нәзәријјәсиндә физиканын һәддини ашыр; бу мәсәлә [illegible] тәбиәт һаггындакы нәзәријјәсини онун әхлаг нәзәријјәсинин [illegible] мәфһуму илә, јә'ни фәрди азадлыг мәфһуму илә әлагәләндирир.

Јухарыда көстәрилдији кими, Эпикур өз натурфәлсәфә системиндә тәсадүф категоријасыны дахил етмәклә, детерминизми позмаға сә'ј едир, һабелә азадлыг категоријасынын да ирәли сүрүлмәси Эпикур нәзәријјәсиндә телеоложијә сәбәб олмур. Тәбиәтин ганунаујғунлуғу һәр чүр мәгсәддән зәрурәтә ибарәтдир.

Эпикур кејфијјәт мәсәләсиндә Демокритә нисбәтән ирәли кетмишдир. Эпикур шејләрин дәјишилмәсини атомларын бир һалдан башга һала кечмәләринә мүнчәр етдијинә бахмајараг, кејфијјәтин мө'тәдиллијинин гәти шәкилдә играр етмишдир. Эпикура көрә мүәјјән бир шеј атомларын садәҹә мәҹмуундан ибарәт олмајыб, онларын мүәјјән һәддәти, мүәјјән «һәрәкәт аһәнкдарлығына» малик олан бүтөвлүјү демәкдир. Атомларын бирләшмәси нәтиҹәсиндә мүәјјән бир шеј төрәнмиш

[1] М а р к с вә Э н г е л с, Әсәрләри, I ч., сәһ. 34.
[2] Э п и к у р, Меноѳкејә мәктубу, V, 20.
[3] Л у к р е с и, Шејләрин тәбиәти һаггында, II, 284.
[4] Јенә орада, II, 269.

Эпикура көрә бош фәза, атомларын һәрәкәти үчүн зәрури бир шәртдир. Лукреци, Эпикурун бу мәсәлә һаггындакы мүддәасыны belә ифадә эдир: «Бошлуг олмадан шейләр һеч бир ерә һәрәкәт эдә билмәзди; чүнки, э к с т ә' с и р э д и б й о л в е р м ә м ә к әламәти чисмин даими манелик әламәтидир; шейләрдә бу олсайды, о заман һеч бир шей һәрәкәт эдә билмәзди, зира һеч бир шей кери чәкилиб һәрәкәтә башланғыч имканы вермәзди»[1].

Элмин кәләчәк тәчрүбәсини габагчадан сезән Эпикур дейирди ки: «Атомлар һеч бир манеәйә раст кәлмәдән бошлугда һәрәкәт этдикдә онларын һәрәкәт сүр'әтинин эйни бәрабәрдә олмасы зәруридир. Хырда вә йүнкүл атомларын һәрәкәтинә һеч бир шей манелик төрәтмәдикдә, демәк ағыр атомларын онлардан ити һәрәкәт этмәсини дүшүнмәк белә олмаз»[2]. Беләликлә Эпикур биринчи олараг сезмишдир ки, «атомлар өз күтләси вә формасы э'тибарилә нә чүр мүхтәлиф олурса олсун, бош фәзадә... эйни бир сүр'әтлә һәрәкәт эдирләр»[3].

Бу сәбәбдән дә Эпикурун фикринчә атомлар дүз йол илә ашағы һәрәкәт этдикдә онларын бир-биринә тохушмасы мүмкүн ола билмәз. Атомлар эйни бир сүр'әтлә һәрәкәт этдикләриндән вә онлар бир-бириндән эйни мәсафәдә аралы олдугларындан атомлар арасында тохушма әмәлә кәлә билмәз. Эпикур бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, атомлар һәрәкәт этдикдә дүз йолдан кәнарә чыхырлар вә буна көрә дә онларын арасында һәм тохушма әмәлә кәлир, һәм дә бир-биринә говушма; шейләрин төрәмәси дә бунлара әсасән олур.

«Һәркаһ онлар яғыш дамчысы кими ерә дүшмәйә башласайдылар вә йолда һәдсиз-һүдудсуз бошлугдан зәррәчә дә олса кәнарә чыхмасайдылар, о заман башланғычларда бир-биринә һеч чүр тәсадүф этмәк вә тәкан әмәлә кәлмәзди вә тәбиәт һеч бир вахт һеч бир шей төрәдә билмәзди»[4].

К. Маркс тәләбәлийи заманы яздығы диссертациясында гейд эдир ки: «Бу кәнара чыхан һәрәкәт һаггында бир чохлары әлламәлик этмишдир. Цицерон бу мәсәләдә даһа чох узунчулуг эдир. Мәсәлән, о белә дейир: «Эпикур играр эдир ки, атомлар өз ағырлыгларына көрә дүз йол илә ашағы мейл эдирләр; бу, онун рә'йинә көрә, чисимләрин тәбии һәрәкәтидир. Лакин айдын олур ки, һәр каһ бүтүн атомлар юхарыдан ашағыя доғру һәрәкәт эдирсә, о заман онларын һеч бири бир-биринә тохуна билмәз. Буна көрә дә Эпикур чан гуртарычы бир ялана әл атмышдыр: о демишдир ки, атом азачыг кәнарә чыхыр; лакин бу, тәтиййән мүмкүн олан шей дейилдир. Бурадан да күя атомларын бирләшмәси, говушмасы вә бир-биринә япышмасы әмәлә кәлир вә бундан да бүтүн аләм, онун бүтүн һиссәләри вә ондаки һәр бир шей әмәлә кәлир. Онун бу мәсәләдә һәлә ушагчасына фикир йүрүтдүйүнә бахмаяраг, о, һәтта өз истәдийинә белә наил ола билмир»[5].

К. Маркс, Цицеронун бу тәнгидини кәнарә атараг исбат эдир ки, атомун өз йолундан кәнара чыхмасы, Эпикурун бүтүн нәзәриййәсинин мүһүмм принципләриндән биридир. «А т о м у н д ү з й о л д а н к ә н а р а ч ы х м а с ы Э п и к у р у н ф и з и к а с ы н д а х ү с у с и, т ә с а д ү ф ә н р а с т к ә л ә н б и р т ә' р и ф д е й и л д и р. Ә к с и н ә о л а р а г, о н у н и ф а д ә э т д и й и г а н у н б ү т ү н Э п и к у р ф ә л с ә ф ә с и н д ә к ө к с а л м ы ш д ы р...»[6].

[1] Лукреци, Шейләрин тәбиәти һаггында, I, 334.
[2] Эпикур, Һеродота мәктубу, III, 4, 21.
[3] Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, I ч., сәһ. 38.
[4] Лукреци, Шейләрин тәбиәти һаггында, II, 221.
[5] Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, I ч., сәһ. 27.
[6] Енә орада, сәһ. 31.

Атомун өз йолундан кәнара чыхмасы һаггында Эпикур нәзәриййәсинин дәрин мә'насы вардыр вә бу нәзәриййә «... атомлар аләминин бүтүн дахили гурулушуну...»[1] әсаслы сурәтдә дәйишдирмишдир.

Һәр чүр х а р и ч и сәбәб олмадан атомун өз йолундан кәнара чыхмасы, зәрурәт вә тәсадүф мәсәләсини ени шәкилдә мейдана гоймалы олду.

Демокрит фәлсәфәсинә хас олан зәрурәтин дәйишмәзлийи вә тәсадүфүн инкар эдилмәси һаггындакы фатализмә Эпикур зидд кетмишдир.

Эпикура көрә, Демокритин тәсадүфү инкар эдән зәрурәт һаггындакы анлайышы, илаһи бир гәзаву-гәдәр олан э'тигад кими фатализм демәкдир. О дейир ки: «Тәбиәтшүнасларын инандыглары тале гаршысында алчалмагданса, аллаһлар һаггындакы әфсанә илә разылашмаг даһа яхшыдыр: әфсанә, һеч олмазса аллаһлара ялвар-яхар этмәк умудундан инсаны мәһрум этмир, тәбиәтшүнасларын инандыглары тале исә инсаны бундан бүсбүтүн мәһрум эдир»[2].

Эпикур нәзәриййәсиндәки тәсадүф анлайышы, сәбәбиййәти инкар этмәк демәк дейилдир, лакин бу сәбәбиййәт харичи дейил, дахили бир сәбәбиййәтдир.

«Буна көрә дә тохумлардакы зәрбә вә ағырлыгдан әлавә сан һәмчинин һәрәкәтин башга сәбәбини дә играр этмәлисән, бу да биздә белә бир фитри габилиййәтә сәбәбдир: билдийимиз кими, һечдән һеч төрәйә билмәз»[3].

Атомун өз дүз йолундан кәнара чыхмасы һаггындакы Эпикур нәзәриййәсиндә тәсадүф мәсәләсинин играр эдилмәси гәзаву-гәдәрә гаршы, тале'дән хәбәр вермәйә гарәы йөнәлдилмишдир; бу нәзәриййә инсанлары мәһкумлуг, фатализм һиссиндән хилас этмәйә чалышыр, зәрурәт вә азадлыг мәсәләсинин мейдана гоюлмасыны һазырлайыр.

«...Лакин әгл һәр бир шейи ялныз дахили зәрурәтә көрә төрәтмәмәк үчүн вә ялныз зәрурәтин этдикләринә дөзүб, онун гаршысында мәғлуб оланлар кими диз чөкмәйә мәчбур олмамаг үчүн, илк башланғычларын (атомларын) асанлыгла инһирафы (кәнара чәкилмәси) асанлыгла әмәлә кәлир, лакин бу, тә'йин олунмуш вахтда вә һеч дә мүәййән бир ердә әмәлә кәлмир»[4].

Буна көрә дә атомларын өз йолундан кәнара чыхмасы мәсәләси Эпикур нәзәриййәсиндә физиканын һәддини ашыр; бу мәсәлә онун тәбиәт һаггындакы нәзәриййәсини онун әхлаг нәзәриййәсинин әсас мәфһуму илә, йә'ни фәрди азадлыг мәфһуму илә әлагәләндирир.

Юхарыда көстәрилдийи кими, Эпикур өз натурфәлсәфә системинә тәсадүф категориясыны дахил этмәклә, детерминизми позмаға сәй' эдир. Һабелә азадлыг категориясынын да ирәли сүрүлмәси Эпикур нәзәриййәсиндә телеоложиййә сәбәб олмур. Тәбиәтин ганунауйғунлуғу һәр чүр мәгсәдли зәрурәтә ябанчыдыр.

Эпикур кейфиййәт мәсәләсиндә Демокритә нисбәтән ирәли кетмишдир. Эпикур шейләрин дәйишилмәсини атомларын бир һалдан башга һала кечмәләринә мүнчәр этдийинә бахмаяраг, кейфиййәтин об'ективлийини гәти шәкилдә играр этмишдир. Эпикура көрә мүәййән бир шей, атомларын садәчә мәчмуундан ибарәт олмайыб, онларын мүәййән вәһдәти, мүәййән «һәрәкәт аһәнкдарлығына» малик олан бүтөвлүйү демәкдир. Атомларын бирләшмәси нәтичәсиндә мүәййән бир шей төрәмиш

[1] Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, I ч., сәһ. 34.
[2] Эпикур. Менойкейә мәктубу, V, 20.
[3] Лукреци, Шейләрин тәбиәти һаггында, II, 284.
[4] Енә орада, II, 289.

олур вә бу шей мүһүмм хассәләрин сабит мәчмууну, мүәййән бир к е й ф и й й ә т и кәсб эдир.

Эпикур бу хүсусда белә языр: «Инди дә чисмин һәр чүр хассәси кими мүәййән эдилән форма, рәнк, кәмиййәт, ағырлыг вә саирә мәсәләсинин нәзәрдән кечирәк... Бунлары да мүстәгилл бир варлыг һесаб этмәк лазым дейилдир, зира буну бу чүр дүшүнмәк мүмкүн дейилдир. Лакин буну да демәк олмаз ки, бунлар үмумиййәтлә мөвчуд дейилдир. Һабелә бунлары нә исә кәнардан чисмә дахил олан чисимсиз бир шей кими һесаб этмәк дә олмаз. Бунлары чисмин чүз'ләри кими дә гәбул этмәк мүмкүн дейилдир. Әксинә олараг, үмумиййәтлә бүтүн бир чисмин әбәди тәбиәтини тәшкил эдән һәмин бу хассәләрдир, лакин онларын з а һ и р и бирләшмәси дейилдир: бу заһири бирләшмә, чисимләрдә бөйүк бирләшмә олдуғу тәгдирдә әмәлә кәлир (истәр илк чисимләр олсун, истәрсә мүәййән бир там чисмин өзүндән кичик бир һиссәси олсун). Мән играр этдийим кими, чисм өз әбәди тәбиәтини ялныз бүтүн бу х а с с ә л ә р д ә н бир ердә эхз эдир»[1].

Эпикур, «чисмин там анлайышы» илә әлагәдар олан шейләрин кейфиййәтини, онларын һаләтиндән фәргләндирир. Шейләрин һаләтини (һәмчинин об'ектив кәрчәклийи оланлары) онларын кейфиййәтиндән фәргләндирмәйә даир Эпикур белә языр: «Әввәлән, шейләрин һаләти өз тәбиәти э'тибарилә бүтөв дейилдир ки, биз дә буну гаврамагла там бир чисим һаггында өз фикримизи сөйләйә биләк. Икинчиси, шейләрин һалəти сабит хассәләрин тәбиәти илә әлагәдар дейилдир, бунларсыз чисим һаггында дүшүнмәк белә олмаз»[2]. Бу тә'рифдә бүтөвлүк вә сабитлик, к е й ф и й й ә т и н әламәтләри кими айдын сурәтдә көзә чарпыр вә бу әламәтләр кейфиййәти, шейләрин һәм кечичи, һәм дә харичи һ а л ә т л ә р и н д ә н фәргләндирир.

Материалист Эпикур чәсарәтлә каинатын кениш мәнзәрәсини тәсвир эдир.

Каинат сонсуздур. Бизим аләмимизә һәм охшаян, һәм дә охшамаян сайсыз-һесабсыз аләм вардыр. Аләмдәки бүтүн чисимләр, атомларын һәрәкәт вә бирләшмәсиндән әмәлә кәлән атомлар гасырғасындан төрәмишдир. «Аләм әмәлә кәлмәйә башладыгда онда һәмин гасырғанын мүттәсил дөвр этмәси баш верир»[3].

Космогония процессләри вә һабелә тәбиәтин бүтүн һадисәләри тәбии ганунауйғунлуг әсасына әмәлә кәлир. «Онларын һаггында элә дүшүнмәк лазым дейилдир ки, куя онлар кимин исә ирадәсинә әсасән әмәлә кәлир вә бу ирадә онлары идарә эдир, онлары гайдая салмыш вә я салыр, һәм дә әбәдиййәтлә әлагәдар олараг һәр чүр гүдсиййәтә маликдирләр»[4]. «Көй чисимләри илаһи бир варлыг олмайыб, ялныз одун сыхлығындан ибарәтдир»[5].

Биз бурада Эпикурун астрономия вә метеороложи нәзәриййәләри үзәриндә дурмаячағыг, бу хүсусдаки нәзәриййәләр Эпикурун Пифокла яздығы вә бизә мә'лум олан мәктубларында изаһ эдилмишдир. Биз бурада Эпикурун чан һаггындакы материалист нәзәриййәсиндән бәһс эдәчәйик.

Эпикура көрә «чан дедикдә, һәркаһ бу ад илә мүстәгилл бир шей дүшүнүлүрсә, о заман о, чисимсиз бир шей дейилдир: белә бир шейи бошлугдан савай һеч чүр чисимсиз бир шей кими дүшүнмәк мүмкүн

[1] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, YI, 30.
[2] Енә орада, YI, 31.
[3] Енә орада, YII, 37,
[4] Енә орада, YII, 37.
[5] Енә орада.

дейилдир... Чаны чисимсиз бир шей кими играр эдәнләр, сәрсәмдирләр»[1]. Эпикур гейри-мадди субстансиянын мөвчудлуғуну гәти сурәтдә рәдд эдәрәк дейир ки: «Чан организмин һәр еринә айылмыш ән зәриф бир чисимдир. Бу чисим ән чох хәфиф күләйә охшайыр, бунун да истилиқлә гатышығы вардыр, гисмән һәмин күләйә, гисмән дә истилийә охшары вардыр»[2]. Хүсуси руһани субстансиянын инкар эдилмәси ләбүддән руһун өлмәзлийини инкар этмәклә нәтичәләнмәли иди. «Бүтүн бәдән məhв олдугда, чан да йох олуб кедир»[3].

Эпикурун нәзәриййәси мөвһумата зидд олуб, дүшүнчәйә, элми идрака доғру истигамәт верир. В. И. Ленин, Эпикурун чан һаггындакы нәзәриййәсинә даир гейд эдир ки: «Олдугча садә вә яхшыдыр!»[4]. «...бу даһиянә бир фәһмдир вә мөвһумат дейил, э л м ә д о ғ р у йол к ө с т ә р м ә к д и р»[5].

Эпикурун каноникасынын вә я идрак нәзәриййәсинин әсас вәзифәси һәгигәт мәсәләсини вә онун мигясыны айдынлашдырмагдан ибарәт олмушдур. О языр ки: «Мүәййән эдилмиш тапшырығы вә фәрз этдийимиз һәр чүр әянилийи биз дүшүнмәлийик; йохса һәр бир мәсәлә долашыб-гарыша биләр»[6].

Эпикур материалист-сенсуалистдир. Онун идрак нәзәриййәсинин әсас мүддәасы, бизим гаврайышымыздан вә һәгигәти дуймағымыздан ибарәтдир; бунлар об'ектив кәрчәкликдән нәш'әт эдәрәк, идракын әсасыны тәшкил эдирләр. Һәгигәт, һиссләримизин билдирдикләринә э'тибар этмәйә әсасланмышдыр, зира шейләрин сурәти дуйғулардан һасил олур.

Эпикур язмышдыр ки: «һәркаһ бүтүн дуйғуларла мүбаризә этсән, о заман сән бунлардан һансыны алдадычы һесаб этмәк үчүн она гиймәт вермәкдән өтрү лазым олан мигясдан мәһрум олачагсан»[7]. Янылмаг, шейләр һаггындакы тәләсик вә сәһв м у һ а к и м ә д ә н вә һиссләрин бизә билдирдикләринә әсасланмайыб мүһакимә заманы өзүмүздән уйдурдуғумуз шейләрдән баш верир.

Һиссләрин алдадычылығыны играр этмәк, ялан вә доғру һаггында мүһакимә мигясындан бизи мәһрум эдә биләрди вә бунун нәтичәсиндә нәинки билик, һәтта дүзкүн һәрәкәт белә мүмкүн ола билмәзди ки, бу да бизи фәлакәтә доғру сүрүкләйәрди.

Об'ектив кәрчәклик бизим дуйғуларымызын мәнбәйини тәшкил эдир: «Биз шейләрин шәклини она көрә көрүб дүшүнүрүк ки, харичи аләмдән нә исә бир шей бизә доғру ахышыб кәлир»[8]. Биздән харичдә олан бир шей дуйғулар сайәсиндә бизә тәдахүл эдир.

Эпикур һисси гаврайышлары об'ектив аләмин сурәтләри кими гәбул эдәркән, әсасән Демокритдән эхз этдийи материалист ин'икас нәзәриййәсинә кор-тәбии сурәтдә рәайәт этмишдир. Онун фикринчә чисимләрин сәтһиндән ән кичичик сурәтләр сүзүб кечир вә сонра һава васитәсилә бизим һисс органларымыза тәдахүл эдәрәк, кәрчәк шейләрин бизә ин'икасыны әмәлә кәтирирләр.

Эпикур языр: «Шейләрлә һәмрәнк, һәминөв вә сүр'әтли һәрәкәтә малик олан мувафиг кәмиййәтли сурәтләр, бизим нәзәримизә вә

[1] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, Y, 29.
[2] Енә орада, Y, 26а.
[3] Енә орада, Y, 28.
[4] Л е н и н, Фәлсәфә дәфтәрләри, сәһ, 301.
[5] Енә орада, сәһ, 299,
[6] Д и о г е н Л а э р ц и, X, 146.
[7] Енә орада.
[8] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, III, 14.

фикримизә кәнар шейләрдән ахыб кечир»[1]. Сурәтләрин ахмасы даима давам эдир. Сурәтләр, фикрин ити ишләмәси илә әмәлә кәлир[2].

Эшитмә дәхи она кәрә әмәлә кәлир ки, бә'зи ахынтылар шейләрдән нәш'әт эдәрәк сәс әмәлә кәтирир, сәс-куй галдырыр вә саир васитәләрдә биздә эшитмә дуйғусу доғурур»[3]. «Ий дуйма үчүн дә эйни бу гайданы играр этмәк лазымдыр»[4].

Юхарыда сөйләнилдийи кими, янылма, дуйғуларын алдадычы олдугларына кәрә дейил, бизим мүһакимәмизин әсассызлығы нәтичәсиндә баш верир. «Тәсәввүр фәалиййәтилә әлагәдар олан вә һабелә м ү һ а к и м ә н и н дә әһатә эдән бә'зи к ә н а р һәрәкәтә биз өв дахилимиздә йол вермәсәйдик, о заман янылма да олмазды. Мүһакимә илә әлагәдар олараг (бу мүһакимә истәр гәбул эдилдикдә, истәрсә рәдд олундугда) янылма баш вермиш олур»[5].

Бизим янылмамызын мәнбәини тәшкил эдән бир нечә сәһв мүһакимә нөвү вардыр. Бу янылма нөвләриндән бириси, шейләрдән кәнарлашан сурәтләр бизим һисс үзвләримизә доғру кәлдикләри йолда дәйишдикләринә кәрә баш верир; бунун нәтичәсиндә онлардан һасил олан сурәт, нәш'әт этмиш олдуғу илк шейин эйни ола билмәз. Ялныш мүһакимәнин башга бир нөву, атомларын тәсадүфи тохушмасы вә я бирләшмәси сабит шейләрә уйғун олмаян чәлд кечичи сурәтләрин мәнбәини тәшкил эдәчәйи тәгдирдә баш верир. Эпикур тәләб эдирди ки, тәфәккүр тәләсик үмуми нәтичәләрдән вә мүһакимәләрдән сагынмалы вә һиссләрин билдирдикләрини дүзкүн анламаға сә'й этмәлидир. Идрак —һафизәни, диггәти, мүгайисәни вә нәһайәт үмуми мәфһумларын әмәлә кәлмәсини ичаб эдән мүрәккәб бир процессдир. Эпикура кәрә мәфһумлар, «топланмыш» һисси гаврайышдан ибарәтдир.

Идрак процесси бу чүр әмәлә кәлир:

Шейләрдән айрылан сурәтләр бизим һисс үзвләримизә тәдахүл эдир вә онларла тәмасда булунараг, дуйғуя сәбәб олурлар. Чан, бәдәнин бүтүн мәсамәләринә (бошлугларына) дахил олуб яйылдығындан дуйғулар, яхынлыгда олан чан һиссәчикләринин һәрәкәтинә сәбәб олурлар вә бу һиссәчикләр дә өз нөвбәсиндә һәрәкәти чанын башга һиссәчикләринә кечирирләр. Шейин чанда төрәнән сурәти бирдән-бирә йох олмайыб, ядда галыр. Яддаш, бу сурәтин мүһафизәсиндән, идрак исә яхында олан сурәтләрлә ону (идракы) фикрән мүгайисә этмәкдән ибарәтдир. Фикирдә топлашмыш сурәтләр санки бир-бирини чулғалайырлар. Бу топланмыш сурәтләрин фәрди әламәтләри силинәрәк, онлар үчүн ялныз үмуми олан әламәтләр галмыш олур. Бу, үмуми мәфһумун өзүдүр. Эпикур бүтүн идрак процессини материалистчәсинә анламышдыр: идракын әсасыны тәшкил эдән—об'ектив кәрчәкликдир; һәгигәт исә—бизим һиссләримиз васитәсилә һасил олан бу кәрчәклийин фикирлә уйғун кәлмәсиндән ибарәтдир.

Беләликлә, Эпикурун идрак нәзәриййәсиндә айры-айры дуйғулар идракын еканә бир мәнбәи олараг играр эдилмәклә бәрабәр, идрак үчүн ү м у м и мәфһумларын әһәмиййәти һеч дә азалдылмыр, һалбу ки, гәдим дүнянын бөйүк материалисти олан Эпикурун нәзәриййәсини тәһриф эдән материализм дүшмәнләри идрак үчүн һәмин үмуми мәфһумларын әһәмиййәтини азалтмаға чалышмышлар. В. И. Ленин, Эпикурун идрак нәзәриййәсинин бу чәһәтинә хүсусилә диггәт етирмәклә Һегелә э'тираз эдәрәк белә языр: «Материализмә гаршы б ө һ т а н л а р д ы р!!

[1] Э п и к у р Һеродота мәктубу, III, 14.
[2] Енә орада, III, 13.
[3] Енә орада, III, 16.
[4] Енә орада, III, 17.
[5] Енә орада, III, 15.

«Мәфһумун зәрурәти», идрак вә мәфһумун м ә н б ә и һаггындакы нәзәриййә илә зәррәчә олса белә «мәһв» эдилмир!!»[1]. Сонра В. И. Ленин, Һегелин Эпикур һаггында яздығы:—«...Эпикур һәр чүр мәфһуму вә үмумини бир варлыг кими инкар эдир»[2] фикринә һиддәтләнәрәк дейир ки: «Бу, уйдурмадыр! Яландыр! Бөһтандыр!»[3]. Һәгигәтдә исә Эпикур үмуми мәфһумларын әһәмиййәтини чох яхшы анламышдыр.

Эпикур дейир ки: «Биз, үмуми мәфһуму гаврамаға һәмишә мөһтачыг, айры-айры мәфһуму гаврамаға исә чох вахт о гәдәр дә мөһтач дейилик. Беләликлә дә даима һәмин тумарлара* мүрачиәт этмәк лазымдыр; ядда исә шейләрин әсас мәфһумуну билдирән шейи сахламаг лазымдыр ки, бунун васитәсилә дә айры-айры мәфһумларын һәр чүр өйрәнилмәси мүмкүн олачагдыр. Һәркәһ үмуми мәфһумлар дүзкүн сурәтдә анлашылыб ядда сахланыларса, о заман бу юхарыда дедикләримиз мүмкүн олачагдыр».[4]

Эпикурун мәфһум һаггындакы нәзәриййәси, айры-айры мәфһумлары үмуми мәфһумлара гәдәр учалтмаг һаггында олан материалист бир нәзәриййәдир.

Эпикурун канониканында, дүзкүн дәлил (исбат) үчүн шәрт олан сөзләрин мә'насыны мүәййәнләшдирмәйә верилән әһәмиййәтин бөйүк бир рол ойнадығыны да гейд этмәк лазымдыр. Эпикур дейир ки: «Ишләтдийимиз сөзләрдә нәйи нәзәрдә тутдуғумузу мүәййән этмәк лазымдыр»[5], зира «һәр бир шей илк дәфә она верилән адын сайәсиндә өз эйнилийини, гүввәсини вә айдынлығыны кәсб этмиш олур»[6]. Белә бир фикир софистләрин сөз күләшдирмәләри үсулуна эндирилән бир зәрбәдир.

Гәдим философларын дүнякөрүшләри мүгабилиндә Эпикурун фәлсәфәсини үстүн бир мөвгеә галдыран ән мүһүм чәһәтләрдән бири дә, Эпикур фәлсәфәсинин о заманкы элми наилиййәтләрә әсасланараг динә зидд вә мүбариз атеизм хүсусиййәтинә малик олмасыдыр.

Қ. Маркс, Эпикур һаггында языр ки: «Буна кәрә Эпикур Юнаныстанын ән бөйүк мәарифпәрвәридир...»[7].

Атомист нәзәриййә, дүнянын тәбиәтдән харич бир вүчуд тәрәфиндән яранылыб идарә олунмасы тәсәввүрүнә зиддир. Тәбиәт өзү өз әсасыны тәшкил эдир вә ондакы бүтүн һадисәләр тәбии ганунауйғунлуг гүввәсинә әсасән әмәлә кәлир.

Чанын хүсуси бир гейри-мадди субстанция кими инкар эдилмәси вә чанын өлмәзлийи мәсәләсинин рәдд эдилмәси Эпикурун атеист э'тигады илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр.

Эпикурун фикринчә тәбиәт ганунларыны билмәк вә чан мәсәләсини материалистчәсинә анламаг инсанлары, әфсанәләрин тәлгин этдийи әбәди дәһшәтдән, өлүм горхусундан вә о дүнядакы чәзалар фәлакәтиндән хилас эдир. Эпикура кәрә аллаһларын гәзәбиндән горхмаг, инсанлар үчүн ән бөйүк бир бәладыр.

Эпикурун рә'йинә кәрә өлүм горхусу аллаһлара инамын мәнбәини тәшкил эдир вә буна кәрә дә о чалышырды ки, бу горхуну инсанларын гәлбиндән кәнар этсин. Һәркәһ о дүняда һеч бир шей йохдурса, о заман өлүмдән дә горхмаг лазым дейилдир. Өлүм горхусу әлейһинә Эпикурун сүрдүйү бүтүн дәлилләр әслиндә дин әлейһинә тәблиғат иди.

[1] Л е н и н, Фәлсәфә дәфтәрләри, сәһ. 296.
[2] Енә орада, сәһ. 299.
[3] Енә орада, сәһ. 229.
* Йә'ни Эпикурун әсәрләринә—М ү т ә р ч и м.
[4] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, Мүгәддәмә, 2.
[5] Э п и к у р, Һеродота мәктубу, I, 1.
[6] Д и о г е н Л а э р ц и, X, 33.
[7] М а р к с вә Э н г е л с, Әсәрләри, I ч., сәһ. 53.

Эпикура көрә, горхудан әлавә динин башга мәнбә'ләриндән бири дә инсанларын тәбиәт ганунларыны билмәмәләри вә анламамаларыдыр: «Инсанлар һадисәләрин мүәййән гайдаларыны көрмүшләр... лакин бу һадисәләрин нәдән әмәлә кәлдийини изаһ эдә билмәмишләр. Онлар ялныз бирчә чарә йолу тәсәввүр этмишләр ки, о да бу дүняда һәр шейин аллаһын ирадәсилә әмәлә кәлдийинә инанмаларындан ибарәт олмушдур». Динин яратдығы «дәһшәтләри вә руһи дүшкүнлүйү» рәдд этмәк үчүн лазым олан тәбиәт ганунларыны өйрәнмәйи Эпикур тәләб эдирди.

Лакин Эпикур бу хүсусда ардычыл олмамышдыр, йә'ни аллаһларын мөвчудлуғуну играр этмишдир. Онун нәзәриййәсинә көрә аллаһлар аләмләрин арасындакы фәзадә яшаяраг, тәбиәтин инкишафына вә адамларын ишинә гәтиййән гарышмырлар: «...асудә бир сәадәтлә кечинәрәк һеч бир дуаны эшитмирләр; нә бизим дәрдимизи чәкирләр, нә дә дүнянын...»[1] «..Плутарх... дейир ки, аллаһлар һаггындакы бу нәзәриййә горхуну вә мөвһуматы йох эдир; бу нәзәриййә аллаһларын бизә нә шадлыг вердийини көстәрир, нә дә инайәтини, лакин бу нәзәриййә, аллаһлара олан мүнасибәтимизи Күркан дәнизиндәки* балыглара олан мүнасибәтимиз кими гәрарлашдырыр, нечә ки, биз бу балыглардан нә зәрәр көрүрүк, нә дә хейир»[2].

Эпикурун әхлаг нәзәриййәси, натуралист вә фәрдиййәтчи бир әсас үзәриндә гурулмушдур. Инсан, һисси бир варлыг кими, һиссләр исә әхлагын мигясы кими тәдгиг эдилир. «Һәр чүр хейир вә шәрр дуйғудан баш верир»[6].

Эпикур хейрхаһлыг вә зөвгү ән йүксәк сәадәт һесаб этмишдир. Инсан өзүнүн зөвгүнә мане олан һәр бир шейдән хилас олмалыдыр. Хейрхаһлыг өз-өзлүйүндә лазым дейилдир; о, сәадәтә мүйәссәр олмаға мәһз көмәк этдийи үчүн лазымдыр.

Эпикур дейир ки: «Зөвгүн хейир бир шей олдуғуну билмәк үчүн һиссәләрә малик чанлы бир вүчуд олмаг кифайәтдир». «Биз ону (зөвгү) илк, фитри бир хейир кими играр эдирик; бу зөвг бизим һәр чүр арзуларымызын вә ичтинабларымызын әсасыны тәшкил эдир; биз һәр чүр сәадәти бир мигяс кими зөвг һиссләрилә гиймәтләндирдийимиздән (сон нәтичәдә) енә дә бир мәгсәд кими она кәлиб чыхырыг»[4].

Зөвг, бүтүн мөвчудатын тәбии бир гайәсидир. Һәр бир вүчуд зөвг ахтарыб, изтирабдан чәкинир. Эпикур дейир ки: «Буна көрә дә биз зөвгү, хошбахт һәятын ибтидасы вә гайәси һесаб эдирик»[5].

Лакин Эпикур көстәрир ки, һәгиги вә хәяли, тәбии вә фани зөвгләри бири-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. «...Бизә һәр чүр сәадәт лазым дейилдир; элә олур ки, бә'зән биз бир чох зөвгү нәзәримиздән гачырырыг, һалбуки, онлар үчүн һәлә чох мәшәггәт чәкмәли олачағыг. Биз узун бир мүддәт әзиййәт чәкдикдә бир чох әзабы да зөвгдән әфсәл тутуруг, һалбуки бу әзиййәтдән сонра бөйүк бир фәрәһ баш верир. Һәр бир зөвг өз тәбиәти э'тибарилә сәадәт демәкдир, лакин бунун һамысы мәгбул дейилдир... Мүәййән бир шәраитдә хейир бизим үчүн шәррә, шәрр исә хейрә чеврилир»[6]. Һәгигәтән дә сәадәтә о заман наил олмаг олар ки, она чатмаг үчүн доғру йолу билмиш оласан. Фәлсәфәнин вәзифәси мәһз бу йолу көстәрмәкдән ибарәтдир.

«Инсанын дәрдинә һеч бир әлач этмәйән бир философун сөзләри-

[1] Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, I ч. сәһ. 32.
* Күркан дәнизи—Хәзәр дәнизинин гәдим адларындан биридир.—Мүтәрчим.
[2] Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, I ч., сәһ. 32.
[3] Эпикур, Менойкейә мәктубу, II, 2.
[4] Енә орада, III, 13.
[5] Енә орада.
[6] Эпикур, Менойкейә мәктубу, III, 41.

нин һеч бир гиймәти йохдур; зира инсанын бәдәниндәки мәрәзи сағалда билмәйән тәбабәт файдасыз олдуғу кими, чаны әзабдан гуртармаға габил олмаян фәлсәфә дә файдасыздыр»[1].

Эпикура көрә сәадәт, даһа мөһкәм вә узун мүддәтли зөвгә мүйәссәр олмагдан ибарәтдир. Һәм дә о, гаврайыш вә дуйғуларла әлагәдар олан чисмани зөвгләри даһа үстүн тутмушдур. «Мән анлая билмирәм ки, һәркаһ мән көзәл бир сурәти көрдүкдә һасил олан дад, сәс вә фәрәһдән зөвг ала билмирәмсә, о заман сәадәт һаггында мәним нә кими тәсәввүрүм ола биләр?».

Эпикур зөвгү һеч дә әдәбсиз вә кобуд эһтирас нөгтейи-нәзәриндән анламамышдыр, һалбуки дини-идеалист риякарлар бу хүсусда она (Эпикура) бөһтан атырлар.

Эпикур, Менойкейә яздығы мәктубунда көстәрир ки: «Биз зөвгдән бир мәгсәд кими бәһс этдикдә, нә әхлагсызларын зөвгүндән данышырыг, нә дә надан, башга чүр дүшүнән вә я бизә хор баханларын зәнн этдикләри дад зөвгүндән. Бизим мәгсәдимиз нә чисмән әзаб чәкмәкдир, нә дә гәлбән тәлаш этмәк. Биз нә арды-арасы кәсилмәйән эйш-ишрәтдән зөвг алырыг, нә дә чалыб-ойнамагдан, нә кәнчләрдән зөвг алырыг, нә дә гадынлардан вә я нә балыгдан зөвг алырыг, нә дә сүфрәни бәзәйән һәр чүр шейдән,—бунларын һеч бири ширин һәяты яратмыр. Бу ширин һәяты ярадан дүшүнчәдир»[2].

Эпикура көрә зөвгә бир дәгигәлик шей кими бахмаг олмаз; бу зөвгү, инсанын бүтүн һәятыны нәзәрә алмагла онун изтираблары илә әлагәдар сурәтдә тәдгиг этмәк лазымдыр, зира һәят—бир вәһдәт тәшкил эдир.

Эпикур инсанын арзуларыны тәбии вә зәрури арзулара, һәм дә тәбии, лакин гейри-зәрури арзулара вә нәһайәт гейри-тәбии вә гейри-зәрури арзулара бөлүр. Мәсәлән, емәк истәмәк һәм зәрури, һәм дә тәбиидир; эйш-ишрәтли бир һәят арзу этмәк нә тәбиидир, нә дә зәрури. Тәбии вә зәрури арзулары тә'мин этмәк, бош арзулардан исә чәкинмәк лазымдыр, зира бу арзулар һәйәчан вә нараһатлыға сәбәб ола биләр. Тәбии, лакин гейри-зәрури арзулары исә мө'тәдил шәкилдә тә'мин этмәк лазымдыр, зира зөвгүн дә өз һәдди вардыр.

Һәгигәтән, узун мүддәтли вә мөһкәм зөвг ялныз достлуг вә билиндән ибарәт олан мә'нәви зөвг вә сәадәтдир: «Хошбахт о адамдыр ки, дүняя нифрәт этмәдән ондан кәнарә чәкиләрәк, өз достуну бағрына басыр вә ондан зөвг алыр». Агил бир кимсә «гуру чөрәк вә су илә кечинәрәк, сәадәт мәсәләсиндә Зевс илә ярыша кирир». Сәадәтин ән йүксәк формасы—һәйәчансыз чан раһәтлийиндән ибарәтдир.

Агиллик вә сәадәт, инсанын сәрбәстлийә наил вә руһән сакит олмасындан, она зөвг вермәйән һәр бир шейдән чәкинмәсиндән вә ону фәрәһләндирән шейдән зөвг алмасындан ибарәтдир. Сәадәтә наил олмаг үчүн лазыми шәрт, истәр харичи аләмин тә'сириндән, истәрсә дә өз эһтирас вә һиссиййатындан хилас олмаг сайәсиндә мүйәссәр олан атараксиядан (руһи һәйәчансызлыгдан) ибарәтдир. Эпикура көрә сәадәт, зөвгләрә алуда олмагда дейил, изтираблардан хилас олмагдадыр. Инсан ялныз узун мүддәт тәһсил вә тә'лим васитәсилә агил олуб, өзү үчүн хошбахт бир һәят гура биләр.

Гулдарлыг чәмиййәтинин әсасән юхары тәбәгәләриндән чыхмыш бир чох «эпикурчулар», Эпикурун тәбиәт ганунларыны өйрәнмәк һаггындакы тәләбләрини вә һисси зөвгләри мәһдудлашдырмаға даир ирәли сүрдүйү фикирләрини кәнарә атараг онун нәзәриййәсини кобудлашдырмышлар. Эпикурун атараксия һаггындакы нәзәриййәси хүдбин-

[1] Порфири, Ad Marcellam, 31.
[2] Эпикур, Менойкейә мәктубу, IV, 17.

лик (эгоизм) нә'ләринә чеврилмишдир. Эпикурун бүтүн нәзәриййәсин-дән, йүксәк сәадәт олмаг э'тибарилә, ялныз зөвг һаггындакы нәзәриййәсини (һәм дә тәһриф эдилмиш һалда) гәбул этмишләр. Христиан килсәси Эпикурун материализмини ләкәләмәк мәгсәдилә эпикурчулугу һиссизөвгләр вә әхлагсызлыг ардынча гошмаг һәрәкәтләрилә эйниләшдирмишдир. һәгигәтдә исә өз заманәси үчүн габагчыл вә тәрәггипәрвәр бир нәзәриййә олан Эпикур нәзәриййәсинин она гаршы дүзәлдилән уйдурма вә бөһтанларла һеч бир әлагәси олмамышдыр.

Эпикур, фәрдиййәтчилик әсасында гурмуш олдугу өз әхлаг нәзәриййәсиндән ҹ ә м и й й ә т һ а г г ы н д а к ы н ә з ә р и й й ә с и н и һасил этмишдир. Онун фикринә көрә ҹәмиййәт—фәрдләрин мәҹмуундан ибарәтдир. һәр бир фәрд эйни бир арзуя, йә'ни зөвг арзусуна мүвафиг сурәтдә наил олмаг истәркән, элә бир иш тутмалыдыр ки, бу иш ҹәмиййәтин мәнафеинә зидд олмасын, зира хейрхаһлыг, һәят гайдалары илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр.

Зөвг алмаг принципи инсандан әдаләтли олмагы тәләб эдир, зира инсан ялныз аллаһлардан вә өлүмдән дейил, һабелә инсана әзиййәт верән башга шәхсләрдән дә горхур. Бу әзиййәтдән хилас олмаг үчүн инсанлар бир-биринә зәрәр етирмәмәкдән өтрү өз араларында сазишә кәлирләр. Бу сазишә әмәл этмәк әдаләт, әмәл этмәмәк исә әдаләтсизликдир. Эпикурун фикринҹә әдаләт фитри оларг өз-өзлүйүндә мөвҹуд дейилдир, буну инсанлар өзләри гәрарлашдырырлар. «Тәбии һүгуг, бир-биринә зәрәр вермәмәкдән вә буну арзу этмәмәкдән ибарәт олан хейрхаһлыг һаггындакы сазиш демәкдир»[1]. «... Бир-бирини әвәз эдән тохунмаларла вә ерли шәраитлә әлагәдар оларг һүгуг... бир-биринә зәрәр етирмәмәк һаггындакы мүгавиләдән ибарәт олмуш вә һәминә дә башга-башга шәкилдә мейдана чыхмышдыр»[2]. К. Маркс көстәрир ки, эпикурчулар «иҹтимаи мүгавилә» нәзәриййәсинин ярадыҹылары олмушлар вә бу мүгавилә сонралар узун әсрләр боюнҹа ингилабчы буржуазиянын мәфкурәчиләри арасында кениш сурәтдә яйылмышдыр.

Эпикурчулар өз сияси бахышлары э'тибарилә гәдим гулдарлыг ҹәмиййәтинә хас олан шәкилдә мө'тәдил демократиянын тәрәфдарлары олмушлар.

Лампсаклы М е т р о д о р. Эпикурун ән севимли вә мәшһур шакирдләриндән олмушдур. Метродор һәлә Эпикур сағ икән, тарихимиздән әввәл 227-ҹи илдә вәфат этмишдир. Эпикурун шакирдләриндән бунлары да көстәрмәк лазымдыр: *Милетли* Һ е р м а р х—Эпикурун вәфатындан сонра Эпикур мәктәбинә рәһбәрлик этмиш вә эпикурчулуга гаршы һүҹум эдән юнан идеалистләрилә мүбаризә этмишдир; *Лампсаклы* К о л о т, Эпикур нәзәриййәсинин фәал тәблигатчысы олмушдур. Һермарх вәфат этдикдән сонра мәктәбә әввәл П о л и с т р а т, сонра исә Д и о н и с и (тарихимиздән әввәл 200-ҹү илә яхын), В а с и л и д вә А п о л л о д о р (тарихимиздән әввәл II әсрин икинҹи ярысы) рәһбәрлик этмишләр. Аполлодор заманы эпикурчулар мәктәби даһа йүксәк тәрәгги дөврәсинә галхмыш вә чохлу шакирдә малик олмушдур. Аполлодорун шакирди олан *Сидонлу* З е н о н тарихимиздән әввәл I әсрин әввәлләриндә Афинада эпикурчулар мәктәбинә рәһбәрлик этмишдир. Зенондан дәрс алан Ф и л о д е м Эпикур нәзәриййәсини Рома кәчүрмүш вә бу нәзәриййә Ромада тез бир вахтда кениш сурәтдә яйылмышды.

Эпикурчулуг, эллинизм дөврү шәраитиндә габагчыл мәфкурәви бир ҹәрәян олмуш вә элмин инкишафы илә сых сурәтдә әлагәли оларг динә гаршы мүбаризә этмишдир.

[1] Э п и к у р, Әсас кәламлар, XXXI.
[2] Еня орада, XXXIII.

МҮНДӘРИҸӘ

Ә з и з Ә с к ә р о в—Гонагкәнд районунун минерал сулары 3
М. Г. А г а б ә й о в—Лок-Батанын структурасы һаггында ени мә'лумат . 15
К. Ә. Ә л ә к б ә р о в—Абшерон ярымадасындакы бә'зи дефляция һадисәләри һаггында 22
Ш. Б а р х а л о в—Гафгаз шейбиййәләринә аид әдәбиййатын иҹмалы 25
Н. И. Я к о в л е в а—Картофа торпагда зиян верәнләрин өйрәнилмәси . . 35
М. Ә. М и р-Г а с ы м о в—Тәмиз вә иринли яраларын мүалиҹәси һаггында мүшаһидәләрдән 41
Д. Ю. Һ ү с е й н о в—Малярия вә симпатик сиңир системи 47
У. М у с а б ә й л и—Эндоген инфекцияларда көзләрин хәстәләнмәси . . . 54
Ф. Г а с ы м з а д ә—Сейид Әбүл Гасым Набати 59
Фәлсәфә тарихи 74

СОДЕРЖАНИЕ

А з и з А с к е р о в—Минеральные источники Конахкендского района . . 3
М. Г. А г а б е к о в—Новые воззрения на строение Лок-батанской структуры 15
К. А. А л е к п е р о в—О некоторых явлениях дефляции на Апшероне . . 22
Ш. О. Б а р х а л о в—Обзор литературы по лишайникам Кавказа 25
Н. И. Я к о в л е в а—Изучение почвенных вредителей картофеля 35
М. А. М и р-К а с и м о в—Из области наблюдений над лечением чистых и гнойных ран 41
Д. Ю. Г у с е й н о в—Симпатическая нервная система при малярии . . 47
У. М у с а б е й л и—О поражении глаз при эндогенных инфекциях 54
Ф. К а с ы м з а д е—Сейид Абулкасым Набати 59
История философии 74

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Подписано к печати 21/XII 1945 г. Печ. лист. 6¾. Тип. знак. в 1 печ. листе 61408. Уч.-авт. лист 10¼. ФГ11130. Заказ № 2732. Тираж 1500.

Типография „Красный Восток" Азполиграфтреста Управления по делам полиграфии и издательств при СНК Азербайджанской ССР Баку, ул. Али Асланова, 80.

Цена 8 руб.

56/